

**HEKİMBAŞI GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN HAYATI VE
RİSÂLE-İ NİKRÎSİYYE ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRMESİ VE
TRANSKRİPSİYONU**

**Gülistan SİNCAR
YÜKSEK LİSANS TEZİ
YAKINÇAĞ ANA BİLİM DALI
Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK
AĞRI-2023
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİH ANA BİLİM DALI

Gülistan SİNCAR

HEKİMBAŞI GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN
HAYATI VE
RİSÂLE-İ NIKRÎSİYYE ADLI ESERİNİN
DEĞERLENDİRMESİ VE TRANSKRİPSİYONU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK

AĞRI-2023

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hayatı ve Risâle-i Nikrîsiyye Adlı Eserinin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

16.08.2023

Gülistan SİNCAR

İÇİNDEKİLER TABLOSU

İÇİNDEKİLER TABLOSU	ii
ÖZ	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	vii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ	1
A. ÇALIŞMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLAR	1
a.a. Çalışmanın Amacı.....	1
a.b. Çalışmanın Yöntemi	1
a.b. Kaynaklar.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI TÜRK TABÂBETİNİN BAŞLANGICI.....	6
1.1. Hekimliğin Esasları	7
1.2. Hekimbaşı.....	9
1.2.1. Hekimbaşının Tayini ve Kıyafetleri	11
1.2.2. Hekimbaşının Maaşı	12
1.2.3. Hekimbaşının Saraydaki Yeri (Baş Lala Kulesi).....	13
2. OSMANLI DEVLET'İNDE TIP EĞİTİMİ, TEDAVİ MERKEZLERİ VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ	14
2.1. Hekimlerin Yetiştirilmesi ve Tıp Eğitimi.....	14
2.1.1. Fatih Dârüşşifası	15
2.1.2. Haseki Dârüşşifası	18
2.1.3. Süleymaniye Dârüşşifası.....	19
2.2. Osmanlı'da Bazı Tedavi Yöntemleri.....	22
2.2.1. Hacamat	22
2.2.2. Sülûk Tedavisi	24
2.2.3. Müzikle Tedavi	26

İKİNCİ BÖLÜM

2. HEKİMBAŞI GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	28
2.1. Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hayatı	28
2.1.1. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hekimbaşılığa Tayini.....	31

2.1.2. Gevrekzâde'nin Hekimbaşıliktan Azli ve Halep Mevleviyeti.....	31
2.1.3. Edirne Kadılığı ve Mekke-i Mükerrerme Payesine Tayini.....	33
2.1.4. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Vefatı ve Mezarı	34
2.2. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Eserleri.....	34
2.2.1. Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye	35
2.2.2. Firâsetnâme (Kıyâfetnâme).....	38
2.2.3. Mücennetü't-Tâ'ûn Ve'l-Vebâ'	39
2.2.4. Risâle fî-İskorbüt	40
2.2.5. Dürretü'l- Mensûrriyye fî-Terceme-i Mansûriyye	40
2.2.6. Mürşidü'l- Libâs fî-Terceme-i İspengorya	41
2.2.7. Aslû'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl.....	42
2.2.8. Er-Risâletü'd- Düstûriyyetü'l- Hamsiyye.....	43
2.2.9. Zübdetü'l- Kûhliyye fî- Teşrihi'l- Basariyye.....	44
2.2.10. Vekâyi'nâme.....	46
2.2.11. Er-Risâletü'l- Mûsikiyye Mine'd- Devâi'r- Rûhâniyye	47
2.2.12. Terceme-i Risâle-i Ledüniyye	48
2.2.13. Terceme-i Menâkıbü'l- Ârifin	49
2.2.14. Gevrekzâde Hasan Efendi Mecmû'ası.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NİKRİS RİSÂLESİ'NİN DEĞERLENDİRMESİ VE TRANSKRİPSİYONU.....52

3.1. Nikris Risâlesinin Nüshaları.....	52
3.2. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Kaleme Aldığı Nikris Risalesi'nin Değerlendirmesi	53
3.2.1. Nikris Risalesi'nin Giriş Bölümü	53
3.2.2. Nikris Risalesinin Hitam Kısmı.....	53
3.2.3. Nikris Hastalığının Kelime Anlamı (Etimoloji)	53
3.2.4. Nikris Risalesi'nin Kaynakları.....	54
3.2.5. Yaygın ve Nadir Hastalık Grupları.....	54
3.2.6. Hastalık Sebepleri	55
3.2.7. Hastalık Belirtileri ve Tedavisi	57
3.2.8. Nikris Nöbetleri	68
3.2.9. Hastalıkla İlişkili Kavramların Tanımlanması	72
3.2.10. Risâlede Geçen Şahıs ve Kitap İsimleri.....	74

3.3. Risâlenin Transkripsiyonu.....	76
SONUÇ.....	107
3.3. Eserin Orjinali	111
BİBLİYOGRAFYA	137
LÜGATÇE.....	145
EKLER.....	158
ÖZGEÇMİŞ	161

ÖZ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
HEKİMBAŞI GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN HAYATI VE
RİSÂLE-İ NİKRÎSİYYE ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRME VE
TRANSKRİPSİYONU

Gülistan SİNCAR
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK
2023, 174 sayfa

Bu çalışma Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi örneklemini üzerinden Hekimbaşılık makamı, Osmanlı Devleti'nde kullanılan bazı tedavi, Osmanlıda hekim yetiştirme usulü, tıp eğitim merkezleri, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Son olarak da Nikris Risalesi'nin değerlendirmesi ve transkripsiyonu yapılmıştır.

Gevrekzâde Hasan Efendi'nin nikris (gut) risalesinin ele almasının nedeni ise krallar, padişahlar, vezirler, ilim adamları, filozof ve tabiplerin nikris hastalığından çok çekmiş olmalarıdır. Bu nedenle eseri inceleme ve değerlendirme gereksinimi duyulmuştur.

Gevrekzâde risalesinde şu ifadeleri kullanmıştır, “Bu hastalığın söz edilen kişilerde görülmesinin ilahi tedbir ve adalete işaret eder ki bir taraftan vermediği mükemmelliği diğer taraftan ihsan eder. Diğer taraftan da ihsan ve lütufta bulunduğu nimetlere karşılık bu kimselere bu zorluğu vermiştir.”

Gevrekzâde, Nikris Risalesi'nde, nikris hastalığının kimlerde görüldüğü, nedenleri ve hastalığın tedavisini ele almıştır. Nikris hastalığının tedavisi için perhizler (diyetler) önermiş ve kendinden önceki hekimlerin ve kendi hekimlik tecrüberine dayanarak hastalığın tedavisi için macun terkibleri hazırlayıp bunların muhteviyatını ve uygulanma şekillerini kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Osmanlı tıbbı, Osmanlıda Tedavi yöntemleri, Gut, Hekimbaşılık.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS

**THE LIFE AND THE LIFE OF HEKIMP GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN
EFENDİ EVALUATION AND TRANSCRIPTION OF THE WORK TITLED
RİSÂLE-İ NIKRİSİYYE**

Gülistan SİNCAR

Thesis Advisor: Assoc. Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK

2023, 174 pages

In this study, the position of Chief Physician, some treatments used in the Ottoman Empire, the method of training physicians in the Ottoman Empire, medical education centers, the life and works of Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi were discussed through the sample of Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi. Finally, the evaluation and transcription of the Nikris Treatise was made.

The reason why Gevrekzâde Hasan Efendi dealt with the treatise on nikris (gout) is that kings, sultans, viziers, scientists, philosophers and doctors suffered from the disease of nikris. For this reason, there was a need to examine and evaluate the work.

Gevrekzâde used the following expressions in his pamphlet, “The occurrence of this disease in the people mentioned indicates divine precaution and justice, that on the one hand, it bestows the perfection that it does not give, on the other hand. On the other hand, he gave these people this difficulty in return for the blessings he bestowed and favored.”

Gevrekzâde, in his Nikris Treatise, dealt with who is diagnosed with nikris disease, its causes and the treatment of the disease. He recommended diets (diets) for the treatment of Nikris disease and prepared paste compositions for the treatment of the disease, based on the experience of his predecessors and his own medicine, and wrote down their content and application methods.

Keywords: Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi, Ottoman medicine, Treatment methods in the Ottoman Empire, Gout, Chief Physi

KISALTMALAR

AE. SAMD. III :	Ali Emiri Ahmed III
AE. SMST. III :	Ali Emiri Mustafa III
AE. SABH. I :	Ali Emiri Abdülhamid I
AE. SSLM. III. :	Ali Emiri Selim III.
a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.m. :	Adı geçen makale
AKMB :	Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
AÜDTCF :	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Bas. :	Basımevi, Baskı, Basım
Bk. :	Bakınız
BOA. :	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. :	Cilt
C. AS. :	Cevdet Askeriye
C. DH. :	Cevdet Dâhiliye
C. HR. :	Cevdet Hâriciye
C. SH. :	Cevdet Sıhiyye
Çev. :	Çeviren
DİA. :	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. :	Editör
H. :	Hicri
HAT. :	Hattı-ı Hümayun
Haz. :	Hazırlayan
İA. :	İslam Ansiklopedisi
M. :	Miladî
ö. :	Ölüm
TDV. :	Türkiye Diyanet Vakfı
TÜBA :	Türkiye Bilimler Akademisi

TSMA, E. :	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Emanet
TTK :	Türk Tarih Kurumu
OTAM :	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
Yay. :	Yayınevi, Yayınları, Yayıncılık
YKY. :	Yapı Kredi Yayınları
YTY. :	Yeni Türkiye Yayınları

ÖN SÖZ

“Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hayatı ve Risâle-i Nikrîsiyye Adlı Eserinin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu” adlı tez çalışması, nitel bir çalışma olup yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Elde edilen bulgular ile bilim dünyasınca kabul edilen doküman analiz yöntemi ile incelenmiş olan kişi hakkında literatürde yer alan bilgi ve belgeleri içeren materyallerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık, hekimbaşının tayini, hekimbaşının maaşı, hekimbaşının saraydaki yeri, hekimbaşı listesi, hekimlerin kullandığı bazı tedavi yöntemleri ve tedavi merkezleri gibi bu makamla ilgili hususlar ele alındıktan sonra Gevrekzâde örnekleminde Osmanlı'da tıp ve hekimbaşılık makamının arşiv ve ikincil kaynakların ışığında tespit ve analizi amaçlanmıştır. Araştırma sürecince, elde edilen verileri desteklemek amacıyla toplanan nitel bulgulara büyük oranda yer verilmiştir.

Birinci bölümde, Osmanlıda hekimbaşılık müessesesi ele alınmıştır. İkinci bölümde, Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı, görevleri, eserleri hakkında malumat verilmiştir. Üçüncü bölüm olan son bölümde ise, Gevrekzâde'nin Nikris Risâlesi'nin değerlendirmesi ve transkripsiyonu yapılarak nikris nedir, nikrisin tedavisi ve tedavi yöntemleri gibi başlıklara yer verilmiştir.

Literatüre bakıldığında nikris (gut hastalığı) ile ilgili çalışmaların oldukça sınırlı kaldığı görülmüştür. Bu çalışmanın tıp tarihi alanındaki eksikliğe katkı sağlayacağı kanaatine varılmıştır.

Bu çalışma için müracaat edilen kurumlar: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve İSAM Kütüphanesi. Bu kurumların personeline teşekkürü borç bilirim.

Tez konusu belirleme aşamasında ilgi duyduğum alanda çalışma yapabilmem için beni destekleyen danışman hocam Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK'a çok teşekkür ederim.

Osmanlı tıp alanında ilgimin oluşmasına vesilen olan, ilminden faydalandığım, insani ve ahlaki değerler noktasında da örnek aldığım ve tecrübelerinden yararlanırken göstermiş olduğu hoşgörü ve sabrından dolayı kıymetli hocam Doç. Dr. Emrah İSTEK'e şükranlarımı sunarım.

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'ndaki hocalarıma ve görüş ve önerileriyle beni cesaretlendiren Tarih Bölüm Başkanı Sayın Prof. Dr. Yakup KARATAŞ'a ve Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP'a teşekkür ederim.

Bu araştırmanın her aşamasında görüşlerinden istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAVAK'a teşekkürü borç bilirim.

Bana desteklerini esirgemeyen başta ailem olmak üzere Lokman KALAN, İngilizce kurs hocam Adnan BAYSAL, Hülya POLAT, Emine BÜYÜKTAŞ, Gülbahar KÜNET, Sevgi ŞİREN ve Hasret ÖZCAN'a maddi ve manevi desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Gülistan SİNCAR

AĞRI 2023

GİRİŞ

A. ÇALIŞMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLAR

a.a. Çalışmanın Amacı

“Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hayatı ve Risâle-i Nikrîsiyye Adlı Eserinin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu” adlı konu ele alınarak Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hayatı ve Eserleri örnekleminde tarih ve tıp tarihi alanlarına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Yapılan literatür taraması sonucunda belirlenen konuyla ilgili yüksek lisans tezi bulunmamakla birlikte, bir tane doktora tezi ve makale çalışmaları tespit edilmiştir. Doktora tezinde, Gevrekzâde Hasan efendi'nin hayatına ve eserlerine değindikten sonra Veba eserinin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışma, nitel bir çalışma olup yapılan araştırmalar sonucunda elde edilecek bulgularla, bilim dünyasınca kabul edilen doküman analizi ile incelenmiş olan kişi hakkında literatürde yer alan bilgi ve belgeleri içeren materyallerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu tez çalışması, daha sonra ilgili alanda yapılacak olan çalışmalara kaynaklık etmeyi amaçlamıştır.

a.b. Çalışmanın Yöntemi

Tez konusu ile ilgili yazma eserler tespit edilmiştir. Risâle-i Nikrîsiyye adlı yazma eser Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinden temin edilmiştir. Nitel veri araştırması yapılarak bilgi ve belgeler elde edildi. Bu bağlamda literatür taraması ile birlikte hekimbaşına ait biyografi, belge ve ikincil kaynaklardan istifade edilerek farklı bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Fikir oluşturması açısından daha önce yapılan çalışmalar incelendi. Yapılan incelemeler sonucunda taslak oluşturulmuştur. Çalışmaya katkı sağlayacak kitaplar, kitap bölümleri, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve tez çalışmalarından istifade edilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda gerekli bilgilerin bir araya getirilip belli bir düzen içerisinde, bir bütün olarak verilmesine gayret edilmiştir. Ayrıca kullanılan kelime ve kavramların daha iyi anlaşılması adına çalışmanın sonuna lügatçe eklenmiştir. Lügatçe

hazırlanırken, dönemin Osmanlıca sözlükleri, Osmanlıca tıp sözlükleri ve literatüre geçmiş akademik çalışmaların sözlüklerinden istifade edilmiştir. Ayrıca <http://lugatim.com/>, <https://www.kamusiturki.com/>, <https://www.luggat.com/> adlı web sitelerinden yararlanılmıştır.

a.b. 100

Kaynaklar

Yapılan araştırmalar neticesinde Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında ilgili çalışmaların eksik ve yetersiz olduğu tespit edilmiş, buna bağlı olarak tez çalışmamızın daha sonra yapılacak olan bilimsel araştırmalara katkı sağlayacağı kanaatine varıldı. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Tez Merkezi'nde ve Dergipark veritabanında detaylı araştırma yapıldı. Bilimsel dergiler taranarak, konuyla ilgili çalışmalar tespit edilip, incelendi. Bunların yanı sıra kütüphane taraması da yapıldıktan sonra, arşivde hangi belgelerin kullanılacağı ve yazma eserlerden hangi eserlerin yararlanılması gerektiği hususunda araştırma yapıldı.

Çalışmaya katkı sağlayacak araştırmalar yapıldı. Hekimbaşılık makamı, Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı ve eserleriyle ilgili Arşiv Belgelerine, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve İSAM Kütüphanesinde bulunan kaynaklara başvurulmuştur.

Hekimbaşılarla ilgili bilgi elde edebilecek arşiv belgeleri Küçük Rûzmâçe, Ruûs ve Tımar Rûzmâçe defterleridir. Küçük Rûzmâçe Defterleri Osmanlı maliye dairelerinden olan Küçük Rûzmâçe Kalemi tarafından tutulmuş, çeşitli devlet görevlilerine verilen maaş ödemeleri ile ilgili defterdir. Her yıl için bir defter tutulmuştur. Tutulan Küçük Rûzmâçe Defterlerinde “Etıbbâ-ı Hassa başlığı altında hekimbaşılarının ve hassa hekimlerinin yevmiyeleri verilmiştir.¹

¹ Erhan Afyoncu, “Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri”, *Osmanlılarda Sağlık*, (C.1), Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul 2006, s.87.

Araştırma sonucunda tespit edilen ikincil kaynaklardan bazıları şunlardır: Ali Haydar Bayat'ın “*Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*” eserinde hekimbaşılık kurumu ve hekimbaşıları araştırmıştır, ayrıca eserde Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık, Osmanlı Devleti'nde görev yapmış hekimbaşılar ve hekimbaşı listeleri² de mevcut olup bunların yanı sıra Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı, icra ettiği görevler ve tıbbî eserleri hakkında çok kısa bilgiler de yer almaktadır. Aynı yazarın “*Tıp Tarihi*” adlı eserinde ise “Osmanlı Devleti'nde Tıp” başlığı altında detaylı şekilde incelenmiştir, hekimler ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Osman Şevki Uludağ'ın “*Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*” adlı eserinde Gevrekzâde'nin hayatı araştırılmıştır, ancak kendisi hakkında çok az bilgi verilmiştir.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise Nil Sarı'nın *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresinde* sunduğu “Gevrekzâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkında Bilgisi” başlıklı tebliğidir. Çalışma, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı hakkında bilgiler içermektedir. Sinem Serin'e ait “*Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşılık Kurumu*” adlı bir diğer eserde ise Hekimbaşı, Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.

Ayşegül D. Erdemir'in “*Tıp Tarihi*” adlı eserinde Osmanlı Devleti'ndeki sağlık kurumları ve hekimleri kronolojik bir şekilde ele alınmıştır. Aynı zamanda Osmanlılarda Hekimbaşılık kurumu da değerlendirilmiştir.

Süheyl Ünver'in “*Tıp Tarihi*” adlı eseri ise bu alanda yapılmış ilk çalışmalardan olması açısından önemli bir kaynaktır. Süheyl Ünver “*Osmanlı Türklerinde Tababet*” başlığıyla, Osmanlı Devleti'ne tabi hekimler hakkında detaylı bilgiler vermiştir.

² Ali Haydar Bayat, Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar adlı eserinde farklı kişilere ait Hekimbaşı Listelerini vermiştir. Öncelikle kendine ait listesi, İlder Uzel listesi, Hâfız Mehmed Refik'in Hekimbaşılar listesi, Hayrullah Efendi'nin Hekimbaşılar listesi, Mehmed Süreyya'nın Hekimbaşılar listesi, Bursalı Mehmed Tahir'in Hekimbaşılar listesi, Osman Şevki Uludağ'ın Hekimbaşılar listesi, İzzet Kumbaracılar'ın Hekimbaşılar listesi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*.

Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık kurumunun ne zaman oluştuğu hususunda çok farklı görüşler bulunmaktadır. Osmanlı sultanları ve hekimleri arasındaki ilişkiler XV. Yüzyıl başından itibaren takip edilmektedir. Bir kurum olarak hekimbaşılığa ait ilk vesikaların Sultan II. Bayezid döneminden itibaren olduğu tespit edilmiştir. Hayrullah Efendi'ye atfedilen ilk ciddi hekimbaşı listesi bu dönemden başlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Ser Etibbâ, Ser Etibbâ-i Hassa, Reisü'l-Etibbâ, Reisü'l-Etibbâ-i Sultanî, Reisü'l-Etibbâ-i Şehr-yârî, Ser Etibbâ Sultanî daha ziyade 1844 yılından sonra da, Ser Tabîb-i Hazret-i Şehriyârî (Ser Etibbâ-i Hazret-i Cihandarî) Hekimbaşı ismi olarak kullanılmıştır. Hekimbaşı, hükümdar ve ailesinin özel hekimliğini yapmanın yanı sıra, bütün hekimlerin başı olarak saray ve devletin sağlık işlerini yürütmekteydi. Hekimbaşı özellikle padişahın hasta olmamasına dikkat eder, yemeklerde dahi yanından ayrılmaz, her nereye giderse beraberinde bulunurdu. Sefere katıldıklarında da menzil tayinatı alırlardı. Aynı zamanda padişaha sağlık konularında danışmanlık yapan hekimbaşı, ilaçların dışında kuvvet verici, iştah açıcı çeşitli şuruplar da hazırlardı.³

Osmanlı hekimbaşı listesi içindeki isimlerden biri olan Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, hayatı ve eserleriyle dikkat çekici isimlerden biri olmuştur.

Gevrekzâde, medrese eğitiminden sonra dönemin ünlü hekimlerinden İbni Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* eserinin mütercimi Tokatlı Mustafa ve onun damadı Hekim İsmail Efendi, Kâtipzâde Mehmed Refi' ve Hekimbaşı Müneccimbaşı Mehmed Emin Efendi'den ders almıştır.

Sultan III. Mustafa döneminde ordu hekimbaşılığına yükselen Gevrekzâde Hâfız Hasan, 1769 yılında bu görevle katıldığı Rusya Seferinden İstanbul'a dönünce etibbâ-ı hâssa⁴ arasına girdi. Sultan I. Abdülhamid döneminde 10 Rebîlâhir 1200 tarihinde hekimbaşı Hayrullah Efendi'nin görevden alınması üzerine hekimbaşı oldu. Sultan I. Abdülhamid Özi Kalesi'nin düştüğünü öğrendiği sırada geçirdiği beyin kanaması sonucunda vefat etmiştir.⁵ Padişahın vefatı üzerine yerine geçen Sultan III.

³ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, (2. baskı), Ankara 2017, s.3.

⁴ Etibbâ-ı Hâssa; Saray Hekimleri.

⁵ Recep Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", *TVD İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C.16, s.317.

Selim tarafından beş ay sonra görevden alınarak kendisine Halep mevleviyeti verilmiştir. Halep'te Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-Ârifîn* adlı eserini tercüme ederek Sultan III. Selim'e sunmuştur. Halep'ten İstanbul'a geldikten sonra 1799 yılında Edirne Mollası olmuştur. Edirne Mollası görevinin ardından Mekke-i Mükەرreme payesine yükselmiştir. 1801 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁶

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi yaşadığı dönemde gelişen Avrupa tıbbına ait eserlerin Osmanlı topraklarında tanınmaya başlamasına rağmen bunlardan etkilenmemiş, kendisini İslami eserlerle yetiştirmiştir. Bu bakımdan Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Batıya açılışın başladığı bu dönemde İslam kaynaklarından faydalanarak eserlerini kaleme almıştır. Bir istisna olarak Paracelsus'un Sâlih bin Nasrullah tarafından Arapçaya çevrilen *Tıbb-ı Cedîdü'l-Kimya*'yı Türkçeye tercüme etmiştir.⁷

⁶ D. Bahadır, "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye", s.186.

⁷ Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.109.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI TÜRK TABÂBETİNİN BAŞLANGICI

Tabâbet kelimesi, hekimlik, doktorluk, tıp ilmi anlamına gelmektedir.⁸ XIII. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu’da ortaya çıkan ve XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar mevcudiyetlerini sürdüren Türkmen beylikleri, aralarında farklı siyasi teşekküller olsa da kültürel yapı, anlayış ve değerler bakımından aynı kültürü paylaşmışlardır.⁹

Osmanlı Devleti’nin kuruluşu yıllarında kronoloji tutulmadığı gibi tıp ve diğer alanlarda da eser yayınlanmamıştır. Bununla beraber yaklaşık bir asır içinde bu alanda kitap yayınlanmamış olması, Türkler arasında tabip olmadığı anlamına gelmemektedir. Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da ciddi bir şekilde kayıt işleri üzerinde durmamıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren kayıt işlerine çok önem verilmiştir.¹⁰

Klasik çağ Osmanlı tıbbı, Anadolu Selçuklu tıbbi gelenekleri ile çağın kültür merkezi olan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan’dan gelen ilim erbabı sayesinde gelişmiştir.¹¹

Yeni kurulan Osmanlı Devleti’nin ordusu büyüyüp sınırları genişledikçe ülkede tıp ve sağlık önem kazanmıştır. Buna bağlı olarak Osmanlı, tıp ilmi için lâzım olan bilgileri güvenilir kaynaklardan elde etmeye çalışmıştır. Bunun üzerine ilk Osmanlı tıp kitabını yayımlayanlar arasında yer alan İshak bin Murat’ın **Havass’ül-Edviye** adlı eseri bilhassa dikkatleri çekmektedir. Bu kitap diğer eserlerden alınıp tercüme edilerek toplanmış bir kaynaktır.¹²

Türkler topladıkları tıp kitaplarıyla yetinmeyip yabancı memleketlere de seyahatler yaparak tıbbî araştırmalarda bulunmuşlardır. Osmanlı tababetinin önemli

⁸ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat*, (32.baskı), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2016, s.1178.

⁹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, (2. Baskı), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, İstanbul 2010, s.295.

¹⁰ Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Sadeleştiren İlter Uzel, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.22.

¹¹ Bayat, *Tıp Tarihi* s.295-296.

¹² Şevki, s.24.

isimlerinden Hacı Paşa (ö.1424) bunlardan biri olup Mısır’da tahsil görmüş ve tahsil gördüğü yerlerde hekimbaşı olacak derecede yükselmiştir.¹³

Türk tabâbetinde yer alan kişiler aynı zamanda ulema olduklarından muhaddislerin Şeyhi Ebu Naim tarafından Hz. Peygamber’in hadisi şeriflerinin toplanıp birleşmesinden oluşan **Tıbb-ı Nebevi** ilk eserler arasındadır. Türk tabâbeti kısa bir tercüme evresi geçirdikten sonra orijinal eserler vermeye başlamışlardır.¹⁴

1.1. Hekimliğin Esasları

Osmanlı Devleti’nde isteyen herkes hekim olabilirdi. Hekimliğin din ile ilgisi yoktu. Hekim olabilmek için “âkil olmak, çok kitap okuyup bimarhânelerde¹⁵ çok düşünmüş olmak”¹⁶ yeterliydi. Bu durum tıp eğitiminin kurumsallaşmadığı erken dönemlerde hekimlik formasyonunun usta-çırak yöntemi ile kazanıldığını göstermektedir.

Bazı tespitlere göre “İslam dininde şiddetle men edilmiş olan şarap bile tıp kitaplarında yer almıştı. Dinde haram olan şarabı hekimler hastalara tavsiye ederlerdi ve kitaplarında da bunun faydasını yazarlardı. Hekimlere bilgili insanlar denirdi. Onlara içtimaî hayatta bir yer vermişlerdi. Hatta bunlar arasında vezirliğe kadar yükselenler her devirde görülmüştü.”¹⁷

Türk tabâbeti anasır ve ahlât-ı Erbaa (Dört hılt: kan, balgam, safra, sevdadan oluşmakta) esasları üzerine kurulmuştur. Dört hılt esasları dünya tabâbetinde çoktan beri vardı. Eski Yunan filozoflarından Ampedokl’un eseri olan bu kuram Hipokrat ve Galyen hatta İbn-i Sînâ süzgeçlerinden geçtikten sonra Türk hekimliğine girmiştir. Hipokrat’ın fikrine göre sıhhat kan, balgam, safra ve sevdadan ibaret olan dört hıltın gerek keyfiyet ve gerek nispet itibarıyla denge hâlinde bulunması ile oluşur. Bu hıltlar dengeli olmazsa sıhhat bozulur. Sıhhatte kavuşmak için bunların yeniden dengelenmesi gerekiyor. Bu kuramlar Osmanlı kitaplarında da aynı şekilde ele alınmıştır.¹⁸

¹³ Şevki, s.24.

¹⁴ Şevki, s.25.

¹⁵ Bimarhâne; Hastahane, tımarhane. (Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat, s.120.)

¹⁶ Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, (IV Dizi-Sayı 1), Haz. Esin Kahya, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.12.

¹⁷ Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, s.12.

¹⁸ Uludağ, s.13-14.

Anasır ve Ahlât-ı Erbaanın Esasları: “Tabâbette Anasır-ı Erbaa’nın (Dört Hılt) görevi çok önemli kabul olunuyordu. Tabâbet fikri “**Bürûdet, harâret, yübûset, rutubet**” (Soğukluk, sıcaklık, kuraklık, ıslaklık) ve karşılıkları “**Hava, ateş, toprak, su**”dan ibaret dört hıltın kanunlarına ve ilaçların normal nitelikleri ve iyileştirici etkileri de bu dört karşılık üzerine bina edilmişti.” Hastalığın ortaya çıkmasının nedeni bedendeki su veya katı unsurların dengesine dayandırılmakta veya bedenin harâret (sıcaklık) ve bürudetinde (soğukluk) aranmaktaydı.¹⁹

Dönemin tıbbî kanaati Ahlât-ı Erbaa (dört hılt) esası üzerine kurulmuştu. Yazarlara göre, bu dört hılt **kan, balgam, safra, sevda**’dan oluşmakta. Ahlât-ı Erbaa kısaca özetlenirse;

1. **“Kan;** et ve yumurta gibi iyi gıdalardan hâsıl olur. Tabiatı hâr (sıcak) ve râtiptir (nemli). İyisinin rengi kızıl ve kokusu iyi, lezzeti tatlı olur.
2. **Safra;** tatlı yemeklerden hâsıl olur. Tabiatı hâr ve yâbistir (kuru).
3. **Balgam;** balık, yoğurt ve soğuk yemişler gibi maddelerin yenmesiyle hâsıl olur. Tabiatı bârid (soğuk) ve yâbistir.
4. **Sevda;** sarımsak gibi kuru gıdalardan hâsıl olur. Tabiatı bârid ve yâbistir.”²⁰

Bu dört hıltın dengede olması sağlığın dengeli olduğunu gösterir. Bunlardan birinin fazlalığı hastalığa sebep olur.

Örneğin; kan fazlaysa gerinmek, esnemek ve uyku hâli meydana gelir, hılt dengesinin sağlanması için kan alınması gerekmektedir. Kan alınması gereken yer kaşınır, vücut ağırlaşır, ağızda acılık oluşur. Vücutta, sivilce ve çıbanlar çıkar, burun kanar, yüz ve cilt kızarır, rüyada kırmızı şeyler görülür.

Safra hıltı fazla olursa, ağızda acı tat oluşur, susama hissi artar, uyku gelmez, iştah azalır, yüz sararır, rüyada sarı renkler görülür.

Balgam hıltı galip gelirse, hazım zayıflar, vücut ağırlaşır. Çok uyku, rüyada su, yağmur ve soğuk görmek balgamın galip geldiğini gösterir. Vücut ısınmaz ve soğuk olur.

¹⁹ Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, s.37.

²⁰ Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, s.13.

Sevda hıltı galip gelirse, kiři zayıf olup iştahı yoktur. Uykusu gelmez, kiři kötü dūřüncelere kapılır, kan siyahlaşır ve katılaşır. Vücutta çokça kıl oluşmasına sebep olur, uykuda korkulu ve ölü şeyler görölür. Akıl hastalarında sevda hıltı galip gelir. Sevda hıltının miktarı aklın dengesini gösterir.²¹

Hekimler, hastalarda ilk önce dört hılttan hangisinin fazla olduğunu ararlar, dengeyi bozan hıltın hangisi olduğu anlaşıldıktan sonra ona göre tedavi uygulanırdı. Hastalık kökleşmemiş ise hıltın tahviline (değiştirme, döndürme)²² lüzum olmayıp sadece istifra veya tenkiyye (lavman) yeterli saymaktaydılar. Kusma ile tenkiyye (lavman) kökleşmiş olan marazlarda (hastalıklarda) hıltı tard (uzaklaştırma)²³ ederek hastalığı tedavi ederlerdi.²⁴

1.2. Hekimbaşı

Osmanlı Devleti'nde ilk kez XV. yüzyılda görölün hekimbaşılık makamı, Mezopotamya, Eski Mısır ve Eski Yunan gibi Antik Uygarlıklarda yüzyıllar öncesinde vardı. Hekimbaşılık makamı Roma ve Bizans İmparatorluğu'nda bulunmaktaydı.²⁵ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde sarayda sağlık hizmeti veren bir hekimin bulunup bulunmadığı tespit edilmemekteyse de Germiyan, Aydın, Saruhan Beyliklerinin saraylarında hekimlerin görev yaptığı bilinmektedir.²⁶

Hekimbaşılık için, Roma'da Aktuarius, Bizans'ta Protomedicus, İşlam devletlerinde Reisü'l-Etibbâ, Anadolu Selçuklularında Melikü'l-Hükema gibi ifadeler kullanılmıştır.

Hekimbaşı, Osmanlı Devleti'nde bugünkü sağlık bakanına denk gelmektedir. Sarayın hususi hekimi, padişahın tıbbî müşaviri, ayrıca saraya mensup bütün hekim, cerrah, göz hekimi, eczacı ve diğerlerinin âmiri ve devletin dâhilindeki bütün tabiplerin nazırı olan kişiydi. Bütün bu kimselerin azli ve nasbı da hekimbaşılara ait

²¹ şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, s.39-40.

²² Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat*, s.1194.

²³ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat*, s.1205.

²⁴ Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, s.14.

²⁵ Ayşegöl Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa 1982, s.144.

²⁶ Nil Sarı, "Hekimbaşı", *TDV İşlam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, C.17, s.161.

olduğu gibi Müslim ve gayrimüslim olan bütün cerrah ve eczacıların teftişi ve bu mesleklerle talip olanların imtihanlarını yapmak da hekimbaşının göreviydi.²⁷

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da hekimbaşılık kurumu mevcut olup, hekimbaşı kelimesinin yerine *Melikü'l-Hükemâ* tabiri kullanılıyordu. Hekimbaşı, daima hükümdarın yanında olur, çeşitli tavsiyelerle onun sağlıklı bir yaşam sürmesini sağlamaya çalışırdı. Ayrıca yemeklerini denetleyerek bünyesine uygun bir beslenme programı oluştururdu.²⁸

Osmanlı Devleti'nde saray ile hekimler arasındaki ilişkiler XV. yüzyılın başlarından itibaren tespit edilebilmiştir. Çelebi Sultan Mehmet'in geçirdiği ruhi bunalımını şair-tabib Şeyhi'nin tedavi ettiği ve II. Murat'ın sarayında Tebrizli Fazlullah ile Yahudi asıllı İshak adlı hekimlerin olduğu tespit edilmiştir. Fatih döneminde ise Kutbeddin, Lârî, Hoca Ataullah, Şirvanlı Şükrullah, Altunizâde, İtalyan Yahudi dönmesi Yakup Paşa'dan oluşan bir hekim kadrosu olduğu bilinmektedir.²⁹

Sultan II. Bayezid döneminde kurulan hekimbaşılığın görevleri arasında başta hükümdar ve ailesinin sağlıklarını korumanın yanında saraydaki hastanelerde görevli yirmiden fazla hekimin çalışmalarını düzenlemek, İstanbul ve diğer şehirlerdeki hastanelerin hekimlerini imtihana tabi tutup başarısız olanları görevden uzaklaştırma gibi vazifeleri vardı.³⁰ İlmiye sınıfına mensup olan Müneccimbaşı ile ikinci Müneccimin tayinleri de hekimbaşının resmî yazısı ile olurdu.

Ordunun sağlık işlerinden de sorumluydu ve padişahla beraber sefere çıkardı. Hekimbaşı, padişahın özel hekimi olup yemek zamanlarında dahi padişahın yanında bulunurdu. Padişah hastalandığı zaman verdikleri ilaçların yanı sıra sağlığını güçlendirici şuruplar ve macunlar da hazırlardı.³¹

²⁷ Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul Ekim 2011, s.315.

²⁸ Sinem Serin, *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşılık Kurumu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s.6-7.

²⁹ Hüsrev Hatemi, "Kaynakların Işığında Hekimbaşı Listeleri Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi İstanbul: 20-23 Eylül 1993*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.55.

³⁰ Hatemi, s.56.

³¹ Ümit Kılıç, "İlmiye Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Ed. Tufan Gündüz), (4. Baskı), Grafik Yayınları, Ankara 2016, s.312.

Hekimbaşılar ilmiye sınıfına mensup olmaları sebebiyle Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselebilir, ayrıca müderrislik ve kadılık gibi görevlere de tayin edilebilirlerdi.³²

İlk dönemlerden itibaren padişahın eceliyle ölmesi durumunda hekimbaşı ihmali veya hatası bulunduğu düşüncesiyle görevden alınır, padişahın hal' edilmesi hâlinde makamında bırakılırdı.

Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılar ilmiye sınıfına mensup tıp ilmine vâkıf, çok iyi yetişmiş ehil kişiler arasından seçilmekteydi. 1836 yılından sonra ise ilmiye sınıfı dışından da tayinler yapılmıştır. Hekimbaşılar protokolde önemli bir yere sahipti. Önceleri işin ehli olan kişilerin hekimbaşı olmasına dikkat edilirken 18. yüzyılın sonlarında bu makama Dârüssaâde ağalarının etkisiyle tayinler yapılmış ve liyakatsiz kişiler getirilmiştir.³³

1.2.1. Hekimbaşının Tayini ve Kıyafetleri

Hekimbaşılar, tıp ilmine vâkıf, çok iyi yetişmiş ehil kişilerden seçilirdi. Hekimbaşılık tayinleri padişahın hatt-ı hümayunu ve iradesi ile olurdu. Padişah tarafından tayin edilen kişi; kürk giyer, baltacılar kethüdası ile Bâb-ı Âliye gelir ve Çinili odaya giderdi. Hekimbaşı, Çinili odanın ortasında bekleyen Sadrazam tarafından karşılanırdı. Kahve, gülsuyu ve buhur ikram edilen hekimbaşı önce Sadrazam, sonra Darüssaade Ağası'nın karşısında hılat giyerdi. XVIII. Yüzyıldan sonra da padişahın huzurunda hılat giymeye başladılar.³⁴ 1836 yılından sonra mülkiye sınıfından tayin edilmeye başlanmıştır.³⁵

Emin Cenkmek'in Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri adlı eserine göre hekimbaşının kıyafetleri şu şekildeydi;

³² Bilal Ak, "Osmanlılarda Sağlık ve Hastane Yönetimi", (Ed. Bilal Ak, Adnan Ataç), *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara 2000, s.136-137

³³ Nil Sarı, "Hekimbaşı", s.161-163.

³⁴ Gamze Ayhan, *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2014, s.11.

³⁵ Sarı, "Hekimbaşı", s.161.

“Hekimbaşı sarı zeminli üzerine beyaz burma sarıklı başlığı giyer, içine üç etek entari, beline şal kuşak sarar, arkasına beyaz üzerine kırmızı siyah işlemeli yaka ve kol ağzları kürklü biniş ve ayaklarına bu şalvara ekli sarı mest papuç giyerdi.”³⁶

Resim 1- 16. Yüzyılda yaşamış bir hekimbaşı³⁷

1.2.2. Hekimbaşının Maaşı

Hekimbaşına arpalıklar verilirdi. Geçimlerini yapabilmeleri için verilen dirlikler, kim hekimbaşı makamına oturursa ona verilirdi. Hekimbaşlarına Gelibolu’dan arpalık verilirdi. Bunun dışında hekimbaşılar padişah, hasta olan vezir ve devlet adamlarından da hediye ve para alırlardı.³⁸

Hekimbaşı her yıl Nevruz’da (22 Mart) anber, afyon hülasesi ve diğer kokulu nebattan Nevruziyye ismi verilen kırmızı renkli ve kokulu bir macun yaparak Nevruz gecesi bunları porselen kaplarda padişah, şehzade ve sultanlara, kadın efendilere, sadrazama ve devlet adamlarına takdim eder, hemen ardından hediyeler alırdı.³⁹

Bazı kayıtlara göre; “Hekimbaşılar kendilerine tayin edilmiş arpalıkların varidatından maada maaş gibi değil amma kış gelince kışlık hesabıyla muayyen bir ikrâmiye alıyor, Nevruz yani Asya ve Osmanlı Türklerinin geçmiş asırlarda bu baharın hulûlünü bildiren bahar bayramında da

³⁶ Emin Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1948, s.208.

³⁷ Nil Akdeniz, *Osmanlılar da Hekim ve Hekimlik Ahlakı*, Şahıs Yayınları, İstanbul 1977, s.34.

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*, (4. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.353.

³⁹ Uzunçarşılı, s.354.

muayyen bir ikrâmiyesi vardır. Bunların temini için daima üst bir makama bir telhis <kısa bir dilekçe> yazıyordu.”⁴⁰

Hekimbaşı XVI. yüzyılda aylık 2360 akçe alır ve hazîne-i âmireden ödenirdi; son zamanlarda bu 6500 akçeye kadar çıkmış, 1837 yılından itibaren Mansûre Hazinesi’nden karşılanmıştır. Hekimbaşı ulûfelerini de aylık alır ve Altıntaş mâlikhanesinde otururdu. 600 guruş gelirli Tekfurdağı (Tekirdağ) arpalığı hekimbaşlarına ayrılmıştı.⁴¹

1.2.3. Hekimbaşının Saraydaki Yeri (Baş Lala Kulesi)

Sarayda Baş Lala Kulesi denilen yerde hekimbaşının dairesi ve eczanesi bulunmaktaydı.

Lala kulesi, Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılmıştır. Baş lala hekimbaşını kontrol etmekle görevliydi.

Baş Lala Kulesinde, birçok tıbbî ilaçlar ve ilaçların içeriği, musanna dolapları, hekimbaşı ile beraber açmak ve gerektiğinde padişahlar ile eşlerine, validelerine ve çocuklarına, hekimbaşının yanında bulunan eczacıya tâlim ve târif edildiği üzere, baş lala maiyyetindeki Enderunlu kullukçusu ve taktir edilerek yapılan ilaçların söylediği şişe veya kase ve hokkanın üzerleri, kumaşla sarılarak, hekimbaşı ve baş lala mühürledikten sonra, takdim olunurdu.⁴²

⁴⁰ Süheyl Ünver, *Hekimbaşı ve Hattât Kâtipzâde Mehmet Refi’ Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Yayinevi, İstanbul 1950, s.32.

⁴¹ Sarı, “Hekimbaşı”, s.163.

⁴² Kumbaracızade Üsküplü İzzat, *Hekim-Başı odası, İlk eczane, Baş Lala kulesi*, Yeni Laboratuvar Neşriyat, İstanbul 1933, s.8-10.

2. OSMANLI DEVLET'İNDE TIP EĞİTİMİ, TEDAVİ MERKEZLERİ VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

2.1. Hekimlerin Yetiştirilmesi ve Tıp Eğitimi

Osmanlı hekimliği Selçuklu hekimliğinin devamı niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nde Anadolu'da Selçuklu Darüşşifaları vakıflarının koydukları kurallar geçerli olmuştur. Osmanlı Devleti'nde kendi yetiştirdikleri hekimlerden başka, yabancı hekimler ve Mısır gibi yerlerde ihtisaslarını yaparak dönen hekimler bulunmaktaydı.

Osmanlı hekimliğinin Selçuklu hekimliğini devam ettiren yönleri bulunsa da Osmanlı'da hekimlik anlayışının ve hekimlerin yetiştirilme tarzının kendine has özellikleri de bulunmaktaydı. Dahiliyeci diyebileceğimiz hekimlerin yanı sıra cerrahlar, kehhâller (göz hekimleri), kırık-çıkıkçılar, şerbetçiler, aktarlar gibi halkın sağlığı ile ilgilenen değişik ihtisas sahipleri bulunmaktaydı ve farklı eğitsel süreçlerden geçerek yetişirlerdi.⁴³

Selçuklularda olduğu gibi Osmanlı hekimleri de usta-çırak yöntemi ile yetiştirilmişlerdir. “Çırak (çırağ)” veya “şakird”, tıp eğitimini öğrenmek amacıyla bir ustanın maiyet ve hizmetinde bulunan kişiye “tâbib” denilmekte, hekimin çırağına da “şargirdi tâbib” denilmekteydi.⁴⁴

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla usta-çırak yöntemi ile eğitim veren ahi teşkilatının içerisinde esnaf hekimler de bulunmaktaydı. Osmanlı tarih kaynaklarından olan fütüvvetname ve kanunnamelerde, çalışan esnaflar sayılırken hekimlerin de ismi belirtilmiştir. Bu hekimler için “Ortaklıkta gezen tabipleri, tımarhane tabiplerine iletip imtihan ederler. Eğer kabul ederlerse tabiplik ettireler ve illa cümlesin men edeler.” diye söz edilmiştir. Bazı kayıtlarda Etıbbâ Zümresi olarak da geçmiştir.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde hekim, cerrah ve kehhâl gibi sağlık çalışanlarına, ahi teşkilatının eğitim geleneğine bağlı olarak usta-çırak ilişkisi içerisinde eğitim verilmekteydi. Ahi teşkilatında esnaflığa başlayan kişi öncelikle çıraklık yapmaktaydı. Çıraklık dönemini tamamlayan hekim, kalfalık sürecine geçiş yapmaktaydı. Kalfalık

⁴³Hanım Göktaş, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler”, *History Studies*, C.6, S.6,2014, s.99-100.

⁴⁴Göktaş, s.100.

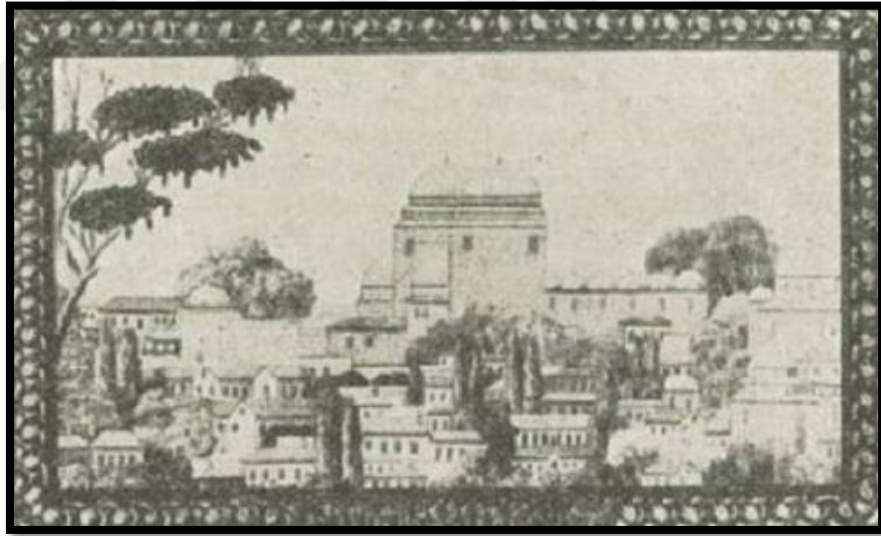
⁴⁵Ayhan, *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, s.29.

sürecinde ücret almaya başlanır, ustasının emri altında çalışmaya devam edip çıraklara da nezaret ediyordu. Bu aşamalarda hekimler diğer esnaflar gibi aynı aşamalardan geçiyorlardı. Hekim olmaya hak kazanan kişi hekimbaşı tarafından imtihana tabi tutuluyordu. Eğer bu imtihanda başarılı olursa hekimlik onayı alıp dükkan açma yetkisi alıp hekimliğe başlardı. Eğer imtihanı geçmezse hekimlikten men edilirdi.⁴⁶

XIV. Yüzyılda Osmanlılarca Anadolu’da inşa edilen ilk külliye içinde Bursa’daki Yıldırım Külliyesi’nde yer alan Tıp Medresesi ile Darüşşifası, başlangıçtan itibaren Osmanlı-Türk tıbbının eğitim-uygulama-hizmet üçlüsü esas alınarak yapıldığı görülmektedir. Kaynaklara göre Yıldırım Külliyesi bütünlüğü içindeki, tıp medresesi ve darüşşifası iki yüzyıl kadar varlığını sürdürmüş, diğer darüşşifalara da hekim yetiştirmiştir.⁴⁷

2.1.1. Fatih Dârüşşifası

Resim 3- Fatih Dârüşşifası⁴⁸

Dârüşşifa; şifa evi, hastane, tıp fakültesi⁴⁹ anlamına gelmektedir. Arapça dârüşşifa sözcüğü, İslam dünyasında bir hayır kuruluşu olan ve vakıflarla desteklenen hastaneleri ifade etmektedir. Anadolu’da sağlık hizmeti verilen müesseselere

⁴⁶ Ayhan, s.29.

⁴⁷ Gönül Cantay Güreşsever, “Osmanlı Türklerinde Tıp Eğitimi Sistemi”, (Ed. Bilal Ak, Adnan Ataç), *Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Sağlık Bakanlığı Yayınevi, Ankara 2000, s.126.

⁴⁸ <https://hipokratist.com/fatih-darussifasi/> (ET: 30.01.2023).

⁴⁹ Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.153.

dârüşşifa, şifahane, maristan, bimaristan (hasta evi), dar'üs-sıhha, darü't-tıb isimleri verilmekle birlikte, genel manada dârüşşifa tercih edilmiştir.⁵⁰ Abbasiler döneminden başlayarak gelişen dârüşşifalar, Büyük Selçuklu Devleti döneminde önem kazanmış. Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti de geleneği sürdürmüştür. Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklularından devraldığı dârüşşifaların faaliyetlerini devam ettirirken fethettiği şehirlerde yenilerini kurmuştur. Osmanlı Dârüşşifaları şehir merkezlerinde yer alan külliyelerin bir parçasıdır. Bu külliyelerde cami, medrese, imaret, dârüşşifa, kütüphane, kervansaray, sıbyan mektebi, hamam ve çarşılar gibi şehir halkının sosyal, kültürel ve sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını karşılayacak bölümleri bulunmaktaydı. İlk Osmanlı Dârüşşifası Bursa'da Yıldırım Külliyesi içinde yer alan I. Bayezid/Yıldırım Dârüşşifasıdır.⁵¹ Fatih Dârüşşifası, İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'da inşa edilen ilk sağlık müessesesi olmasının yanı sıra XVI. yüzyılın ortalarında Süleymaniye Dârüşşifası'nın yapılmasına kadar pratik olarak sağladığı eğitim-öğretim ile İstanbul'un hekim ihtiyacını karşılayan sağlık müesseselerinin başında gelmekteydi.⁵²

Fatih Sultan Mehmet tarafından mimarbaşı Atık Sinan'a inşa ettirilen külliye, topluluğun merkezini oluşturan cami ve avlusu etrafında, caminin mihrap eksenine paralel olarak gelmiştir.⁵³

Fatih Dârüşşifası, Fatih Külliyesi'nin güneydoğu köşesindeki düzlükte yer almaktaydı.⁵⁴

Fatih Külliyesi'nin inşasına 1463 yılı başlarında başlanmış ve 1470 yılında tamamlanmıştır. Saray baş mimarı Mustafa Ağa tarafından yapılan, 1823 (1239) yılı keşif planı, dârüşşifanın eski hâlini gösteren tek belgedir. Plana göre dârüşşifa Fatih'te At Pazarı tarafındadır ve dört tarafında yol vardır. Plandaki ölçek doğru ise 63 arşın yani 47x85 metre ebadında bir kare plana sahiptir. Kârgir ve büyük bir binadır. Asıl

⁵⁰ Haluk Songur, Tuba Saygın, "Şifahaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2014, S.19, s.200.

⁵¹ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2010, s.153.

⁵² Fahri Unan, "Fatih Külliyesi", *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleleri*, (Ed. Yavuz Unat), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2010, s.62.

⁵³ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s.75.

⁵⁴ Candan Nemlioğlu, "Osmanlı Dârüşşifaları'nın Bahçe Düzeni ve Tıp Bilimine Katkıları", (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Sezer Erer), *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C.2, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2008, s.1325.

girişi Karadeniz tarafında Başkurşunlu Medresesi'nin dershanesi hizasına rastlayan, medrese tarzında bir binadır. Evliya Çelebi tarafından 70 hücre ve 80 kubbesi olduğu söyleniyorsa da planda bu kadar kubbe ve hücre görülmemektedir. Plana göre sonradan mescide çevrilen büyük kubbeli yemek salonunun sağ ve solunda üçer büyük salon, ortada şadırvanlı avlu ve her iki tarafta büyük kubbeli iki açık salon vardır. Avlusunun etrafında revak şeklinde 16 kubbe sıralanmıştır. Plan ve iç teşkilat itibarıyla karşılıklı bir konumda tabhaneye benzer tarafları vardır.⁵⁵

Külliyenin vakfiyesine göre, dârüşşifada iki hekim, kehhâl (göz hekimi), cerrah, iki hastabakıcı, sarf emini, vekilharç, mahzen emini, iki aşçı, kapıcı, hademe ve duvarları temizlemek için bir kişi olmak üzere on beş personel görev yapmaktaydı. Din ve milliyet gözetilmeksizin, tecrübe ve yeteneklerine göre seçilen hekimler hastaları günde iki defa muayene edip gerekli tedaviyi düzenlemiştir. Haftada bir gün, dârüşşifaya dışarıdan başvuran fakir hastalara ilaç verilmiştir. Vefat eden hastaların cenaze masrafı vakıftan karşılanmıştır.⁵⁶

Fatih Dârüşşifası'na ait ruûslarda hekimler ve cerrahlar “şakirdan-ı tabib, şakirdan-ı tıp, şakird-i tabib, şakird-i etibba” gibi unvanlarla tayin oluyordu. Ruûs olmadan bu tayinin olması mümkün değildi. Bu ruûsu ise ancak hekimbaşı verebilirdi. Hekimbaşının tayin ve terfi yazısını alamayan öğrencinin dârüşşifadan eğitim alması ya da buradan mezun olması mümkün değildi. Boşalan kadrolara yine hekimbaşı tarafından yeni atamalar yapılıyordu. Altı kişilik kadrosu olan Fatih Dârüşşifası hekimleri günde 2,5 akçe ücret almaktaydı. Dârüşşifadaki hekimler eğitimlerini tamamladıktan sonra hekimbaşının teklifi ile Etibba-ı Hassa (saray hekimliğine) olarak atanabiliyorlardı. Fatih Dârüşşifası'ndan saraya tayin olunan hekimler oldukça eğitilmiş oluyorlardı.⁵⁷

⁵⁵Gülten Dinç, “Fatih Dârüşşifası ve Bugünkü Durumu”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi İstanbul: 11-19 Şubat 1988 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.199-200.

⁵⁶ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, (3. baskı), İstanbul 2016, s.314.

⁵⁷ Ayhan, *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, s.30.

2.1.2. Haseki Dârüşşifası

Haseki Külliyesi, Bizanslılardan kalma Arkadius sütununun yükseldiği alanda, o dönemde Avrat Pazarı ismi ile tanınan yerde, Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından Mimar Koca Sinan'a inşa ettirilmiştir.⁵⁸ Fatih Sultan Mehmet'in aşçıbaşısı olan Hacı Mahmut, mescit yaptırmış ve Hacı Mahmut Mahallesi ismiyle anılmış olan bu yer için sonraları 'Avrat Pazarı ve Haseki' ismi geçerli olmuştur. Günümüzde ise 'Nevbahar Mahallesi' ismiyle tanınan bu yerde inşa edilen külliye cami, medrese, imaret, sıbyan mektebi ve dârüşşifa yapılarından oluşmaktadır. Önemli bir vakfiyesi bulunmaktadır. Külliyenin başlıca yapısı olan cami, doğu-batı yönünde uzanan Haseki Caddesinin güneyinde bir hazire içinde yer alır. Yapıldığında tek kubbeli olan cami, sonra yaklaşık olarak aynı ölçüde bir mekân ilavesiyle, 1612 yılında Sultan I. Ahmet döneminde iki kubbeli cami şekline getirilmiştir.⁵⁹

Haseki Dârüşşifası, İstanbul'da Fatih Dârüşşifası ile Üsküdar'daki Karacahmet Miskinler Tekkesi'nden sonra inşa edilen üçüncü sosyal tesistir. Bu tesis kuruluşundan günümüze kadar devamlı hizmette bulunmuş, binlerce hekim yetiştirmiş. XIX. Yüzyıldan itibaren kadınlara tahsis edilmiş, hem hastahane ve hem de darülâceze gibi işlevini devam ettirmiştir.⁶⁰

Dârüşşifanın Kadrosu: Dârüşşifaya birisi baş olmak üzere iki hekim tayin olunmuştur. Hekimlerin muktedir, âlim ve insan-ı kâmil olması şart konulmuştur. Vakfiyede yazılı olan miktarlar mutad olduğu gibi günlük olarak tespit olunmuştur. kadroda maaş alanlar ve ücretleri şöyle sıralanmıştır: başhekim 25 dirhem, hekim 15 dirhem, baş kehhâl 5, kehhâl 3, baş cerrah 5, cerrah 3 dirhem, iki tabbahül eşribe beherine 3 dirhem, kâtip, vekilharç, kilerci 3 dirhem, iki aşçı 2,5 dirhem, iki edviye döğen beherine 2 dirhem, dört hasta bakıcı 3 dirhem, iki hademe 3 dirhem, iki çamaşırcı 2 dirhem, ferraş 2 dirhem, bevvab 2 dirhem, bahçıvan 1,5 dirhem, çöpçü 1,5

⁵⁸ Gönül Güreşsever, "Haseki Darüşşifası (H.946/M. 1539)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1973, S.5, s.102.

⁵⁹ Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s.87.

⁶⁰ Güreşsever, "Haseki Darüşşifası (H.946/M. 1539)", s.102.

dirhem, dellak 2 dirhem alınmaktaydılar. Her gün genel masraf için 150 dirhem ayrılmaktaydı.⁶¹

Haseki Dârüşşifası kuruluşundan bu yana farklı isimler almıştır. Bunlar: Haseki Dârüşşifası 1679, 1881 yılında Haseki Sultan Nisâ Hastanesi, 1844 yılında Haseki Bimarhanesi, 1868 yılında Haseki Zindanı, 1870’de Haseki Nisâ Hastanesi, 1907 yılında en son olarak Haseki Kadınlar Hastanesi isimlerini almıştır.⁶²

2.1.3. Süleymaniye Dârüşşifası

Resim 4- Süleymaniye Dârüşşifası⁶³

Süleymaniye Külliyesi, Kanunî Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan ve eşi Hürrem Sultan için yaptırdığı külliyelerden sonra kendisi için inşa ettirdiği üçüncü külliyesidir.⁶⁴ Osmanlı Devleti’nin bu en büyük külliyesinin yapımı, dokuz yıl kadar sürmüştür. Cami inşaatı 1550 yılından 1557 yılına kadar yedi yıl devam ettiği gibi diğer kısımların inşaatı da 1559 yılına kadar devam etmiştir. Külliye yapımının emanetine Mevlanâ Muhammed, bina emanetine Sinan Bey ve mimarbaşılığına da

⁶¹ Süheyl Ünver, *Haseki Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1939, s.7-8.

⁶² Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyat, İstanbul 1953, s.67.

⁶³ <https://www.oguztopoglu.com/2013/03/suleymaniye-darussifa-1970l-yllara-ait.html>(ET: 30.01.2023)

⁶⁴ Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s.91.

Koca Sinan getirilmiştir. İnşaata ait her türlü kayıtların tutulması için Katip Halil görevlendirilmiştir.⁶⁵

İstanbul'da Haliç'e ve Boğaz'a nazır bir tepede bugünkü üniversite merkez binasının biraz arkasında kurulan bu külliye, cami, dört medrese ile iki medrese (biri tıp medresesi, diğeri de ilahiyat), tabhane, imaret veyahut aşhane, bimarhane, kervansaray, hamam, sübyan mektebi ve gelir sağlayacak birtakım odalar, dükkanlar, iki çarşı ile Kanunî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan için yapılmış iki türbeden oluşmuştur. Darüşşifanın diğeri bir özelliği de dârülakâkir (droglar evi) denen büyük bir eczanenin ecza deposu bulunmasıdır.⁶⁶

Süleymaniye Vakfıyesi'nde “*ilm-i tıbb için bina olunan medrese-i tayyibe*” olarak tanımlanan Tıp Medresesi “*Darü't-Tıb*” olarak da anılırdı. Süleymaniye Külliyesi'nde tıp medresesi ve dârüşşifa karşı karşıyadır. Dârüşşifa, Tıp Medresesi'nin karşıya inşa edilmesi, tıbbın nazariyesi ile uygulamasının bir arada yürütülmesi bakımından zamanının çok ilerisinde bir uygulamadır. Osmanlı tarihinde ilk defa bir hastane ile bir tıp okulu yan yana kurulmuştu.⁶⁷

Süleymaniye Dârüşşifasının Osmanlı tıp eğitimi ve kurumları açısından önemini şöyle sıralıyabiliriz:

“1. İstanbul'da ilk defa, öğrencilerin ihtisas yapabilecekleri Tıp Medresesi adıyla bir kuruluşun ortaya çıkması,

2. Merkezi bir ilaç deposu fikrinin uygulamaya konması,

3. Estetik değeri çok yüksek bir külliyenin varlığı

4. Dünyanın en önemli yazma eseri kütüphanelerinden birinin kurulması. Bu kütüphane İstanbul'daki kütüphanelere dağılmış yazma eserlerin toplanmasından meydana gelmiştir.”⁶⁸

Dârüşşifa kadrosunda; iki edviyekûp (ilaç dövücü), bir aşşâb (eczacı), bir edviye vekilharcı, bir bevvab, bir kâtip, bir kasekeş, iki tabbah-ı et'imme (aşçı), dört kayyum, dört âbrîz (sucu), iki ferraş (temizlikçi), iki câmeşuy (çamaşırcı), bir dellak

⁶⁵ Esin Kâhya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.153.

⁶⁶ Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.121.

⁶⁷ Nil Sarı, “Süleymaniye Tıp Medresesi”, (Ed. Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz), *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, s.357-358.

⁶⁸ Yeliz Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitapları, İstanbul 2008, s.45.

bulunuyordu. Ayrıca vakfiyede bunların sahip olması gereken vasıflar da yer almaktadır.⁶⁹

Vakfiyeye göre Tıp Medresesi'ne tayin edilecek müderrisi “Eflatun, Aristo veya Galenos gibi alim bir zat” olmalıydı. Tıp medresesinde haftada dört gün teorik tıp dersleri verilir, yanındaki dârüşşifada ise öğrenciler klinik bilgileri tamamlarlardı.⁷⁰

Süleymaniye Tıp Medresesi'nin kuzeyinde, dârüşşifanın karşısına düşen yerde dârülakâkir ismi verilen merkezi bir eczane bulunmaktaydı. Burada; macunlar, çeşitli terkipler, şuruplar, haplar, fitiller ve bunlar gibi dönem ilaçları hazırlanırdı. İstanbul'daki diğer dârüşşifalar ilaçları bu eczaneden sağlardı. Vakfiyede dârülakâkirde çalışanlarla, ilaç yapan ve dağıtanların, görevlerine hakkıyla vakıf olanlar arasından seçilmesi şart koşulmuştur.⁷¹

Dârüşşifada gündelik ilaç masrafı 300 akçedir. Dârüşşifa için Kanuni Sultan Süleyman'ın vakfettiği para; Sömbeki, İstanköy, Sakız ve Rodos adalarından gelen gelirlerdi.

Tıp Medresesinde bir müderris, sekiz tıp öğrencisi (danişment), bir kapıcı, bir odacı, bir noktacı ve muit bulunmaktaydı. Medresenin üst katında koridor üzerinde on iki odada tıp öğrencileri otururdu. Odaların sokağa açılan birer penceresi vardı. Öğrenciler parasız yatılıydı. Bu öğrencilere günlük iki akçe verilirdi.⁷²

⁶⁹ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.157.

⁷⁰ Arslan Terazioğlu, “Bimâristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 1992, C.6, s.174.

⁷¹ Yıldırım, s.157.

⁷² Mebrure Değer, “Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesinin Bugünkü Durumu”, I. *Türk Tıp Tarihi Kongresi İstanbul: 11-19 Şubat 1988 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.190-191.

2.2. Osmanlı’da Bazı Tedavi Yöntemleri

2.2.1. Hacamat

Türkçede hacamat, Arapçada hıcamet olarak bilinen bu kavram, emme anlamına gelen hacm kökünden gelmektedir. Terim anlamı ise deriden vakum yoluyla kan alınmasıdır.⁷³ Hacamat yaptırmaya ihticâm, bu işi yapan kişiye *haccâm*, kullanılan fanus ve bardak gibi aletlere de *mihcem* (mihceme) denir.⁷⁴

Tamamlayıcı ve geleneksel tedavi uygulamalardan olan hacamat en eski tedavi yöntemlerinden biridir. Hacamatın en az beş bin yıllık bir geçmişi olduğuna dair kayıtlar vardır. Yunan, Eski Mısır, Roma, Çin, Hint gibi eski medeniyetlerde tedavi amacıyla kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁵ Bilinen en eski tıp metni olan (MÖ 1550) Eski Mısır’a ait Eber Papirüslerinde hacamata ait bilgilere rastlanmaktadır. Modern tıbbın babası olarak kabul edilen Hipokrat (MÖ 460-377) hacamattan bahseder. Hacamat, Moğol tıbbında da görülmektedir.⁷⁶

Hacamat ile kan aldirmek aynı şeyler değil. Kan aldirmek işlemi damarlardaki kanın alınması şeklinde gerçekleşirken hacamat⁷⁷ ise deri altındaki kılcal damarlarda birikmiş kirli kanın alınmasıdır. Bu sebeple kan aldirmenin, hacamatın yerini tutmayacağına dair tespitler bulunmaktadır.⁷⁸

İbn-i Sinâ’ya göre hacamat, “vücutta atılamayıp birikenlerin yeri olan deri altındaki dokuyu, kan alma uygulamasından daha iyi temizler. Ancak ense çukuru ve bingıldak gibi yerlerden

⁷³ Necmettin Şeker, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik Hacamat Örneği”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.21, 2013, s.161.

⁷⁴ Abdullah Köşe, “Hacamat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 1996, C.XIV, s.422.

⁷⁵ Zakir Benli, “Hacamat Tedavisi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.6, s.46.

⁷⁶ Turanşah Tümer, *Tıbbi Hacamat İlaçsız Ameliyatsız Doğal Tedavi*, (6. Baskı), Hayykitap Yayınları, İstanbul 2021, s.18-19.

⁷⁷ Hacamat Kupa tedavisi olarak da bilinmektedir. Yaş ve kuru kupa tedavisi olarak yapılmaktadır. Kupa tedavisi top ve çan gibi farklı şekil ve boyutlardaki (2.5-7.5 cm) kupalarla yapılmaktadır. Eski dönemlerde boybuz, çömlek, metal ve bambu kullanılmışken günümüzde cam ve sert plastik olanlar tercih edilmektedir. Çin tıbbındaki yaş kupa tedavisinde uygulanan alana önce çizikler atılır, ardından uygulanan yaş kupa tedavisinden önce kupalar yerleştirilir, oluşturulan negatif basınç ile deri kabarır. Yaklaşık beş dakika sonra kupalar alınır ve bu bölgelere çizikler atılarak, kupalar tekrar negatif basınç oluşturulacak şekilde yerleştirilir ve sıvının dışarı atılımı sağlanır. Hacamat denilen bu yaş kupa tedavisinde aslında kuru ve yaş ve kupa tedavisi birlikte uygulanarak tedavinin etkinliğinin arttığı belirtilmiştir. (Müyesser Okumuş, “Kupa Tedavisi ve Hacamat”, *Ankara Medical Journal*, C.16, S.4, 2016, s.370-371).

⁷⁸ Zakir Benli, “Hacamat Tedavisi”, s.46.

hacamat yapmayı yasaklar. Çünkü bu yerlerden hacamat yapmak hafızanın bozulmasına sebep olabilir.”⁷⁹

Hadis kaynaklarında ve Tıbb-ı Nebvî’de hacamatın genel olarak kimler tarafından ve ne zaman yapılabileceğine dair rivayetlerin yanında, hacamatın önemine ve sağlıktaki yerine dair rivayetler de mevcuttur.

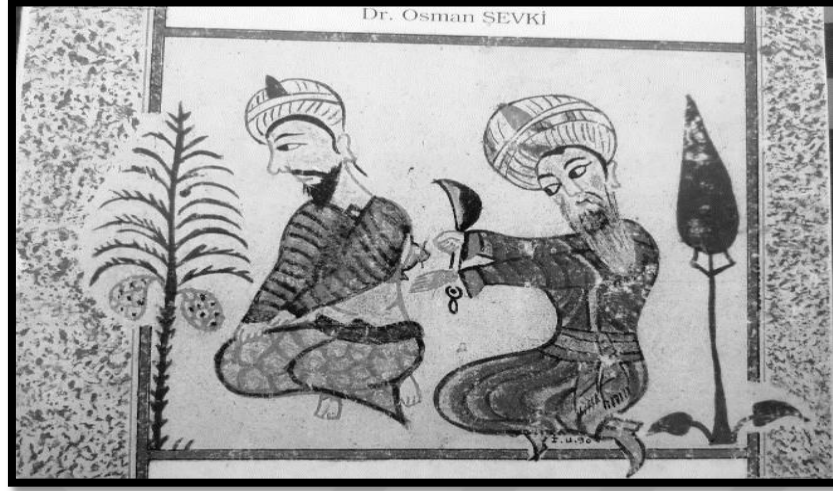
Hacamat tedavisinde dikkate alınan kamerî takvimin günleri hakkında Hz. Peygamber’in tavsiyeleri bulunmaktadır. Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Hacamat olduğunuz günlerin en uygun olanı (kamerî ayın) on yedisi, on dokuzu ve yirmi biridir.” Rivayette hacamatın yapılması için en uygun günler olarak kamerî ayın on yedisi, on dokuzu ve yirmi birini nitelenmesinin özel sebebi bulunmaktadır.⁸⁰ Özel sebebi: “Ayın on dördü ve on beşinde kan aldirmamalı ve hacâmat yapılmamalıdır. Ayın on altı ve on yedisi olup aydınlığı eksilene kadar beklemekte fayda vardır. Çünkü ayın on dördünde vücuttaki hıtlar harekete geçip dışarıya meylederler. Kılcal damarlara kadar bütün damarlar dolar. Bu vakitte kan alındığı zaman iyi ve safi kan çok akar, buna karşılık zararlı hıtlar az gelir. Ne zaman ki ayın on dördü geçer, temiz kan içeri döner, buna mukabil kanla dışarı hareket etmiş olan hıtlar galiz ve ağır olduğu için, dışarıda kalıp kanla beraber hemen içeriye dönemez. Bu günlerde temiz kan içeriye döndüğü halde, hıtlar dışarıda kaldığından, fâsd kanıyla yaramaz hıtlar çok gideceğinden, istenilen fayda en iyi şekilde elde edilir.”⁸¹

⁷⁹ Tümer, s.22.

⁸⁰ Büşra Yıldırım, *Hz. Peygamber (sas) Döneminde Hacamat*, (2.baskı), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, s.88-89.

⁸¹ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*, (Sadeleştiren Orhan Sakin), Yerküre Kitaplığı, İstanbul 2003, s.61.

Resim 2- Hacamat⁸²

Hacamat, Osmanlı hekimlerinin de hastalıkları tedavi etme sürecinde sık başvurdukları bir tedavi yöntemidir. Osmanlı padişahları, bahar geldiği zaman kan aldırırmaktaydılar. Bu işlem bir merasimle yapılmıştır. Padişah kan aldırma isteğini bildirdikten sonra sadrazam da işlemin yapılabilmesi için hazırlıkların tamamlandığı telhîsle padişaha iletiyordu.⁸³

2.2.2. Sülük Tedavisi

Tedavi amacıyla veya sülükten elde edilen ürünlerin kullanılmasına hirudoterapi denir. Hirudo Latince sülük manasına gelmektedir. Sülük tedavisinin ilk ne zaman uygulandığına dair kesin bilgi olmamasına rağmen M.Ö 1400'lü yıllarda Mısır'da uygulandığı belirtilmektedir. M.Ö 15. yüzyılda Babil yazılı kayıtlarında ve 14. yüzyıldan kalan Mısır duvar resimlerinde tıbbi sülük kullanımı tasvir edilmiştir. Talmud, İncil ve diğer Yahudi el yazmalarında sülüğün tıbbi kullanımına değinilmiştir. Sülük tedavisinin Sanskritçe yazıtlarında da geçtiği ifade edilmektedir.⁸⁴

⁸² Osman Şevki, Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi kitap kapağı.

⁸³ Hasan Gültekin, "Koca Râgıb Paşa'nın Telhislerine I. Mahmud Dönemi Osmanlı Saray Gelenekleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Entitüsü Dergisi*, S.19, Erzurum 2017, s.59.

⁸⁴ Rabia Şebnem Yakışan Maden, *Varis Tedavisinde Rutin Tedaviler ile Tıbbi Sülük Tedavisinin Karşılaştırması*, (Uzmanlık Tezi), Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Aile Hekimliği Anabilim Dalı, Erzurum 2015, s.12-13.

İbn-i Sina El Kanun Fi't-Tıbb adlı eserinde sülüklerin hangi hastalıklara iyi geldiğini ve tedavi yöntemlerini kaleme almıştır. Eserinde, gangren, lepra, yılan zehirlenmelerinde ve mantar hastalıkları gibi birçok hastalığın tedavisinde sülük kullanılabileceğini bildirmiş ve sülükler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁸⁵ İbn-i Sina, sülük uygulamasının kanın vücudun daha derin kısımlarından atılmasında hacamata göre daha başarılı olduğunu söylemiş ve cilt hastalıklarında uygulanmasını önermiştir.⁸⁶ Ayrıca İbn-i Sina büyük başlı, koyu siyah, yeşil ve gök mavisi renginde çizgileri olan, kıllı, yılan balığına benzeyen ve bukalemun gibi renk değiştiren sülüklerin tedavide kullanılmamasını tavsiye etmiştir.

Bugüne kadar yaklaşık 600 çeşit sülük tespit edilmiştir. Bunlardan sadece 15 sülüğün medikal sülük olduğu anlaşılmıştır. Genelde üç tip sülük vardır:

1. **Eczane tipi:** “Sırtlarında turuncu-kahverengi çizgiler, koyu renkte lekeler bulunmakta. Gövdeleri ise yeşil renklidir ve iki siyah çizgileri bulunmaktadır.
2. **Medikal tipi:** Bu tip sülüklerin sırtlarında her iki tarafta ince ve eşit çizgiler bulunmakta. Bu çizgilerin arasında da koyu renk lekeler, gövdelerinde de küçük lekeler bulunmaktadır.
3. **Doğu tipi:** Bu tip sülüklerin ise sırtları açık renklidir, zincir şeklinde lekeleri bulunmakta ve gövdeleri simsiyahtır.”⁸⁷

Sülükler tatlı sularda veya denizde yaşayan kan emici ve halkalı solucan grubundandır. Sülükler durgun ve tatlı sularda, denizde, dere yataklarında, yosunlu ve nemli yerlerde yaşarlar.⁸⁸

Osmanlı döneminde sülük tedavisinin hekimler tarafından kullanıldığı ve konuyla ilgili özellikle 18. yüzyıla ait birçok yazılı eser bulunduğu bilinmektedir. Şanizade Mehmet Ataullah Efendi (1771-1826) “Mi’yarü’l Etibba” adlı eserinde, dış

⁸⁵ Yakışan Maden, s.14.

⁸⁶ M. Öner Küçük, Ozan Yaman, “Tıbbi Sülük Terapisi (Hirudoterapi)”, *J Biotechnol and Strategic Health Res.* 2019, C.3, Özel Sayı 29-46, 2019, s.30.

⁸⁷ Özgür Düzgün, *Sülük Tedavisi Ruhsal ve Fiziksel Hastalıklarda Geleneksel Tedavi*, (3.baskı), Mercan Kitap, İstanbul 2020, s.13-14.

⁸⁸ Osman Zümrüt, “Osmanlılarda Doğal Kaynakları Koruma ve Sahip çıkma Çabalarından Biri: Sülük Toplamının Denetimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1997, C.9, S.9, s.92.

gelişimi sırasında çocuklarda görülen ateş tedavisinde kulak arkasına sülük uygulanmasını önermiştir.⁸⁹

XIX. yüzyılın başlarında sülük tedavisinin neredeyse tüm hastalıklarda kullanılıyor olmasından dolayı İngiltere ve Avrupa’da tıbbi sülüğün nesli tükenme noktasına gelmiştir. Osmanlı Devleti’nde de bu yıllarda sülük yaygın olarak tedavide kullanılmıştır. Hekimlikte sülüğün değeri XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. O zamanlara kadar kan almak için bilinen yöntemlerin başında sülük ve hacamat gelmekteydi.⁹⁰

2.2.3. Müzikle Tedavi

Türk hekimliğinde genel olarak bakıldığı zaman musiki tedavi ileri düzeydeydi. Müzikle tedavi Türk hekimlerine ait bir tedavi yöntemi değildir, bu tedavi yöntemi Türk hekimleri tarafından geliştirmiştir. Musikin hekimlikle ilgili olduğu çok önceden kaynaklarda belirtilmiştir.⁹¹ Osmanlı hekimleri “Madem ki tabib bu mertebeye âlim ve usulü nakarata ârif olmaya, tabâbette kâmil ve sinâatta mahir olmayıp teşhis-i emraza kadir olmaz.” yani müzikten anlamayan bir hekim bilgin ve mesleğinde yetenekli olmayıp hastalığı teşhise kadir olamaz demeye kadar varmıştır. diye ifade etmiştir.⁹²

Birçok hastalıkta nabız hareketlerinin çeşitli ritimler göstermesinden bazı anlamlar çıkarılmış ve nabız ile müzik nağmeleri arasında ilişki kurularak nabız hareketlerinin her biri bir makam ile ilişkilendirilmişti. Ritmi aksayan, yavaş ya da hızlı ritimli nabızlar hastalık belirtisi olarak teşhiste önem taşıdığından, hekimin müzik bilgisine de sahip olması beklenirdi. Osmanlı hekimi Şuuri’nin *Tadilü’l Emzice* adlı eserinde hastaların müzikle tedavi bölümü bulunmaktadır. Şuuri, “Malum ola ki ömrü artıran sesleri ve gamı uzaklaştıran nağmeleri dinlemek ekseri mizaca faydalı ve içteki hastalıkları ve

⁸⁹ Küçük, Yaman, “Tıbbi Sülük Terapisi (Hirudoterapi)”, *J Biotechnol and Strategic Health Res.* 2019, C.3, Özel Sayı 29-46, 2019, s.31.

⁹⁰ Yakışan Maden, *Varis Tedavisinde Rutin Tedaviler ile Tıbbi Sülük Tedavisinin Karşılaştırması*, s.16.

⁹¹ Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, s.136-137.

⁹² Uludağ, *Osmanlı Devrinde Türk Hekimliği*, s.141-142.

vücuttaki ağırları tamamen gidericidir. Bilgili hakîmler ve ârif akıllılar bu ilmin, saz ve sözün faydalarını bildiricidir.”⁹³

Örneğin, tıp yazmalarında felç hastalığına rast makamının iyi geldiği bildirilir. Günün saatlerinin, yani musiki vakitlerinin de tedaviye tesir ettiği kabul edildiğinden, bazı tıp ve musiki kitaplarında hangi musikinin günün hangi saatinde, haftanın hangi gününde hangi makamın, hangi mizaca iyi geleceğine dair detaylı bilgiler ve çizelgeler bulunur. Soğuk mevsimde sıcak nağmelerin, sıcakta soğuk tabiatlı nağmelerin çalınması önerilir. Müziğin bedenın belirli bölgelerine ve organlarına, özellikle de kalbe tesirini gösteren yazılar ve çizimler edvar kitaplarında yer alır. Türk Müziği nazariyatı kitapları olan “edvâr” kitaplarının yanı sıra, tıpla ilgili eserlerde de müzikle tedavi konusu kendini göstermiştir. Müziğin titreşimlerine fizyolojik tepkiler o dönemde ölçülemezdi, ancak kalbin atımları ve solunum izlenip tanımlanabilirdi.⁹⁴

Musa b. Hâmûn’un padişaha sunduğu eserinde, Hasan Şuûrî Efendi *Ta’dilü’l-emzice* adlı eserinde ve hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi *Netîcetü’l-fikriyye fi-tedbîri velâdeti’l-bikriyye ve er-Risâletü’l-mûsikiyye mine’d-devâi’r-rûhâniyye* adlı eserinde müzikle tedavi konusunu ele almıştır.⁹⁵

⁹³ Nil Sarı, “Osmanlı Darîşşifasında Tedavi”, (Ed. Berrin Okka, Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Usmanbaş), *Ayfon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı*, Selçuklu Üniversitesi Basımevi, Konya 2020, s.12.

⁹⁴ Sarı, s.12-13.

⁹⁵ Ahmet Hakkı Turabi, “Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Müzikle Tedavi”, *Uluslararası Müzik Kongresi*, Bilkent Üniversitesi, İstanbul 2006, s.1.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HEKİMBAŞI GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin Hayatı

Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamasına rağmen, kendisinin 1794 yılında tercüme ettiği *Dürretü’l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin ön sözünde, 69 yaşında olduğunu belirtmiştir. Buradan yola çıkarak, Gevrekzâde’nin 1727 tarihinde dünyaya geldiği sonucuna varılmıştır.⁹⁶

Bazı kaynaklara göre Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi *Dürretü’l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin ön sözünde hayatını şöyle ele almıştır: “...Ben kusurlarla dolu, fakirlerin hizmetkârı bu fakir, Gevrekzâde tabib Hasan, çocukluğumdan bu yaşa (69’una) değin tıbbâ heveskârım; paramı ve vaktimi bu fenn-i şerife sarf ettim. Seferde ve hazerde Müslüman hastaların, mevkili ve mevkisizlerin tedavileriyle meşgul oldum.”⁹⁷

Çalışmalarda ve kütüphanelerdeki kataloglarda Gevrekzâde’nin ismi; *Kürek-zâde*, *Garsunizâde*, *Kürek-zâde* veya *Körükzâde*, *Gürkzâde* şeklinde okunmuştur. Ancak Gevrekzâde ilk defa, *Mürşid-i Libas fî-Tercüme-i İspagorya* eserinde *Gevrekzâde* olarak harekelenmesi bu belirsizliği gidermiştir.⁹⁸

Kaynaklar da, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin İstanbul’da dünyaya geldiğini söylemektedir.⁹⁹ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin babasının ismi konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Bursalı Mehmet Tahir, “tabib âlimlerinden olup İstanbullu Abdullah Efendi’nin oğludur”, diye aktarmıştır.¹⁰⁰

⁹⁶ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin “Micennetü’t-Tâ’ün Vel-Vebâ””, s.66.

⁹⁷ Nil Sarı, “Gevrek-zâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi”, Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık, I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, C.II, İstanbul 1981, s.48.

⁹⁸ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin “Micennetü’t-Tâ’ün Vel-Vebâ””, s.66.

⁹⁹ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.108.

¹⁰⁰ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin “Micennetü’t-Tâ’ün Vel-Vebâ””, s.66.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin *Mücennetü'l-Tâ'ûn ve'l-Vebâ* adlı eserinden yola çıkarak babasının Ahmed olduğunu ileri sürmektedir. Eserin ferağ kaydında¹⁰¹ “Bu risâle Gevrekzâde Hâfız Hasan İbni Ahmedzâde Gevrekzâde eliyle yazıldı” yazması suretiyle babasının isminin Ahmed olduğu belirtilmektedir. Yine Gevrekzâde'nin diğer bir eseri olan *Aslül'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusul*'ün ferağ kaydında ise Gevrekzâde künyesini, “Gevrekzâde Hâfız bin Ahmed bin Hasan Gevrekzâde” olarak vermektedir.¹⁰² Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin babası hakkındaki ayrıntılı bilgiyi Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî* eserinde kaydetmiştir. Mehmet Süreyya: “Gevrekzâde Ahmed Efendi meşhur cerrah olup 20 Rebî'ül-âhir 1178 de (17 Ekim 1765) vefat edip Silivrikapıya defnedildi” diye yazmaktadır. Yalnızca Mehmet Süreyya, hakkında bilgi verdiği Ahmed isimli meşhur cerrahın, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin babası olduğu konusunda emin değildir. Emin olmadığı nokta ise, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin babasının ismini bilmemesidir. Bu nedenle Gevrekzâde Ahmed için, Reisü'l Etıbbâ Hasan Efendi'nin babası olabilir diye yazmıştır.¹⁰³

Başka bir tespitte ise Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin aldığı bir icazetnameden yola çıkarak baba isminin Ahmed olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁴

Gevrekzâde Hasan Efendi, dedesinin isminin de kendisi gibi Gevrekzâde Hasan olduğunu, *Aslül'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusul* eserinin ferağ kaydında bulunmaktadır. Gevrekzâde bu eserde kendisini, *Gevrekzâde Hâfız Hasan bin Ahmed bin Hasan Gevrekzâde* olarak tanıtmıştır. Gevrekzâde Hasan Efendi'nin *Mecmû'a* adlı eserinde yer alan bir nottan 1208 tarihli, Ahmed adında bir oğlu olduğu da anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Gevrekzâde Hasan Efendi, klasik medrese eğitiminden sonra ilgisini çeken tıp eğitimini de almaya başlamıştır. Hocaları, İbn Sînâ'nın *el-Kânun fi't-Tıbb* adlı eserini

¹⁰¹ Ferağ kaydı; çoğunlukla bir eserin kim tarafından ve hangi yıl, ay, gün veya gecede yazıldığı ve saat kaçta bitirildiğine dair kısa bilgiler verir. Genellikle eserin sonunda yer alan kayıtlardır. (Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.67).

¹⁰² Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.66-67.

¹⁰³ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C.I (Ed. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 1996, s.175.

¹⁰⁴ Uslu, “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, s.316.

¹⁰⁵ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.68-69.

tercüme eden Tokatlı Mustafa Efendi, Mustafa Efendi'nin damadı Hekim İsmail Efendi, Hekimbaşı Kâtipzâde Mehmed Refi' ve Hekimbaşı Müneccimbaşızâde Mehmed Emin idi. Medrese mezunu yani ilmiye mensubu olmakla bu yolda bir taraftan Mekke-i Mükerreme rütbesi gibi en üst dereceye kadar yükselirken diğer taraftan tıp alanında da Süleymaniye Tıp Medresesi Müderrisliği gibi önemli bir makama gelmiştir.¹⁰⁶

Gevrekzâde Hasan Efendi tasavvufla da ilgilendiği ve Mecmû'a adlı eserinden Nakşibendiye ve Bayramiyye tarikatlarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İmam Gazzâlî'nin, İlm-i Ledüniyye adlı eserini tercüme etmiştir. Bu tercümeden de Celvetiyye tarikatına ilgi duyduğu tespitleri mevcuttur. Ali Nutki Dede'nin Yenikapı Mevlevîhâne'si şeyhiyken, mevlevîhâneye bağlı olan dervişlerin künyelerini tuttuğu defterde, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin ismi de mevcuttur. Kayıttan da anlaşıldığı üzere Mevlevî tarikatına mensuptur.¹⁰⁷

Süheyl Ünver eserinde, Gevrekzâde Hasan Efendi, dönemin değerli alimlerinden olduğunu ifade etmektedir. Arapçadan önemli eserleri tercüme etmiş. Paraselse'nin *Kimyâ-ı Tıbbî* eserini tercüme etmekle meşgul olmuş ve bu eser *Mürşidü'l-Libâ fî Tercemeti Aspagriyâ* adını vermiştir. İbn-i Sina'nın hocası olan Ebû Mansûr Hasan bin Nur el-Kamerî'nin "Guna ve Munâ" eserini Türkçeye çevirmiş ve hekimliğe ait şahsi tecrübelerini ve düşüncelerini şerh olarak metin arasına ve kenarlarına ilave etmiştir.¹⁰⁸

Ünver, Gevrekzâde Hasan Efendi'yi tanıtırken; Gevrekzâde Hasan Efendi, iyi bildiği Arapça ve Farsçasıyla, doğu kültürüne oldukça vâkıftı.¹⁰⁹

Gevrekzâde Hasan Efendi 1789 yılında Süleymaniye Darüşşifası'na Müderris olarak tayin edilmiştir. Gevrekzâde Hasan Efendi Saray-ı Hümayun hekimlerinden biri olarak, 1130 yılında (1766/67) ordu hekimbaşısı olarak tayin edildi.¹¹⁰ 1183/1869

¹⁰⁶ Şaziye Dinçer Bahadır, "Osmanlı Tıp Yazmalarında Zor ve Kolay Doğum Üzerine Bir Araştırma", *Lokman Hekim*, 2017, 7(3), s.188.

¹⁰⁷ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ", s.69.

¹⁰⁸ Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi I ve II. Kısımlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1943, s.173.

¹⁰⁹ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ", s.70.

¹¹⁰ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C.II, (Ed. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 1996, s.623

yılında Rus seferinde ordu hekimliği görevi sırasında orduda yaygın olan dizanteri salgınına karşı tedavi için, sadece süzölmüş torba yoğurdu yemelerini önermiş ve bunda başarısız olmuştur.¹¹¹ Bundan elli yıl önce, Bursalı Ali Münşi'nin altın otu (*ipecacuanha*) önermesine rağmen, daha ziyade klasik İslam kaynaklarından faydalandığından başarılı olamamıştır. İstanbul'a döndüğünde saray hekimleri arasına girmiştir.¹¹² 1786 yılında hekimbaşı olana kadar bu görevinde kalmıştır.

2.1.1. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hekimbaşılığa Tayini

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hekimbaşılık dönemi ile ilgili farklı kaynaklarda, farklı bilgi ve tarihler bulunmaktadır. Hekimbaşı listelerine göre, Gevrekzâde Hasan Efendi 1200 (1786) tarihinde hekimbaşı olduğu konusunda ay olarak farklılıklar olsa da bir ittifak söz konusudur.¹¹³

Bazı kaynaklara göre bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır; “Hâfız Hayrullah'ın hekimbaşılıktan azl edilip sürgüne yollanmasıyla H. Ra. 1200 (1786) yılında onun yerine Gevrekzâde Hasan Efendi geçmiştir.”¹¹⁴

Gevrekzâde Hasan Efendi'nin bizzat kaleme aldığı, *Dürretü'l-Mansûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin giriş bölümünde Hekimbaşı olduğu tarihi 1200 Rebî'ül-âhir olarak yazmıştır. *Mürşid-i libas* adlı eserinde, Sultan I. Abdülhamid Han'ın hizmetinde olduğunu, padişahın vefatından sonra tahta çıkan Sultan III. Selim döneminde, bir süre daha bu görevinde bulunduğunu yazmıştır.¹¹⁵

2.1.2. Gevrekzâde'nin Hekimbaşılıktan Azli ve Halep Mevleviyeti

Kaynaklara bakıldığında, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin azli hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır; Sultan I. Abdülhamid Özi Kalesi'nin düştüğünü

¹¹¹ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ün Vel-Vebâ””, s.73

¹¹² Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.108.

¹¹³ “Osmanlı müelliflerin vermiş olduğu tarihler ise, 10 Rebî'ül-âhir öne çıkmıştır. Osmanlı arşivinde bulunan 12 Rebî'ül-âhir 1200 (12 Şubat 1786) tarihli, bir ödeme emriyle ilgili belgede, 12 Rebî'ül-âhir tarihinde Hekimbaşılığa atanan Hekimbaşıya, Padişah huzurunda giydirilecek samur kürkün bedeli vardır. (Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ün Vel-Vebâ””, s.75-76.)

¹¹⁴ Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.108.

¹¹⁵ Tan, s.76-77.

öğrendiği anda beyin kanaması geçirmiş, durumu ağırlaşan Sultanı I. Abdülhamid'i tedavi etmek için, Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi çağırılmıştır. Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi, padişahın beyin kanamasını geçirdiğini fark etmeyerek¹¹⁶, *Efendim nezleniz hareket etmiş, Allah'a emanet bir şeyiniz yoktur*, demiştir. Ancak Sultan I. Abdülhamid, kendi durumunun farkında olarak, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin yüzüne bakmış ve "Hasan Efendi, son hizmetindir, güzelce bak, efendini elinden aldırın." demiş. Gevrekzâde Hasan Efendi ağlayarak huzurdan çıkmıştır. Gevrekzâde Hasan Efendi, padişahın bu durumunu düzeltemediği için vefatından kısa bir süre sonra azledilmiş diye aktarılmaktadır.¹¹⁷ Ertuğrul "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ" adlı doktora tezinde Cevdet Tarihini incelemiş, aslında durumun tam olarak böyle olmadığı söylemektedir. Durumu şu şekilde aktarmaktadır;

"Abdülhamid Han yürümeğe gücü yetmediğinden, Kahvecibaşı Mustafa Ağa ile Berberbaşı Mustafa Ağa, koltuklarına girip yavaş adımlarla şimşirliğe bakan köşke getirdiler. Henüz Sadrazam yerinde dinlenirken, Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa tarafından padişaha iletilmesi için kaymakama gönderilen yazıyı, Karakulak Ağa padişahın bulunduğu yere getirmişti. Çukadar Benli Abdullah Ağa yazıyı alıp, padişahın eline verdi. Yazıya bakıp, Özi Kalesi'nin durumuna dair olan yere gelince içinden ciğerleri parçalayan bir ah çekerek, elem veren bir inleyişle derhal şiddetli bir nüzül (felç) isabet etti. Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi gelip, Padişah'ın nabzını eline alıp, Efendim Allah'a emanet bir şeyiniz yoktur. Fakat bir parça nezleniz hareket eylemiş, diye nüzülü nezle ile te'vil ederek teselli vermek isteyince; Padişah melül melül Hasan Efendi'nin yüzüne bakarak, Hasan Efendi, son hizmetindir. Efendine güzelce bak, efendini elinden aldırın deyince, Hasan Efendi kendini tutamayıp ağlayarak huzurdan çıktı. Sultan I. Abdülhamid'in durumunu soran Bazukada Ağa'ya, Gevrekzâde ümit yok cevabını verdi. Recebin 11. günü, Sultan I. Abdülhamid ruhunu teslim etti."¹¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa'nın aktardığına göre; padişahın gerçek durumunu anlayan Gevrekzâde Hasan, padişahı üzmemek için hastalığını gizleyerek nezle olduğunu söylemiş ve padişahın yanından ayrılırken de durumunun ümitsiz olduğunu, Çukadar Benli Abdullah Ağa'ya bildirmiştir. Burada Gevrekzâde Hasan Efendi'nin yaptığı herhangi bir yanlışlığı görmemektedir. Gevrekzâde Hasan Efendi'nin azledilmesi de "son hizmetindir" derken durumunun farkında olan Sultan I. Abdülhamid'in bu nedenle söylediği sözdür,

¹¹⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.311, Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.108.

¹¹⁷ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.311.

¹¹⁸ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ", s.77-78.

gerçekte Gevrekzâde Hasan Efendi'nin azledilmesi kast edilmemiştir. Yukarıda, Hekimbaşılık faslında da değinildiği üzere padişahın eceliyle ölmesi durumunda hekimbaşı görevinden azledilirdi. Fakat padişahın tahttan indirilmesi durumunda ise hekimbaşı görevine devam ederdi.

Sultan I. Abdülhamid döneminde hekimbaşı olan Gevrekzâde Hasan Efendi, padişah vefat ettikten dört ay sonra azledilip Halep mevleviyetine¹¹⁹ tayin edilmiştir. Sultan III. Selim'in döneminde de bir süreliğine görevine devam etmiştir.

Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmânî*'de Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Zilkade 1203 yılında (Temmuz-Ağustos 1789) Hekimbaşıliktan azledildikten sonra Halep mevleviyetine tayin edildi, diye yazmaktadır.¹²⁰ Gevrekzâde Hasan Efendi'nin yerine hassa tabiblerinden Müderris Sadık Efendi tayin edilmiştir.

Gevrekzâde Hasan Efendi, Halep Mevleviyeti sırasında *Vekayinâme* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserdeki bilgilerden, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin başarılı bir kadılık dönemi geçirdiğini ve bu vazifesi sırasında taltiflere mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Gevrekzâde Hasan Efendi kendisinden söz ederken; Reîs'ül-etıbbâ (hekimbaşı) ve Kâdı-i Halebü's-şehbâ sabıkan demektedir.¹²¹

2.1.3. Edirne Kadılığı ve Mekke-i Mükkerreme Payesine Tayini

Gevrekzâde Hasan Efendi 1203 (1788/1789) yılında Halep Mevleviyetine tayin edilmişti. Gevrekzâde Hasan Efendi, Halep'ten İstanbul'a döndükten sonra 1213 (1789-1799) yılında "Edirne Mollası" unvanıyla Edirne kadılığına getirilmiştir.¹²² Bazı kaynaklar Ali Nuktî Dede'nin, (1762-1804) *Defter-i Dervîşân*'daki kayıtları ve Ahmed Bâdî Bey de bu bilgiyi teyit etmektedir. Bursalı Mehmed Tahir de Halep Meleviyetini müteakiben, Mekke-i Mükkerreme payesi kendisine verildiğini

¹¹⁹ Mevleviyet; Osmanlı ilmiye teşkilatında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir kavramdır. Fahri Unan, "Mevleviyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, Ankara 2004, C.29, s.467.

¹²⁰ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C.II (Ed. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 1996, s.623.

¹²¹ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ", s.82.

¹²² Ahmet Hakkı Turabi, "Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Müzikle Tedavi", (Ed. Oğuz Elbaş, Mehmet Kalpaklı, Okan Murat Öztürk), *Türkiye'de Müzik Kültürü ve Kongresi Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s.359.

belirtmiştir.¹²³ Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmânî*'de ise 1213 yılında (1798/99) Edirne mollası oldu diye yazmaktadır.¹²⁴ Gevrekzâde Hasan Efendi'den önce bu makamda, 1211(1797) yılında Mevlânâ İsmail Müfit Efendi bulunmaktaydı. Gevrekzâde Hasan Efendi'den sonra ise yerine, 1214 (1799) yılında Dağıstanlızâde Mevlânâ İsa Efendi tayin edilmiştir.¹²⁵

2.1.4. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Vefatı ve Mezarı

Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, 1801 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kaynaklarda vefat sebebiyle ilgili bir bilgi verilmemiştir.¹²⁶

Mezar taşı, üstüvane şahide 175×102 cm ebattadır. Kabir üzerinde 078×244 cm ebatta pehle taşı bulunmadır. Ayaktaşı da üstüvanedir. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin kabri, Sultan V. Mehmed (Reşat)'in türbesinin karşında yer almaktadır. Eyüp semtinde Hasan Hüsnü Paşa Caddesi'nden Boyacı Sokağa çıkan yol üzerindedir.¹²⁷ Mezar taşında ise şu yazı bulunmaktadır:

“Huve'l-Bâkî Sâbika reisü'l-Etibbâ-i Sultanî bâ pâ-i Mekke-i Mükkereme, Edirne'den mâ'zûlen ve mağfûrûn leh Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi rûhiyçün el-Fatiha 1216”.¹²⁸

2.2. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Eserleri

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, 1789 yılında hekimbaşılıktan azledildikten sonra telif ve tercüme birçok eser kaleme almış. Gevrekzâde Hasan Efendi, iyi bildiği Arapça ve Farsçasıyla Doğu kültürüne de vâkıf olduğundan hekimliği dışında telif ve tercüme eserler de vermiştir. Önce tasavvuf, daha sonra tıp alanında eserler kaleme almıştır. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, eserlerinin çoğunu Sultan III. Selim'e sunmuştur. *Er-Risâletü't-Tevhidiyye* eseri dışındaki tüm eserlerini Türkçe kaleme

¹²³ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.83.

¹²⁴ Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C.II, s.623.

¹²⁵ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.83.

¹²⁶ Gevrekzâde Hasan Efendi, *Netîcetü'l-Fikriyye Çocuk Sağlığı ve Gelişimi*, (Çev. Şaziye Dinçer Bahadır), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s.18.

¹²⁷ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.84.

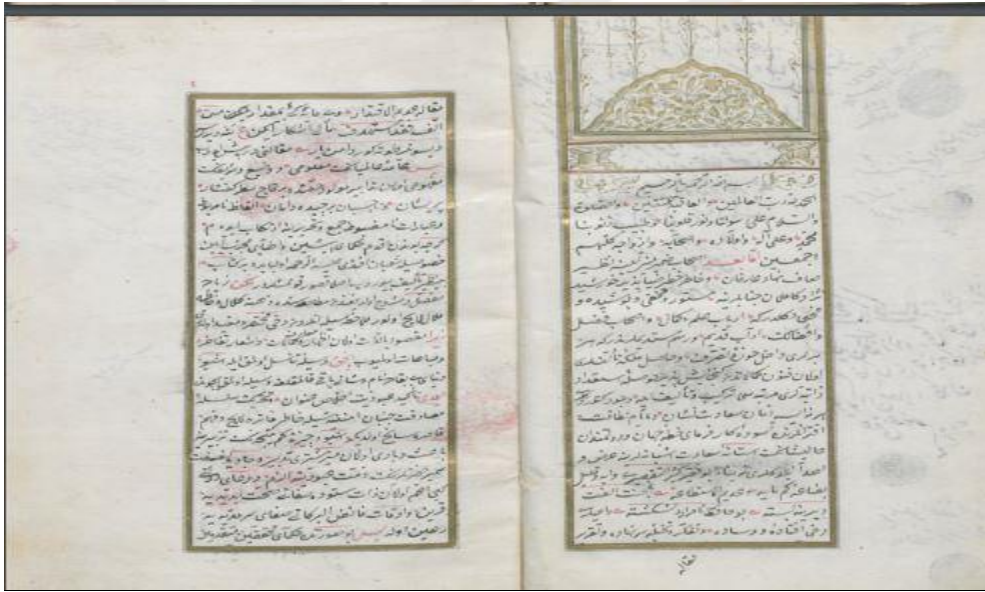
¹²⁸ Bayat, Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, s.109.

almıştır. Gevrekzâde Hasan Efendi genel olarak eserlerinde gözlem ve tecrübelerini kenar notu olarak notlar almıştır.¹²⁹

Gevrekzâde Hasan Efendi yaşadığı dönemde gelişen Avrupa tıbbına ait eserlerin Osmanlı'da tanınmaya başlamasına rağmen bunlardan faydalanmamıştır. Bu bakımdan Gevrekzâde Hasan Efendi, Batıya açılışın başladığı bu dönemin İslam tıbbının son temsilcisi olarak kabul edilebilir. Nitekim yazdığı eserler de klasik İslam kaynaklarından faydalanarak ortaya konmuştur. Bir istisna olarak *Paracelsus* 'un *Sâlih bin Nasrullah* tarafından Arapça'ya çevrilen *Tıbb-ı Cedîdü'l-Kimya'yı* adlı eserini Türkçeye tercüme etmiştir.¹³⁰

2.2.1. Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye

Resim 5- Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye'nin ilk iki sayfası.¹³¹

Gevrekzâde Hasan Efendi'nin bu eseri, bağımsız olarak kadın ve çocuk hastalıklarıyla ilgili yazılmış ikinci önemli eserdir. İlk önemli eser bir önceki yüzyılda Ayaşlı Şaban Şifâî'nin yazmış olduğu *Tedbîr-i'l-Mevlûd* adlı eserdir. Gevrekzâde Hasan Efendi, eserini oluştururken büyük ölçüde bu eserden faydalanmıştır. Eserin

¹²⁹ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ", s.85.

¹³⁰ Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.109.

¹³¹ <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty07092.pdf> (ET: 2.02.2023).

karışık ve uzun olması sebebiyle esere şerhler düşerek hazırlamış ve dönemin eski hekimlerinin görüşleri ile kendi gözlem ve görüşlerini de ekleyerek bu eserini oluşturmuştur.¹³²

Süheyl Ünver ve N. Tenik tarafından Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye incelenmiş şair-hekim Şuûri Hasan Efendi'den aktarıldığı söylenen müzikle tedavi kısmını Süheyl Ünver ilim dünyasına tanıtmıştır. Hangi mûsiki makamının hangi çocuk hastalığına iyi geldiğini konu alan bir kısmını Arslan Terzioğlu günümüz Türkçesine çevirmiştir.¹³³

Eser giriş, iki bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmakta. Her iki bölüm de kendi içinde on alt başlık ve sonuç bölümü dört alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümde; doğum öncesi dönemi ele almıştır. İkinci bölümde; doğum ve sonrasını ele almıştır. Son bölümde ise; çocuk hastalıkları, çocuğun büyüme dönemlerini anlatmış, çocuğun sağlığının korunması ve nazar konusu ve buna karşı alınması gereken tedbirleri ele almıştır. Bu bölümde ayet ve hadisler önemli bir yer tutmuştur. Bağırsaklarda yer alan kurtlar ve bu konuda uygulanacak olan tedbirlere de yer vermiştir.¹³⁴

Eserin üç nüshası tespit edilmiştir. Nüshalar;

	Bulunduğu Yer	Tarih	Ebat	Yazı Hattı	Demirbaş	Varak	Kapak
1. Nüsha	İ.Ü. Nadir Eserler Ktp.	H.1209	230X130	Talik	No.7092	142	Kırmızı Meşin
2. Nüsha	TSMK			Talik	Emanet.1737	140	
3. Nüsha	Süleymaniye Ktp.	H.1209	225X135	Talik	Hacı Mahmud, nr.5547	157 ¹³⁵	

2.2.2. Risâle-i Tıbbiyye

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin bu eseri dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Teza'za'-i dimağ (kafa ve beyin travması) ikinci bölümde 'utas

¹³² Şaziye Dinçer Bahadır, "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: "Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, C.9, S.43, (Nisan 2016), s.189.

¹³³ Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde ", s.317

¹³⁴ Dinçer Bahadır, "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: "Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43, Nisan 2016 s.189.

¹³⁵ Dinçer Bahadır, s.187.

(aksırık); üçüncü bölümde nezle ve zükâm (soğuk algınlığı) ve dördüncü bölümde ise göz hastalıklarından söz etmektedir. TSMK, Hazine, nr.570 numarada kayıtlı olan nüshanın birinci bölümü olan “teza’za’-i dimağ” kafa travmaları, Nil Sarı tarafından 1981 yılında incelenmiştir. Nil Sarı konuya “teza’zu” terimini açıklayarak girer ve Arapçada tahrik manasına geldiğini söylemektedir. Tahrik, kelime olarak hareket ettirme anlamına gelmektedir. Daha sonra tıpdaki manasını şöyle ifade etmektedir; “Bu duruma (yani hekimlikte) (teza’zu’) dışarıdan gelen sebeplerden biri ile dimağ uzvunun (olduğu) durumdan hareket edip, oynamasına derler”.¹³⁶

Kafa travmalarının nedenlerini sıralayan Gevrekzâde Hasan Efendi travma sonucunda beynin yerinden oynadığını ve dolayısıyla beyin zarlarının yırtıldığını veya çatlamlar olduğunu ifade etmiştir. Gevrekzâde Hasan Efendi, kafa travmalarının kişinin bütün hayatına tesir ettiğini, akli melekelerin travma sonucunda bozulduğunu belirtmiştir. Amnezi (hafıza kaybı) hâlinin yanı sıra koku merkezinin hasar görmesi sonucunda hastanın kokuları ayırt edebilme yeteneğini kaybettiğini belirtmektedir.¹³⁷ Gevrekzâde Hasan Efendi, oluşan travmanın tedavisi için detaylı bilgi vermektedir.¹³⁸

Nüshaları; TSMK H.570’de kayıtlı olan eser, 92 varaktır. Ahmed Zihnî eliyle, 1212’de (1797-98) kopya edilmiştir. Cetvelleri yaldızlı, kırmızı deri ciltlidir.¹³⁹

¹³⁶ Sarı, “Gevrek-zâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi”, s.48.

¹³⁷ Sarı, s.49.

¹³⁸ Bk. Nil Sarı, “Gevrek-zâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi”, Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık, I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, C.II, İstanbul 1981, s.48-57.

¹³⁹ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin “Micennetü’t-Tâ’ûn Vel-Vebâ””, s.90-91.

2.2.2. Firâsetnâme (Kıyâfetnâme)

Resim 6- Kıyâfetnâme'nin ilk iki sayfası.¹⁴⁰

Firâsetnâme; Gevrekzâde Hasan Efendi'nin, Hekim Paracelsus'tan yaptığı tercüme eserdir. Gevrekzâde Hasan Efendi, bu kitap için şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bu kitap hekimlerden Tabîbzâde Hasan Efendi'nin Kânunçe adlı eserinde zıkr ve beyan edilmektedir, lakin merhumun şerhi Arap lisanıyla yazıldığından, kitab-ı tıbbiye'nin mütalaasına heveskâr olan zevât için; ben Gevrekzâde Hâfız Hasan, bu eseri Türk diline çevirdim.”¹⁴¹

İki ayrı nüshası olan *Kıyâfetnâme* İ.Ü. Kütüphanesi, nr. 2695 ve *Terceme-i Paraclesus Firâsetnâme* İ.Ü. Kütüphanesi, TY, nr. 7085, vr.31, isimleriyle kaydedilen eser ilm-i firâset üzerine yazılmış bir eserin tercümesidir; bazı ifadelerden *Mürşidü'l-libâs* 'ın devamı olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴²

¹⁴⁰ <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty02695.pdf> (ET: 3.02.2023).

¹⁴¹ Tan, s.94.

¹⁴² Uslu, “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, s.318.

2.2.3. Mücennetü't-Tâ'ûn Ve'l-Vebâ'

Resim 7- Mücennetü't-Tâ'ûn Ve'l-Vebâ' adlı eserinin ilk iki sayfası.¹⁴³

Abdülsselâm el-Mühtedî'nin¹⁴⁴ II. Bayezid zamanında İstanbul'da meydana gelen salgın için görevlendirildiğinde Arapça olarak kaleme aldığı bu eser, 1795 yılında Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi tarafından tercüme edilmiş ve eski-yeni hekimlerin bilgilerini eklemiştir.¹⁴⁵ Eser salgın hastalıklar ve karantina üzerine kaleme alınmış olup, eserin tek nüshası mevcuttur. Bu nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 1299 numarada kayıtlıdır. 30 varak ve müellif hattıdır.

Gevrekzâde Hasan Efendi'nin tercüme ettiği eser; bir ön söz (mukaddime), dört ana bölüm (bâb) ve on bahisten oluşmaktadır. Eserin mukaddime bölümünde iki emir bulunmakta ve müellif bu emirlerde, eseri yazma amacını belirtmiştir. Dört ana bölümde şunlardan söz edilmiştir; birinci bölümde vebâ ve tâûnun tarifi ile sebepleri, dört fasıl halinde anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise vebâ ve tâûnun¹⁴⁶ belirtilerinden

¹⁴³ İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Ktb. No.1299'da kayıtlı nüsha.

¹⁴⁴ Hoca İlyâ el-Yahudî, İlyâ bin Abram II. Bayezid zamanında İspanya'dan göç eden Müsevî asıllı Hekim. (Bayat, *Tıp Tarihi*, s.312).

¹⁴⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.312.

¹⁴⁶ Batılı kaynaklarda tıbbi adıyla yersina pestis olarak bilinen, Osmanlı da ise tâûn olarak kayıtlarda yer bulan veba, özellikle kemirgenler ve küçük haşaratlar tarafından bulaştırılan ve kısa süre içinde yayılan bir salgın hastalıktır. Emrah İstek, "Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi", *Tarih Okulu Dergisi*, S.35 (Ağustos 2018), s.130.

söz edilmiştir. Üçüncü bölümde, tâûn illetinin ortaya çıkması halinde beden sağlığını korumak için yapılması gerekenler, dördüncü bölümde de tâûn ve vebânın tedavisini ele almıştır.¹⁴⁷

2.2.4. Risâle fî-İskorbüt

C vitamini eksikliğinden meydana gelen, iskorbüt hastalığı hakkındadır. Gevrekzâde Hasan Efendi tarafından, Osmanlı tarihçisi Ahmed Câvid Bey için kaleme aldığı risaledir.¹⁴⁸

Tek nüshası TSMK, Yeniler 125'te kayıtlı olan eser, aharlı kâğıda yazılmış, iki yapraktır. Sahife talikle 145 mm uzunluğunda, değişik sayıda satır bulunmaktadır.¹⁴⁹

2.2.5. Dürretü'l- Mensûrriyye fî-Terceme-i Mansûriyye

İbn-i Sînâ'nın hocası Ebu Mansur Hasan bin Nuh'un¹⁵⁰ (el-Kumrî) Gunâ ve Muna adlı iç hastalıkları ile ateşli hastalıklardan söz eden eserinin çevirisidir. Eserin giriş kısmında Gevrekzâde Hasan Efendi kendi hayatı hakkında bilgi vermiştir.¹⁵¹ Eserin aslı Fars diliyle yazılmıştır. Gevrekzâde Hasan Efendi, başlık koymadığı bu eserinin adını içeride kenar notu olarak vermiş. Eserin kapak notunda, "Sultan

¹⁴⁷ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ'", s.107.

¹⁴⁸ Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", s.317.

¹⁴⁹ Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ'", s.97.

¹⁵⁰ Ebu Mansur Hasan bin Nuh, Buhara'da doğmuş ve orada yaşamıştır. Sâ mânî Hanedanı mensuplarındandır. İbn Sînâ'nın tıp hocalarından birisidir. Buhara'da bizzat görüşmüştür. İbn Sînâ, Ebu Mansur'u genç yaşlarında tanışmış (O zamanlar Ebu Mansur'un yaşı bir hayli ilerlemişti.), onun tıpla ilgili derslerine katılmış ve birçok konuyu kendisinden öğrenmiştir. Ebu Mansur 999 (H.390) yılında vefat etmiş ve Buhara'da defnedilmiştir. Ebu Mansur'un iki eseri günümüze kadar ulaşmıştır: 1) Kitâbü'l-Gınâ ve'l-Münâ, 2) Kitâbü't-Tenvîr fî'l-İstılâhâtî't-Tıbbiyye (tıp terimlerini aydınlatan kitap). Kitâbü'l-Gınâ ve'l-Münâ adlı eseri onun görüşüne göre sırf pratik amaçlarla telif edilmiş olmasından ibarettir. "Zira biz bu eserde ahlat-ı erbaa (dört hılt, mizaç) öğretisi, organların yapısı (anatomi), hastalıkların sebepleri ve ortaya çıkışı, tedavinin genel kuralları, sağlığın korunması vs. gibi tıp biliminin genel teorik konularına hasredilmiş bölümler göremiyoruz." Ebu Mansur'un yaşadığı dönemde tıp ilminin çok önemli bir konusu olan nabız, bu kitapta ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır. Ebu Mansur nabızla ilgili bölümün başında yazdığı yazı, bu durumu açıklar niteliktedir. "Nabız mahiyet ve keyfiyetini kavramak çetrefilli/meşakkatli bir iştir. Gerçekten de büyük çabalar göstermeden ve zorlukları bertaraf etmeden onu kavramak mümkün değildir. On beş yıl ve daha fazla tıpla iştigal eden öyle hekimler var ki, nabız konusunu onun çetrefilli ve çok yönlü oluşundan dolayı kavrayamıyorlar." diye yazmıştır. Übeydullah Kerimov, "İbn Sînâ'nın Hocaları (İbn Sînâ'nın Orta Asyalı Hekim Çağdaşlarıyla Bilimsel Bağlar Üzerine)", çev. Fegani Beyler, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.7, S.13, Bahar 2017, s.327-329.

¹⁵¹ Bayat, Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, s.110.

Abdülhamid Hân Hazretleri'nin ve Sultan Selim Hân Hazretleri'nin hekimbaşısı olan Gevrekzâde Efendi'nin, *Şemsiye-i Mansuriyye* nam kitabının tercümesidir. İsmi *Dürretü'l Mensûriyye fî-Tercemeti Mansûriyye* va'z olunmuştur" diye yazılmıştır. Ayrıca "Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan el-Tabîb Efendi'nin kendi nefesine tercüme eylediği kitabdır, kendi el yazısıyladır" diye bir not düşmüştür.¹⁵² Bu da Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bağdatlı Vehbi, nr.1489 numarada kayıtlıdır.

Bursalı Mehmed Tahir Gevrekzâde Hasan Efendi'nin eseri için şöyle bir bilgi vermektedir: "Gevrekzâde'nin ed-Dürretü'l-Mensuriyye fî-Tercemeti'l-Mansuriyye isminde tıbbi eseri vardır. Hal tercümesinin büyük bir kısmı, ikinci eserinin başında yazmaktadır. Bu eserinde akciğer veremi ile cüzzam hastalığı hakkındaki fikirleri dikkate şayandır."¹⁵³

2.2.6. Mürşidü'l- Libâs fî-Terceme-i İspingorya

Mürşidü'l- Libâs fî-Terceme-i İspingorya, Sâlih bin Nasrullah¹⁵⁴ Paraclesus'un kitabından bazı pasaj seçip Arapçaya tercüme ederek ve aralarına ilaç yapımına dair yeni bilgiler ekleyerek oluşturduğu eserinin Türkçe tercümesidir.¹⁵⁵

Gevrekzâde Hasan Efendi, eserle ilgili şu bilgiyi vermiştir: "Bu eser Hekim Parakelsus Cermani'nin *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâvî* namıyla şöhret bulan kitabıdır. Erbab-ı kemalden ve fenn-i tıp ile aşina ve üstad olan çok kimseler tahrir ve tercüme eyleyip ayan beyan etmişler, lakin bu fakir pür taksir ki Gevrekzâde demekle meşhur Hâfız Hasandır. İş bu fenn-i celil-i gaza hizmetinde olanlar ve diğer Müslümanlar için nakdimi ve vaktimi sarf ederek oluşturdum." Sultan I. Abdülhamid Han ve Sultan Selim Han döneminde hekimbaşılık yaptığını, bu eserden önce de *Dürretü'l-Mensûriyye* adlı eserinde, hekim Mansur'un verdiği ilaç ve tedavileri detaylı bir

¹⁵² Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ", s.89.

¹⁵³ Tan, s.88.

¹⁵⁴ Sâlih bin Nasrullah İbn-i Sellum el-Halebî aslen Katolik dönmesi olan ve İbn-i Sellum olarak da bilinmektedir. Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", s.318. Osmanlı tıp âlimi, hekimbaşısı. Sâlih bin Nasrullah Halep'te dünya gelmiştir. Tıp tahsilini Halep'te Bîmâristânü'l Argûnî el-Kâmilî'de yaptı ve hekimbaşılığa kadar yükseldi. Sadrazamlığa getirilen Vali İpşir Mustafa Paşa ile birlikte İstanbul'a gitti. Tayin edildiği Fâtih Külliyesi Dârüşşifası'ndaki başhekimliği sırasında hasta tedavisinde gösterdiği başarıları duyan IV. Mehmed'in takdirini kazanarak ihsanlarına nâil oldu ve etibbâ-i hâssa arasına girdi. 31 Ağustos 1669 (3 Rebûlâhîr 1080) tarihinde IV. Mehmet'in maiyetinde bulunduğu bir sırada Teselya Yenişehir'i'nde vefat etti ve orada defnedildi. Kasım Kırbıyık, "Sâlih b. Nasrullah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 2009, C.36, s.41-43.

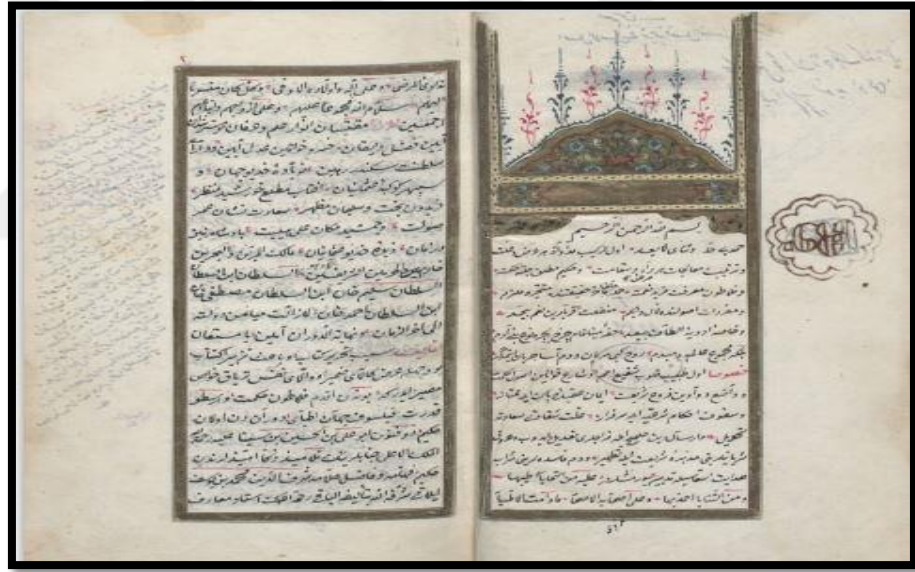
¹⁵⁵ Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", s.318.

şekilde inceleyerek, eserini tercüme ettiğini yazmıştır.¹⁵⁶ Eserin üç nüshası bulunmaktadır. Nüshalar;

	Bulunduğu Yer	Tarih	Ebat	Yazı Hattı	Demirbaş	Varak	Kapak
1. Nüsha	Millet Ktp.	1235 Zilka'de	220X125		AEtip nr.249 no.616	77	meşin kaplı şirazeli
2. Nüsha	Millet Ktp.	1240 Recep	229X124		Atıp nr.114, no.610	109	meşin kaplı şirazeli
3. Nüsha	İ.Ü. Nadir Eserler Ktp.	1240 Zilka'de	215X125		nr. TY7085	105 ¹⁵⁷	

2.2.7. Aslû'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl

Şekil 8- Aslû'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl eserinin ilk iki sayfası.¹⁵⁸

Aslû'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl isimli bu eser, Ebu Abdullah Muhammed bin Yusuf el-İlâkî'nin el-Fusûl fî Külliyyâtî't-Tıb adlı eserinin tercümesidir.¹⁵⁹ Nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr.4289 numarada kayıtlı. Gevrekzâde Hasan Efendi risâleyi tercüme etme nedenini şöyle anlatmakta; “Nazâr-ı iman, eshab-ı fen ve

¹⁵⁶ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ”” s.93.

¹⁵⁷ Tan, s.94.

¹⁵⁸ <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty04289.pdf> (ET: 3.02.2023).

¹⁵⁹ Bayat, *Tip Tarihi*, s.312

etıbbaya, çok gerekli olan tıbbî meselelerle ilgili bu risâle, Arap diliyle yazılmıştır. Türk diline çevirileri ise uygun bir şekilde olmayıp, anlam karışıklığına yol açmaktadır. Bu sebeplerle bu eseri başka birçok kimse tercüme etmiş olmasına rağmen, büyük bir dikkatle tekrardan tercüme ettim.” Kenar notunda, kitaba verdiği adın *Aslû'l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl* olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰

2.2.8. Er-Risâletü'd- Düstûriyyetü'l- Hamsiyye

Resim 9- Er- Risâletü'd- Düstûriyyetü'l- Hamsiyye'nin ilk iki sayfası.¹⁶¹

Düstûrü'l-Amel fî Tedbîri's-Sıhha ve'L-ilel. Düstûrât-ı Hamse olarak da bilinen eserin adı ferağ kaydında *er-Risâletü'd-Düstûriyyeti'l-Hamsiyye* şeklinde belirtilmiştir. Bu risâle kalp, nabız, ateş ve ateşlenmenin nedenleriyle zatülcenbi ve teşhisi konularını ele almıştır.¹⁶² Gevrekzâde Hasan Efendi'nin bu eseri, beş kısım ve bir hatimeden oluşmaktadır. Birinci kısım kalbin anatomisi, ikinci kısım nabzın hareketleri, üçüncü kısım göz bebeğinin temizlenmesi, dördüncü kısım hummâların belirtileri, beşinci kısım hummâların cinsleri, hatime ise zât-ül-cenbi (akciğer yangısı) keyfiyeti beyanındadır. Bir nüshası bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler

¹⁶⁰ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ”, s.95-96.

¹⁶¹ <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty04268.pdf> (ET: 4.02.2023).

¹⁶² Uslu, “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, s.317.

Ktp., nr. T4268 numarada kayıtlıdır. Eser Gevrekzâde Hasan Efendi'nin kendi hattıdır.¹⁶³

2.2.9. Zübdetü'l- Kūhliyye fî- Teşrihi'l- Basariyye

Resim 10- Zübdetü'l-Kūhliyye eserinin iki sayfası.¹⁶⁴

Zübdetü'l- Kūhliyye fî- Teşrihi'l- Basariyye, Sadaka b. İbrahim eş-Şâzelî el-Mısırî¹⁶⁵,nin göz hastalıklarının dair *Umdetü'l-Kūhliyye* adlı eserinin tercümesidir. Eser göz hastalıklarıyla ilgili bilgi vermektedir. Süheyl Ünver tarafından incelenmiştir.

¹⁶³ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.96.

¹⁶⁴ Uslu, “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, s.317.

¹⁶⁵ Sadaka b. İbrahim eş-Şâzelî el-Mısırî hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Göz hekimliğinde kendisinden önceki birçok İslâm ve Grek meslektaşını Kitâbü'l-Umdetü'l-Kūhliyye fî Emrâzi'l-Basariyye adlı eseriyle geride bırakan Sadaka b. İbrahim, Memlûkler döneminde Mısır'da yaşamış, Brockelmann'ın tahminine göre XIV. yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiştir. Göz hastalıkları üzerine yazmış olduğu eseri beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm gözün anatomisi ve işlevleri, ikinci bölüm genel tıpla, özeldle gözle ilgili bilgiler, üçüncü bölüm belirgin göz hastalıkları ile teşhis ve tedavi yöntemleri, dördüncü bölüm zor fark edilen göz hastalıkları ve tedavileri, beşinci bölüm gözle ilgili tıp materyalleri üzerinedir. Geniş bir tıp birikimine sahip olduğu anlaşılan Sadaka b. İbrahim tıbbın pratiğine ve deneylere açık bir hekim, aynı zamanda Şâzelîyye tarikatına mensuptur. İslâm göz hekimliğinin son ve en olgun eseri kabul edilen Kitâbü'l-Umdetü'l-Kūhliyye fî Teşrihi'l-Basariyye adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Mahmut Kaya, “Sadaka b. İbrâhim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 2008, C.35, s.385.

Süheyl Ünver'den sonra Nil Sarı, Zülfikar Aydın ve Mehmed Yıldırım tarafından III. Tıp Tarih Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.¹⁶⁶

Gevrekzâde Hasan Efendi kehhâl (göz hekimi) değildi ancak tıbbın bütün dallarıyla birlikte göz hekimliğiyle de ilgilenmiş, göz hekimliğine çok ayrı bir önem vermiştir. Guna ve Muna tercümesinde çok geniş göz bahisleri bulunmaktadır. Bulunan tek nüshası TSMK H.571'de kayıt olan, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin kendi hattıdır. İçinde göz anatomisi şema ve resimleri bulunmaktadır. Gevrekzâde Hasan Efendi'nin risâleyi yazma amacını kaleme alarak risaleyi yazma amacını şu ifadelerle belirtmiştir;

“Eseri açıklamalı göz anatomisi ve fizyolojisi üzerinedir. Böyle bir risâleye yazar şiddetle ihtiyaç duymuştur çünkü ona göre gerek eski hekimlerin gerekse zamanın söz sahibi hekimlerinin kitap ve risâlelerinde göz bahisleri vardır ancak bunlar insan vücudunda ortaya çıkan diğer hastalıklarla bir arada kaleme alınıp yazıldığından, hacmi büyük, sözleri çoktur ama göz konusunda gereğince yararlanmak güçtür. Göz hastalıkları ise insanda sık görülmektedir.”¹⁶⁷

Gevrekzâde Hasan Efendi, *Umdetü'l-Kühliyye*'yi eşsiz bir eser olarak değerlendirerek, “Her bölümü göze ait meselelerle dopdolu olup sadece göz hastalıklarına mahsus bir göz definesidir. Ancak bu kitaptaki kelimeler ve ibareler sihirli Arap dilinde olup, okumaya çalışan kehhâllerin (göz hekimi) başını döndürür” diye yazmıştır.¹⁶⁸

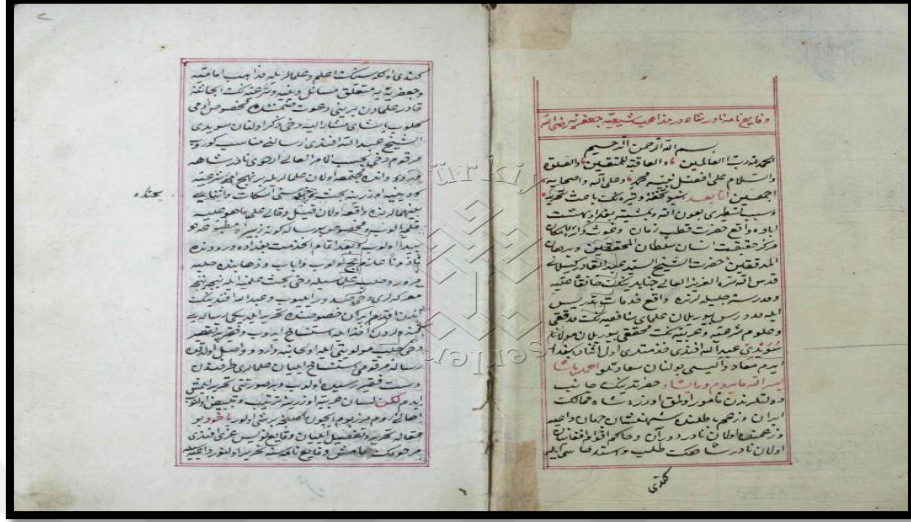
¹⁶⁶ Tan, s.97.

¹⁶⁷ Nil Sarı, M.B. Zülfikar Aydın, Mehmet Yıldırım, “Gevrekzâde Hâfız Hasan ve “Zübdetü'l-Kuhliyye Fi Teşrihi'l-Basariyye” Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul, 20-23 Eylül 1993”, (Ed. Hüsrev Hatemi), *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.249-250.

¹⁶⁸ Sarı ve diğerleri, s.251.

2.2.10. Vekâyi'nâme

Resim 11- Vekâyi'nâme'nin ilk iki sayfası.¹⁶⁹

Vekâyi'nâme, Abdullah b. Hüseyin es-Süveydi¹⁷⁰'nin *Risâle fi'l-Mübâhese ma'a Ulemâ'i Irân fi Bahsi'l-imâme* adlı eserinin tercümesidir. Tek bir nüshası bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr.2436 numarada kayıtlıdır.¹⁷¹ Gevrekzâde Hasan Efendi kitabın önemini, risâlede şu şekilde anlatmıştır; “Nadir Şah, kendi ülkesinin âlimlerinden, Mezâhib-i imâmiyye ve Ca'feriyye'deki, dini ve şer'i meselelerle ilgili bir kitap yazmalarını ister”. Gevrekzâde Hasan Efendi Halep Mevleviyeti vazifesi için Halep'e gittiğinde, orada bulunan ulemeden çok kimselerin bu kitaba ilgilerini görmüş ve Halep ulemasından çok kişi, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin bu risâleyi telif etmesi için teşvikçi olmuşlardır. Gevrekzâde Hasan Efendi, bunun üzerine “Abdullah Efendi'nin bu risâlesini tahrir ettim.” demiştir.¹⁷²

¹⁶⁹ İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu nr.2436'da yer alan nüshası.

¹⁷⁰ Abdullah b. Hüseyin es-Süveydi (Bağdatlı Sünnî âlim ve şair), 1639 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Süveydi olarak bilinen ilk Iraklı âlimdir. 18 Mayıs 1761 yılında Bağdat'ta vefat etti. Yusuf Şevki Yavuz, “Süveydi, Abdullah b. Hüseyin”, TDV İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, C.3, s.540-541.

¹⁷¹ Uslu, “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, s.318.

¹⁷² Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.99.

2.2.11. Er-Risâletü'l- Mûsikiyye Mine'd- Devâi'r- Rûhâniyye

Er-Risâletü'l- Mûsikiyye Mine'd- Devâi'r- Rûhâniyye isimli bu eserde Gevrekzâde Ruhî rahatsızlıkların musikiyle tedavisinden söz etmiştir. Eserin en önemli özelliği, müzikle tedavi konusunu müstakil olarak ele almış olmasıdır. Gevrekzâde Hasan Efendi'nin bu eseri, Ahmed Hakkı Turabi tarafından incelenmiştir.¹⁷³ Eser Gevrekzâde Hasan Efendi'nin müziğin çocuk hastalıklarıyla olan ilgisini anlattığı risâlesi olan, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîri Veladeti'l-Bikriyye* adlı eserle çoğu yerde benzerlik göstermektedir. Tek nüshası TSMK, Hazine bölümü nr.571/2, eser Gevrekzâde Hasan Efendi'nin *Zübdetü'l-Kühliyye fî-Teşrîhi'l-Basariyye* adlı eserinin, 58-72b varakları arasındadır.¹⁷⁴

Bu risâlede Gevrekzâde Hasan Efendi, çocuk hastalıklarına hangi makamın iyi geldiğini, şöyle ele almıştır:

“Irak makamı: Çocuktaki menenjit hastalığına faydalıdır.

İsfahan Makamı: Zekâ, zihin açıklığı verir ve soğuk algınlığı ve ateşli hastalıklardan korur.

Zirefkend Makamı: Felç ve sırt ağrısına iyi gelir, kuvvet hissi verir.

Rehavi Makamı: Tüm baş ağrılarına, burun kanamasına, ağız çarpıklığına, felç hastalıklarına iyi gelir.

Büzürk Makamı: Beyin, kulunç ağrılarına iyi gelir, kuvvetsizliği ortadan kaldırır.

Zirgüle Makamı: Kalp, beyin hastalığı, menenjit, mide harareti, karaciğer ateşine iyi gelir.

Hicaz Makamı: Böbrek hastalıklarına iyi gelir.

Buselik Makamı: Kalça, baş ağrısı ve göz hastalıklarına iyi gelir.

Uşşak Makamı: Nikris (gut) ayakları ve uykusuzluğa iyi gelir.

Hüseyni Makamı: Karaciğer, kalp hastalıklarına, nöbet, gizli hummalara iyi gelir.

Neva Makamı: Buluş çağına ulaşmış çocuğa, kalça ağrısına, gönül sevincine iyi gelir.”¹⁷⁵

¹⁷³ Bk. Ahmed Hakkı Turabi, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Mûsikî Risalesi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁷⁴ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.98-99.

¹⁷⁵ Yeliz Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, s.75-76.

2.2.12. Terceme-i Risâle-i Ledüniyye

Resim 12- Terceme-i Risâle-i Ledüniyye'nin ilk iki sayfası.¹⁷⁶

Terceme-i Risâle-i Ledüniyye adlı eser İmam-ı Gazzâlî'ye¹⁷⁷ aittir. Ledünni bilgi, yani ilham yoluyla bilgi edinilip edinilemeyeceği tartışılmıştır. Bilginin tanımıyla başlayan eser, ruh ve nefis tartışmalarıyla devam etmiştir. Esere herhangi bir ekleme yapılmamış ve eserin isminde de herhangi değişiklik yapılmamıştır. Gevrekzâde Hasan Efendi risâleyi tercüme etme nedenini şöyle kaleme almıştır:

“İmâm Muhammed Gazzâlî Hazretleri'nin tahrir buyurdıkları bu Risâle-i Ledüniyye namında olan vecizelerinin ehlibbâ-i esdikâlarında bir zât-ı fâzılın riâyet-i hatıralarına binaen ve ahali-i Rum'un kendi lisanları üzerine yazılmadığı için istifade edemediklerinden, bunların talepleri doğrultusunda Arap dilinden Türk diline tercüme ettim.”¹⁷⁸

¹⁷⁶ <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty04394.pdf> (ET:3.02.2023).

¹⁷⁷ İmam-ı Gazzâlî'nin asıl ismi Muhammet'dir. Muhammet b. Muhaemmet'in oğludur. İslam dinine yaptığı büyük hizmetlerden dolayı İslam âleminde “İmam, Zeynü'd-Din, Hüccetü'l-İslam” gibi unvanlarla anılır. 1058 (450) tarihinde Horasan'da, bugün adı Meşhed olan, Tus şehri civarında “Gazale” köyünde doğmuş ve daha sonra doğduğu köye nispetle Gazzâlî adını almıştır. (İbrahim Çapar, “Gazzali ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, 2016, s.7-8). İmam Gazzâlî, 1111 yılında (505) vefat etti. İmam Gazzâlî, *Allah İçin Sevmek*, Nesil Yayınları, (Hazırlayan Bilal Eren), 5.baskı, İstanbul 2022, s.7-9.

¹⁷⁸ Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfiz Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ün Vel-Vebâ””, s.100.

Eserin üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar;

	Bulunduğu Yer	Tarih	Ebat	Yazı Hattı	Demirbaş	Varak	Kapak
1. Nüsha	İ.Ü. Nadir Eserler Ktp.	1211 Recep	200X137	Talik	nr. T1859	29	
2. Nüsha	TSMK	1211	214X130	Talik	Hazine nr. 252	31	
3. Nüsha	İBB Atatürk Kitaplığı	1211 Rebi'ül-evvel			Osman Ergin, nr. K408	29 ¹⁷⁹	

2.2.13. Terceme-i Menâkıbü'l- Ârifin

Terceme-i Menâkıbü'l- Ârifin, Ahmet Eflâkî¹⁸⁰'nin *Menâkıbü'l-Ârifin* adlı eserinin, tercümesidir. Gevrekzâde Hasan Efendi girişinde, Sultan II. Murad için yapılan bir tercümenin dilini beğenmediği için eseri yeniden ele aldığını söylemiştir. Çevirinin sonunda Mevlânâ'nın silsilesine de yer vermiştir.¹⁸¹ Gevrekzâde Hasan Efendi, eserin giriş kısmında şu bilgiyi vermektedir;

“Sultan Selim Han'ın Cülûsleri hengâmında fakir pür taksir Gevrekzâde-i Hâfız Hasan lütfen ve atfen Halep-i Şehbâ Mevleviyeti inayet ve ihsanlarıyla şehri merkuma ulaştım, gün gün Hazret-i Mevlânâ şeriflerinin Menakıb-ı şerifelerini, bazı önemli şahısları tezkir ve tefhim için mütela'a edip tercümesine çalıştım. Hizmetimi tamamlayıp Halep şehrinden ayrılıp Konya'ya ulaştım ve Hazreti Mevlânâ'nın kabir-i saadetlerini ziyaret edip ve Menâkıb-ı Şeriflerini tamamlamak için İstanbul'a gittim.”

İki nüshası; Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr. 511 numarada kayıtlıdır. Diğer nüshası Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi, Genel, nr.9460, 306 varaktır.¹⁸²

¹⁷⁹ Uslu, s.318.

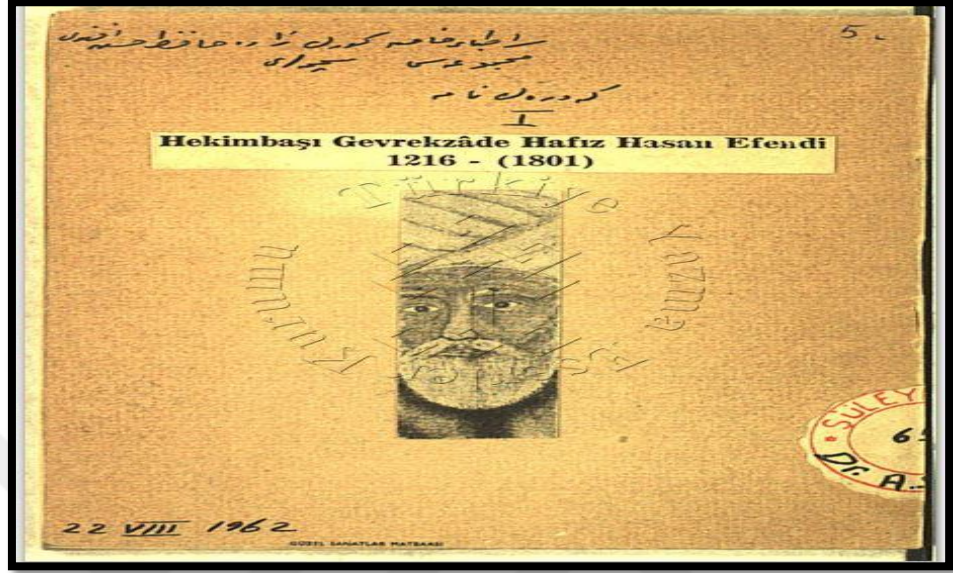
¹⁸⁰ Ahmet Eflâkî'nin asıl ismi Ahmed olup daha çok Eflâkî olarak tanınır. Eski kaynaklarda ailesi, adı, doğum yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. Hayatına dair bilgiler, Menâkıbü'l-Arifin'deki kendisiyle ilgili dolaylı bilgilerden ibarettir. Sultan Veled'i (ö.1312) gördüğüne ve 1360'ta öldüğüne göre, 1286-1291 yılları arasında doğduğu tahmin edilebilir. Babası Altın Orda Devleti'nin başşehiri Saray'da öldüğünde kendisine büyük bir servetle birlikte kitaplar bıraktığına bakılarak da kültürlü bir aileden geldiği söylenebilir. 16 Haziran'da (30 Recep761) vefat etti. Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflâkî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 1989, C.2, s.62.

¹⁸¹ Uslu, s.318.

¹⁸² Tan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ””, s.101-102.

2.2.14. Gevrekzâde Hasan Efendi Mecmû'ası

Resim 13- Gevrekzâde Hasan Efendi'nin portresi, (fotoğraf, Süheyl Ünver'in Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi 1216 (1801) isimli eserin kapak sayfası.)¹⁸³

Gevrekzâde Hasan Efendi Mecmû'ası, kendisine ait mecmûada yer alan farklı konulara dair yedi risâleden oluşmaktadır. Gevrekzâde Hasan Efendi'ye ait bir not defteri niteliğindedir. Süheyl Ünver'in, Gevrekzâde Hasan Efendi Mecmû'ası'ndan Seçmeler, adlı yazmasından bu risâleyle ilgili çok önemli bilgiler mevcuttur. Eserle ilgili değerlendirme yapan Süheyl Ünver, eserdeki anlatımlardan yola çıkarak; "Gevrekzâde'nin Arapçası ve Farsçası, Türkçesi kadar mükemmel." demektedir.¹⁸⁴ İki nüshası var; biri, Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver nr.658 numarada kayıtlı. Diğeri ise İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. K434 numarada kayıtlıdır. Mecmû'anın içeriği şunlardan oluşmaktadır;

"Hâce Muhammed Pârsâ'nın Farsça bir eserinden çevirdiği *Terceme-i Risâletü's-Şerîfe*, Şam hadis âlimlerinden Ali Efendi Dağıstânî'nin Hz. Peygamber'in anne ve babasının imanı hakkındaki eserinden çevirdiği *Terceme-i Risâle-i Dağıstânî*, Niyâzî-i Mısıfî'nin Hz. Hasan ve Hüseyin'e dair bir risâlesinin özeti, Abdülahad Nûri'nin devran hakkındaki risâlesinin özeti, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki olayları anlatan ve birbirlerine yazdıkları mektuplarının tercümelerini içeren bir risâle,

¹⁸³ İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Süheyl Ünver Koleksiyonu No: nr.658'de kayıtlı nüshası.

¹⁸⁴ Tan, s.102.

Mecdüddin Kâşî'nin *Zîne-tü'l-Mecâlis* adlı Farsça eserinden bazı pasajların tercümesi, Arapça kaleme aldığı *Risâletü't-Tevhîdiyye* adlı risâle."¹⁸⁵

Gevrekzâde Hasan Efendi'ye ait diğer eserler ise:

Edirne'de yazdığı Mecnû'ası (TSMK, Hazine nr.1783 numarada kayıtlı), *Sırrü'l-Esrâr* tercümesi, Mîrhând'dan çevirdiği *Kıssa-i Yûsuf*, *Kısas-ı Enbiyâ-i Benî İsrâîl* ve *Tahrîb-i Beytûlmukaddes* adlı eserlerinin olduğu bilinmektedir.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", s.318.

¹⁸⁶ Uslu, 318.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NİKRİS RİSÂLESİ'NİN DEĞERLENDİRMESİ VE TRANSKRİPSİYONU

3.1. Nikris Risâlesinin Nüshaları

Nikris Risâlesinin üç nüshası bulunmaktadır. Nüshalar;

	Bulunduğu yer	Tarih	Ebat	Yazı Hattı	Demirbaş	Varak	Kapak
1. Nüsha	Süleymaniye Ktp.	1215 (1801) Zilka'de	218×131	Talik	Bağdatlı Vehbi nr. 1373	26	Kırmızı, deri kaplı.
2. Nüsha	TSMK	1216 (1801-1802)	245×155	Talik	H. 567	28	Kahverengi deri kaplı.
3. Nüsha	Cerrahpaşa Tıp Fakültesi	1826 ¹⁸⁷			nr. 451,	32	Siyah ipek kumaş kaplı. ¹⁸⁸

Nikris Risâlesi, Rengin Bütün tarafından 1981 yılında “*Hekimbaşı Gevrek-zâde Hâfız Hasan (?-1801) Efendi'nin “Nikris Risalesinin” Tanıtılması*” başlığıyla kongrede bildiri olarak sunulmuştur. Rengin Bütün'ün tanıttığı nüsha, Cerrahpaşa Tıp Tarihi yazma kitaplar nr.451'de kayıtlı nüshadır. Nikris hastalığı hakkında, XV. asırdan başlanarak tetkik edilen tıp yazmaları arasında müstakil olarak yazılan tek eser, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin bu eseridir.¹⁸⁹

Bu çalışmada ise Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr. 1373 numarada kayıtlı olan nüsha incelenmiştir.

¹⁸⁷ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde bulunan nüshası 1826 yılında istinsah (kopya edilmesi) edilmiş olup, müstensihisi (esere bakarak aynısını yazma) Nazifzâde Ahmed Hâmid'dir.

¹⁸⁸ Tan, s.91-92.

¹⁸⁹ Rengin Bütün, “*Hekimbaşı Gevrek-zâde Hâfız Hasan (?-1801) Efendi'nin “Nikris Risalesinin” Tanıtılması*”, Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık, I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, C.II, İstanbul 1981, s.94.

3.2. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Kaleme Aldığı Nikris Risalesi'nin Değerlendirmesi

3.2.1. Nikris Risalesi'nin Giriş Bölümü

Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi, Nikris Risalesi'nin giriş bölümünde kısa bir dua faslından sonra bu eseri yazma gerekçesinden ve eseri yazarken karşılaştığı zorluklardan bahsetmiştir. Özellikle İstanbul'da yaşayan zengin kişilerde ve devlet ileri gelenlerinde nikris hastalığının görüldüğünü söyleyerek İstanbul ikliminin nemli ve soğuk yapısı ile yiyecek ve içeceklerle diğer vilayetlere nazaran kolay erişimin burada hastalığın görülme oranını artırdığını söyler.¹⁹⁰

3.2.2. Nikris Risalesinin Hitam Kısmı

Mayezâde-i Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi eserinin hitam kısmında elinden geldiğince Müslüman kadın ve erkeklerin hastalıklarını tedavi etmek ile uğraştığını ve gerek kendi hastalığından gerekse de nikris hastalarının tecrübelerinden edindiği birikim ile bu nikris risalesini kaleme almaya karar verdiğini anlatmaktadır. Aynı zamanda burada ithaf kısmı da yer almaktadır. Risalede olası yanlışların kendisine ait olduğunu belirterek, Hz. Muhammed'e ve ashabına dua ettikten sonra eserinin 1215 tarihinde tamamlandığını söyleyerek risaleyi bitirmektedir.¹⁹¹

3.2.3. Nikris Hastalığının Kelime Anlamı (Etimoloji)

Gevrekzâde, eserini kaleme alırken nikris hastalığının diğer dillerdeki karşılığına da değinmiştir. Müellifin aktarımına göre bu hastalığın adı Arapça'da *nikris* (ç. *nekaris*); Farsça'da *derdbend-i pây*; Türkçe'de *ayak zahmeti* ve *ayak ağrısı*; Yunanca'da ise *podağra* ve *nakurs* (ayağın başparmağı) olarak bilinmektedir. Nakurs kelimesinin de *nakures* kelimesinden türediğini öne sürmektedir.¹⁹²

¹⁹⁰ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.1b.

¹⁹¹ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.25b-26a

¹⁹² Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 2a-2b.

3.2.4. Nikris Risalesi'nin Kaynakları

Müellif, Nikris Risalesi'ni ele alırken öncelikle kendi hastalık tecrübesine dair bilgileri aktarmaktadır. Ayrıca kendinden asırlar önce yaşamış tabiplerin eserlerine atıfta bulunmuş ve onların bu hastalıktaki tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. Eserinden istifade ettiği tabiplerden biri de Hipokrat'tır. Müellif hıtlar ile ilgili açıklamalarında Hipokrat'ın *Kitâbü'l-Füsûl* (Aforizmalar)¹⁹³ adlı eserinden alıntılar yapmıştır.

Özellikle akrabadin¹⁹⁴ bahislerinde hazık tabipler olarak tanımladığı Ömer Şifaî Efendi (ö. 1742) ve Bursî Ali Efendi/Ali Münşi (ö. 1733) yazdıkları akrabadinlere müracaat etmiş ve detayların burada bulanabileceğini yazmıştır. Onların bahsettiği bütün terkiplerin İstanbul halkının mizacına uygun olarak oluşturulduğunu da belirterek eserlerine verdiği değeri de vurgulamıştır.

Ayrıca Avrupalı tabiplerin hastalık hakkında yazdıklarından ve bu konudaki tecrübelerinden de yararlandığını belirterek özellikle de Macar tabip Şidnamo'ya dikkat çekmektedir.¹⁹⁵ Nitekim Şidnamo'nun¹⁹⁶ bizzat kendisi otuz dört sene boyunca bu hastalıkla mücadele etmiş ve dolayısıyla hastalık hakkında önemli tecrübeler edinmiştir. Böylece bu konudaki birikimini yazmayı tercih ederek hastalığın özellikleri, belirtileri ve hastalık nöbetleri, hastalıktan korunma yolları ve tedavilerini kaleme almıştır.¹⁹⁷

3.2.5. Yaygın ve Nadir Hastalık Grupları

Hastalığın genelde ileriki yaşlarda ve erkeklerde görüldüğü; kadınlarda nadir görüldüğü; çocuklarda neredeyse hiç görülmediği anlaşılmaktadır. Hastalığın orta ve ileri yaş gruplarındaki erkeklerde görüldüğünü bazen de gençlerde de ortaya çıkabildiğini belirtmektedir. Genç yaşlarında bolluk içinde yaşayanlarda, keyiflerine düşkün olanlarda, bu dönemde sık cinsel münasebette bulunanlarda, istediği yemeği ve içeceği tüketebilenlerde, içki ve şarap alışkanlıkları bulunan kimselerde yaşlılık

¹⁹³ Küçük hacimli bir eser olup günümüze kadar ulaşmıştır. Türkçe tercümesi de mevcuttur.

¹⁹⁴ İlaç formül ve tariflerini içeren liste veya kitaplar. Kodeks veya farmokope olarak da bilinir.

¹⁹⁵ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.2a

¹⁹⁶ Gevrekzâde, ne Şidnamo hakkında ne de eseri hakkında bilgi vermektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu tabib ve eseri hakkında bir malumat bulunamamıştır. Bunun başlıca sebebi de muhtemelen Latin harflerle yazılan isminin Osmanlıca'ya aktarılırken okunuşu ve duyulduğu şekliyle yazılması ve bunun Osmanlıca harflerle yazılmasıdır.

¹⁹⁷ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.2b.

döneminde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Hatta aşırı yiyip ve içen kimselerde gençken de görülebileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla hastalığın kişinin aldığı kilolardan kaynaklandığını nadiren de zayıf kişilerde de ortaya çıkabildiğini aktarmıştır. Diğer hastalık grubu ise zenginler, çok düşünenler ve zeki insanlar olup, fakirlerde ve ilim erbabı olmayan kimselerde görünmediğini dolayısıyla daha ziyade krallarda, nazırlarda/vezirlerde, ilim adamlarında, filozoflarda ve tabiplerde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hastalığın genç ve yaşlı kadınlarda görülmesi ihtimalinin azlığına dikkat çekse de yapı ve görünüş itibarıyla erkeklere benzeyen kadınlarda da görülebilmek ihtimali olduğunu söylemektedir. Çocuklarda genellikle nikris hastalığı görülmediğini nadiren de olsa görülmüşse sebebinin kalıtsal olacağını bildirmiştir.¹⁹⁸

3.2.6. Hastalık Sebepleri

Eserin genelinde ana hastalık sebebi hazımsızlık yani sindirimin tam anlamıyla yerine getirilmemesi olarak gösterilmektedir. Metnin birçok yerinde sindirim işinin “tabii ruhlar”, “uçan ruhlar” (ervâh-ı tayyâre) tarafından gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla hastalığı tetikleyen birçok faktör sindirme zarar verdiği için hastalık oluşumuna neden olur. Bu faktörler genelde yaşlılıkta ve yaşlılıktan hemen önce göz ardı edilen ve vücut direncini düşüren *yeme, içme, uyku, uyumama, hareket ve hareketsizlik* şeklindeki altı maddeye bağlanmıştır. Ayrıca gençken yapılabilen fakat yaşlılıkta sürdürülemeyen faaliyetler ve egzersizler sonucu bedensel hareketsizlik ve gevşeme meydana gelir ve hazımsızlık artar.

Melenkoli ile ortaya çıkan derin düşünce, sindirime katkı sağlayan “uçan ruhlar”ın sindirimdeki etkisini zayıflatır ve hastalığı tetikler. Sindirim fonksiyonun zayıflaması ise hazımsızlığa sebebiyet verir dolayısıyla hastalık ilerler. İştahlı kişiler sindirilmesi güç yiyecek ve içecekleri çok tüketmesine rağmen bedensel egzersizlerinden geri durması ya da artık yapamaması dolayısıyla gıdaları yeteri kadar sindirememekten kaynaklı olarak hastalığa yakalanırlar. Aynı zamanda içki ve şarap gibi alkollü içeceklerin etkilerinden dolayı sindirimden sorumlu tutulan ruhlar işlemini yerine getiremez hâle gelir. Hareketsizlik beden hıltlarının (*kan, balgam, safra, sevdâ*) atılımını zorlaştırır ve dolayısıyla bu hıltlar vücutta kalarak bozulmaya sebebiyet verir. Bozulan bu hıltlar kan ile karışıp hastalık maddesi olarak vücutta kalır. Hastalığının

¹⁹⁸ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.3a-b, 12b.

beklenmeyen bir zaman diliminde ortaya çıkması hastanın mizacına uygun olmayan ilaç kullanımından veya hastalık devam ederken yenilen yiyeceklerin hastalık maddesini arttırmasından kaynaklanmaktadır. Vücut sıcaklığının düşmesi, tabii ruhların azlığı ve hıltların bozulması hazımsızlığa sebep olur ve vücudun gevşemesine, kol ve bacaklarda sarkmaya sebep olduğundan bozulmuş hıltlar vücudun her tarafına yayılmaya müsait hâle gelir ve özellikle eklem bölgelerine yerleşir.

Müellife göre hastalığı tetikleyen diğer davranışlar soğuk yapılı kar ve buz gibi şeyler tüketmek, uygun olmayan saatlerde yoğurt tüketmek, kışın gece vakitlerinde fazla oturarak bedeni yormak, gündüz yapılan yoğun aktivite ve yeterince dinlenmeme, sabahları çok geç uyanma dolayısıyla da geceleri geç uyuyarak uyku düzeninin bozularak sindirimin dengesinin bozulmasıdır. Bu bozulma hastalık oluşumuna, ilerlemesine ve hastalık boyunca şikayetlerin artmasına sebebiyet verir. Bu etkenlere karşı sindirimi bozan etkenlerin ortadan kaldırılması, kanın temizlenmesi ve beden direncinin artırılması için günlük bedensel egzersizler önerilmektedir.

Egzersizlere çok ara verilirse hastalık nöbetleri değişebilir. Bazen de iki nöbet birleşir. Yaşlılar için bedensel hareket dengeli olmalıdır aynı zamanda aşırı bedensel egzersizlerde sindirim üzerinde olumsuz etki yapar ve hastalık maddesinin yayılmasına sebebiyet verir. Fakat yaşlılıktan dolayı yapılamayan egzersiz sebebiyle de nikris hastalığı dolayısıyla ağrısı fazla olur ve hatta bu kişilerde böbrek taşı oluşumu baş gösterir. Hareketsizlik bozulmuş hıltların eklemlerde ve parmaklarda birikmesine sebebiyet verir.¹⁹⁹

3.2.6. Hıltlardan Kaynaklı Hastalık Maddesi ve Özellikleri

Nikris hastalığı hıltların dengesizliğinden kaynaklanıyorsa şişmelerin vücut üzerindeki ağırlığı yoktur rengi ve nöbet yapısı değişmez. Hastalık maddesi *kan* ile ilgili ise şişen bölgelerin rengi kırmızı olur hastalık uzun sürer ve hasta da çarpıntı görülür. Hastalık maddesi *safra* ile ilgiliyse kanda sarılık ve hararet görülür. Bu durum da ağrı ve ağırlık çok olur ve hastalık uzun sürer. Hastalık maddesi *balgam* ile ilgiliyse şişmiş bölgelerde ağrı ve iltihap az olur. Fakat şişen bölge hacim olarak fazla olur ve rengi beyaza yakındır. Hastalık maddesi *sevda* ile ilgiliyse ağrı hafif şiş rengi siyah

¹⁹⁹ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.3a-b, 4a-b, 11b, 12a-b.

olur.²⁰⁰ Yaş, yaşanılan yerin alışkanlıkları, mevsim, kişinin mesleği, kişinin mizacı, nabız ve idrar tahlili hastalık maddesi hakkında öngörü sağlar.²⁰¹

3.2.7. Hastalık Belirtileri ve Tedavisi

Bu hastalığa yakalananların sabah akşam sürekli olarak hastalığa yakalananları rahatsız ettiğini, güçten düşürdüğü ve bundan dolayı kendisine nikris hastalığı için başvurduğunu söylemektedir.²⁰² Müellife göre ağrının çıkış noktası ayağın baş parmağı ve ayak kısmıdır, ağrı kaslara yayılıp ve giderek şiddetlenir. Nikrise neden olan sindirim zafiyetinden dolayı içkinin ve sıcak özellikli içeceklerin terkedilerek soğuk içeceklere yönelmesi önerilmektedir. Soğuk sargılar ile yakı uygulansa da bunların hastanın mizacına uygun bir şekilde uygulanmasına dikkat edilmesi gereği vurgulanmaktadır. Çünkü bu tip harici müdahalelerin hastalık maddesinin iç organlara yönelerek midede zaafiyet oluşmasına ve mide ezilmesine sebebiyet vereceğini belirtmektedir.²⁰³ Kana karışan bozuk hıltların atılabilmesinin yolunun insan tabiatının işleyişine bağlandığı görülmektedir. Bu işleyiş doğrultusunda hazımsızlığa iyi gelen doğru ilaçlar ve tedavi yöntemleri uygulanabilir. Çünkü kana karışmış bozuk hıltların bir ilaçla dışarıya atılması mümkün görülmediğinden olgunlaştırıcılar ve benzeri yöntemlerin bünyeye yardım edilebileceğini söylemektedir. Ayrıca kilüsü²⁰⁴ kana dönüştürmeye uygun ilaçları ve gıdaları önerir. Bu aşamadaki uygun ilaçlara *munzicât* yani *olgunlaştırıcı* ilaçlar adı verilir. Bunlar mideye ve diğer iç organlara güç verip vücut sıcaklığını ve dengesini sağlar. Bu olgunlaştırıcıların işlevi merhem, yakı ve lapa gibi uygulamalarla iltihapları olgunlaştırmaktır.²⁰⁵

Müellif, hastalık tecrübesinden hareketle bozulan hıltların düzeltilmesi amacıyla sıcak özellikli ilaçlardan kaçınılması gerektiğini söyler ve bu hıltların

²⁰⁰ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 7b.

²⁰¹ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 8a.

²⁰² Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 2a

²⁰³ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 14b

²⁰⁴ Müellif Kilüs kavramını şu şekilde açıklamaktadır: yemek çiğnendikten sonra mideye iner ve midede ısıya maruz kalarak bu yemek “koyu tarhana çorbası” kıvamı alır. Bu aşamadaki gıdaya *kilüs* adını verir. Bundan sonra bu maddeler bağırsaklara ve karaciğere gider ve burada emilir. Bu aşamaya da *kimüs* adını vermektedir. Dört hılt bundan ayrılır. Üstte kalana *safra*, dibe çökene *sevda*, iyi sindirilmiş olana *kan*, kötü sindirilmiş olana da *balgam* denilir. Bu şekilde safra öde; sevda dalağa; kan damarlara gider. Balgam ise kanda kalıp gerektiğinde ve olgunlaştığında kana dönüşür. Bk. Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.18b.

²⁰⁵ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.18b

şiddetini arttıracakını dolayısıyla hazımsızlığın devam edeceğini belirtir.²⁰⁶ Müellif her ne kadar içkinin zararlı olduğunu söylese de çok az miktardaki içkinin verilebileceğini söyler. Ayrıca kalbe ferahlık veren andromahid/andromak tiryakinin hastalık için çok faydalı olduğunu söyler. Hastalık maddesi iç organlara nüfuz etmişse uygun bir içecek/şurupla afyon tentüründen verilecek 20 damlanın faydalı olacağını söyler. İshal varsa fakat nöbet yoksa yine afyon tentürü önerilir. Ortaya çıkan şikayetler bedensel egzersizlerle giderilemiyorsa bu durumda ilaca başvurulur. Birkaç gün boyunca yapılan bedensel egzersizlerden fayda görülüyorsa yine şikayetler görülmeye başlar ve hastalık maddesi kademeli olarak akciğere geçer. Hastalık maddesinin akciğere geçişi sonrası hastada görülen şişmeler dağılır ve hastada bir rahatlama görülür.²⁰⁷

3.2.7.1. Nikrise Karşı Önerilen Egzersizler

Yaşlılık veya bir engel dolayısıyla bedensel hareket yapılamıyorsa hastaya nispeten daha basit egzersiz önerilmektedir. Bu basit egzersizler arasında dört tekerlekli yaylı arabalara (koçu ve hintoğa tipi arabalar) binilmesi yer almaktadır. Bu araçlara binerek yapılan egzersizin faydası ata binmenin faydasıyla eşdeğer görülmektedir.²⁰⁸ Bu egzersizin havası güzel, ferah bahçelerde yapılması önerilmektedir. Nitekim nüfus yoğunluğunun fazla olduğu şehir merkezinin kalabalık olması havanın kalitesini bozduğunu dolayısıyla buralarda egzersiz yapmaktan kaçınılması gereği vurgulanmaktadır.²⁰⁹

3.2.7.2. Tedavide Kullanılan Munzicât (Olgunlaştırıcılar)

Melek otu kökü (anjelika kökü), *râsin*, *afsanin* (pelin otu), *öğütülmüş kantaron* (kantariyun-ı dakik), *defne*, *kemafitus* (yerçamı), *kemadriyus* ve bunlara yapı olarak benzeyen *iskorpotiye* ilaçları olarak adlandırılırlar bunlar *yabani turup kökü* (asl-ı fecel-i berrî), *kokla'arya* (قوق لعاری) yaprağı ve *hurfü'l-mâ*²¹⁰ yaprağıdır. Bunlar müfret veya terkip olarak kullanılabilir. Terkip olarak uygulananların daha faydalı olduğunu söylemiştir.²¹¹

²⁰⁶ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.18a

²⁰⁷ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.14b

²⁰⁸ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.12b

²⁰⁹ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.13a

²¹⁰ *Cardamine pratensis*. Çayır köpükotu. Acı tere.

²¹¹ Gevrekzade *Nikris Risalesi*, v.18b

3.2.7.3. Müellifin Bizzat Denediği Macun Terkibi

Müellif, nikris tedavisinde bizzat uyguladığı terkip macundan çok fayda gördüğünü söylemiştir. **Tarifini** de şu şekilde vermektedir. *Anjelika/melek otu kökü, eğir kökü* (kasabü'z-zerire)²¹², *inparatorya, yabani andız otu* (râsen-i berri)²¹³, *pelin otu* (afsantin)²¹⁴, *küçük kantaron* (kantariyûn-ı sağır)²¹⁵, *bozotu* (ferasiyyûn-ı ebyaz)²¹⁶, *mayasıl otu* (kemafitus)²¹⁷, *dalak/kısamahmut otu* (kemâdiryus)²¹⁸, *su sarmısağı/kurtluca* (askordiyûn)²¹⁹, *yarpuz* (fûdenc)²²⁰, *haşışetü'r-rahm, maktetü'l-hacer, sarı kantaron* (heyufarikun)²²¹, *'ûsâre-i zehebî, yabani kekik* (nemmâm)²²², *nane, kazyacı otu?* (selîme)²²³, *sedefotu* (sezab)²²⁴, *şevketi bostan/şevket otu* (şevketü'l-mübâreke)²²⁵, *pire otu* (filiskun)²²⁶, *kara pelin otu* (ebrûtânâ)²²⁷, *papatya çiçeği* (zehr-i babunc)²²⁸, *civan perçemi*²²⁹, *inci/incü çiçeği*²³⁰, *Engürüs/Macar safranı* (za'feran-ı engürüsî), *hardal tohumu, kokol'arya ve frenk kimyonu* (kerâvîyâ)²³¹ 'nın her birinin tazesinden birer ukkiye alınır. Bunlar kurutulur ve iyice dövülür. Yeterli miktarda kırmızı şarap ve süzme balla macun yapılır. Kullanım dozu ise sabah ve akşam olmak üzere ikişer dirhemdir.²³² Müellifin önerdiği **ikinci tarif** şu şekildedir: Hamur haline getirilmiş *kaşıkotu* (kokla'arya)²³³ bir ukkiye, *pelin otu* ve *portakal kabuğu* birer ukiye, dövülmüş *melek otu* ve *küçük Hindistan cevizinin* (cevz-i bevva) her birinden yarım ukkiye, *andromahis tiryakından* üç dirhem ve *yılan yastığı otundan* iki dirhem alınıp portakal kabuğu şarabıyla ile macun yapılır. Kullanım dozu ise sabah

²¹² Acorus calamus

²¹³ Inula helenium

²¹⁴ Artemisia absinthium

²¹⁵ Hypericum cerastioides

²¹⁶ Marrubium vulgare

²¹⁷ Ajuga chamaepitys.

²¹⁸ Teucrium chamaedrys

²¹⁹ Teucrium scordium L.

²²⁰ Mentha pulegium

²²¹ Hypericum perforatum

²²² Thymus serpyllum

²²³ Chenopodium

²²⁴ Ruta graveolens

²²⁵ Picnemon acarna/

²²⁶ Mentha pulegium

²²⁷ Artemisia abrotanum

²²⁸ Flos Chamomillae vulgaris

²²⁹ Achillea millefolium

²³⁰ Convallaria majalis

²³¹ Carum carvi

²³² Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.19a

²³³ Cochlearia officinalis

ve akşam olmak üzere ikişer dirhemdir.²³⁴ Müellifin önerdiği **üçüncü tarif** ise şu şekildedir. Üç ukkiye *eşek turpu* (fecel-i berri), iki avuç *kaşıkotu* (kokla'arya), iki avuç *çayır köpükotu* (*hurfü'l-mâ*), dörder avuç *bakabonka*, *kazyacı otu?* (selime) ve *nane*, altı avuç *portakal* (narenc) kabuğu ve iki adet öğütülmüş *küçük Hindistan cevizi* (ceviz-i bevva) ve on iki rıtl *arpa suyu* (*mâû's-şa'îr*) alınıp altı rıtl su çıkıncaya dek buharlaştırılır ve kullanılır. Müellif burada verdiği tarifte kullanımdan önce damıtılmış bir fincan su içilmesini önermektedir.²³⁵

3.2.7.4. Kınakına ile Tedavi

Nikris hastalığına karşı faydalı edvilerden biri de *kınakına*²³⁶ olup bu bitkinin nöbet geçiren tüm hastalara karşı fayda sağladığı ve hızla etkisini gösterdiği söylenmiştir. Fakat bunun sabah ve akşam devamlı olarak kullanılması ve özellikle de hastalığın çıkışında ve nöbet anlarında fazlaca kullanması gerektiği vurgulanmıştır. Dengesi bozulan hıltların düzeltilmesi ve vücut işleyişinin eski haline dönebilmesi için bunun yanı sıra ilaçların da günlerce kullanılması gereklidir. Yani bu drog hıltların olağan dışı hareketini düzene koyar ve hıltları yatıştırır. Özellikle hastalık hılt kaynaklı ise yaşlılarda iyileşme ve sağlığına kavuşma daha güçtür.²³⁷

3.2.7.5. Andromak ile Tedavi

Mideye ve sindirime faydalı olan meşhur ve tecrübe edilmiş devalardan biri de *andromahid/andromak tiryakı*dır. Avrupalı tabiplerin içinde afyon bulunması sebebiyle bunu kullanmanın vücut ısını yükselttiği görüşünün aksine müellif bunu faydalı görmektedir.²³⁸

3.2.7.6. Nikriste Perhiz (Himye)

Tecrübesinden hareketle nikris hastalığını sadece ilaçlarla iyileştirmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Aynı zamanda hasta yediklerine ve içtiklerine de dikkat edip hızlı ve kolay hazmedilen şeyleri tüketmelidir. Buna dikkat etmediğinde hazımsızlık meydana gelir ve nikris ortaya çıkar. Aynı zamanda hastalık zamanında yemeyi ve içmeyi azaltmak vücudun ihtiyaç duyduğu besinleri almasını

²³⁴ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.19a

²³⁵ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.19b

²³⁶ *Cinchona officinalis*

²³⁷ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.19b

²³⁸ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.19b

engelleyeceğinden ve hastayı güçsüz bırakacağından dolayı uygun görülmemektedir.²³⁹ Dolayısıyla güçsüzleşen bedende hastalığın etkisi ve nöbet tekrarları hızlanır ve nöbet tekrarlarına ortam hazırlar. Burada müellif kendini yemek ve içeceklerden mahrum etmek ile *himye* (perhiz) arasındaki farka dikkat çekmektedir. Perhizin az yeme ve içme olmadığını belirtmekte, sadece hastanın kendisine zarar verebilecek yiyecek ve içecekleri tüketmemek şeklinde açıklamaktadır. Dolayısıyla insanların perhizde hiçbir şey yememe ve içmeme şeklindeki inanışlarının yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Perhizde esas olan kolay hazmedilebilir yiyeceklerin önerilmesidir. Hatta bünyesi güçlü ve iştahı çok olanlara hazmı zor gıdalar bile azar azar verilebileceğini söylemektedir. Sindirimi güç gıdalar hasta için yanlışsa bile bünyesi güçlüyse bunları kolaylıkla hazmedebileceği söyler. Dolayısıyla hastanın yemek listesinde uygun bir et çeşidine yer verilebileceğine fakat farklı cins etlerden kaçınılması gerektiğini bunun mide sindirimine zararlı olduğunu belirtmektedir. Et dışında yediği gıdalar içinse bir sakınca görmemektedir. Fakat yediği yemeklerin az tuzlu ve baharatlı olması gerektiğini söylemektedir. Baharatlı ve tuzlu yemeklerin hazım için uygun olduğunu söylese de hıltları tahrik etmesinden dolayı bu yemeklerden kaçınılmasını önermektedir. Nikris hastalarının günde bir öğün yemesini tavsiye etmektedir.²⁴⁰

Akşam öğünün atlanarak bunun yerine arpa suyunun tüketilmesini önererek bunun hastalık esnasında oluşabilecek her türlü taş oluşumuna karşı hastayı koruduğunu söylemektedir.²⁴¹ Özellikle de kış sonlarında demevi güçlerin azalmasından dolayı nikris hastalığı geri döner. Bütün hıltların birleşmesinden dolayı gözeneklerde tıkanıklık meydana gelir ve gözeneklerin hava alması zorlaşır. Bundan dolayı nikris nöbeti başladığında kırmızı et yemekten uzak durulması tavsiye edilmektedir. Şayet nikris hastası kimse ete çok bağımlıysa ve et yemeyi çok arzuluyorsa nöbetin ortaya çıkmasından itibaren bir iki gün boyunca çok az miktarda et verilebilir. Et verilmediği durumlarda hastanın arzusunun yerine getirilmemesinden dolayı hastada sıkıntı basma ve bayılma gibi şikayetler ortaya çıkabilir. Nikris nöbetinin ortaya çıkmasıyla bedensel egzersizlere ağırlık verilmesi çok faydalıdır ve

²³⁹ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.20a

²⁴⁰ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.20b

²⁴¹ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.21a

hareket sebebiyle hastalığın her tarafa geniş çaplı yayılması engellenir. Ağrıdan dolayı bedensel egzersiz zorlaşacağından yaylı arabalara binerek bedensel egzersizlere eş değer egzersiz yapmış olur.²⁴² Ayrıca hastanın sahil ve deniz gibi rutubetli yerlerden uzak durması önerilmektedir. Perhiz sadece bir şeyler yemek, yememek, azaltıp azaltmamak değil aynı zamanda yeme ve içme dışındaki davranışlarla da ilgilidir. Nikris açısından sık cinsel münasebet de sakıncalı görülen davranışlar arasında sayılmış ve bu noktadaki perhiz ya da sakınma belli yaş grupları için tavsiye edilmektedir. Yaşlılar için perhizin ilk aşaması zararlı görülen cinsel münasebetten kaçınmaktır. Çünkü yaşlı kişilerin bedensel güçleri ve sindirimleri zayıf olup sinir ve eklemleri gevşektir. Bundan dolayı yapacakları cinsel münasebet onların direncini ve bedensel işleyişini bozarak zarar verebilecektir. Aynı zamanda genç kişilerin de bu noktada dikkat etmesi önerilmektedir. Nitekim genç yaşlarında sıkça cinsel münasebette bulunmaları onlar açısından yaşlılıkta nikris hastalığı için önemli bir sebep olarak gösterilmektedir.²⁴³

3.2.7.6. Nikris Hastalığında Süt Tüketimi

Bu hastalıkta bazı tabiplerin süt ürünlerinin zararlarına dikkat çektiğini vurgulamış ve kuralına uygun hareket edildiğinde süt içmenin faydalı olacağını söylemiştir. Bu kurala göre süt ürünlerinde kullanım devamlılığı esastır. Dolayısıyla süt tüketimini devamlı ve azar azar içme önermektedir. Bu şekilde tüketildiğinde sindirime rahatlatıcı bir etki sağlayarak faydalı olacağını söylemektedir.²⁴⁴

3.2.7.7. Nikris Hastalığında İçki (Anberiyye) Tüketimi

Bazı meşhur tabiplerin nikris hastalığında içki tüketiminin zararlı olduğu yönündeki bilgilerini aktarmaktadır. Her ne kadar hazımsızlığa karşı faydalı olduğu düşünülse de zararının faydasından fazla olduğunu belirtmektedir. Çünkü içkinin bozulmuş hıtları tahrik ederek hastaları daha da kötüleştirdiğini ve hastaya zarar verdiğini söylemekte ve hatta içkinin diğer bazı tabiplerin aksine sindirime yardımcı olmadığını vurgulamaktadır. Hastaların tecrübelerini aktararak içkinin sindirimde rol oynayan ruhları ve bünyenin dengesini bozarak vücuttaki işleyişe zarar verdiğini belirtmektedir. İçki içenlerde özellikle nikris, felç ve su toplanmasına (istiska)

²⁴² Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.14a

²⁴³ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.13b

²⁴⁴ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.21a

görüldüğünü söylemektedir. İçkinin midede ekşi bir maddeyle sirkeye dönüşüp basura sebebiyet vereceğini dolayısıyla en az zararının bile basur olduğunu belirtmektedir.²⁴⁵ Ancak bağımlı kimselerde içkiyi bir anda ve tamamen bırakmak uygun değildir. Bunun yerine alışınca kadar yemek esnasında ara sıra beyaz şaraptan vermek uygundur.²⁴⁶

İçkinin yanı sıra bünyeyi soğutacak aşırı soğuk içeceklerin de vücut sıcaklığını düşürüp sindirim sistemini çöktürmesinden dolayı zararlı olduğunu söylemektedir. Burada Kundere adlı Avrupalı bir tabibin *Cerviziye* adındaki içkinin hastalıkta zararlı olmadığı yönündeki görüşünü de aktarmaktadır.²⁴⁷

3.2.7.8. Nikris Hastalığında Şarap Tüketimi

Nikris hastalarına içki yerine daha mutedil özellikli içeceklerden olan sıcak şarap ve elma şarabını tavsiye etmektedir. Bu içeceklerin sindirimi sağlayan ruhlara, mideye ve kalbe güç verdiğini söyleyerek şaraba alışıp bunu tedarik edememesi durumunda hastanın beyaz etten bir miktar alıp bol suyla tüketmesini tavsiye etmektedir.²⁴⁸

3.2.7.9. Nikris Hastalığında Taş Oluşumuna Karşı Tedbirler

Müellif hastalıkta safra ve diğer taşların oluşmasının engellenmesi amacıyla bazı droglar önermektedir. Buna göre akşamları altı ukiyye *sasafras*²⁴⁹, *çin saparnası* (çöpçini)²⁵⁰ ve *berrade-i karn?*ın her birinden iki ukiyye ile *süsen/iris* çiçeği kökünden bir ukiyye alınır ve yeteri kadar damıtılmış saf suyla kaynatılır. Ardından on iki saat boyunca hafif kül ateşi üzerinde bırakılıp üçte biri kadarı buharlaşınca pişirme işi bitirilip ateşten alınır. Sonra içine dört dirhem anason eklenip iki saat kadar beklenir. Nihayetinde temiz bir şişeye konularak muhafaza edilir. Bu tarif gerek nöbet anında gerekse de iki nöbet arasında kullanılmasını tavsiye etmektedir. Bu tarifin müellifin önerdiği macunla kullanılmaya devam edilmesi önerilmektedir.²⁵¹

²⁴⁵ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.21b

²⁴⁶ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.22b

²⁴⁷ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.21b

²⁴⁸ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.22a

²⁴⁹ *Sassafras officinale*

²⁵⁰ *Smilax china*

²⁵¹ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.22a

3.2.7.10. İstifrağ Kavramı ve Bu Çerçeve Uygulanan Yöntemler

İstifrağ kavramı insan vücudundan ishal, idrar, kusma, ter, tükürük, sümük gibi gerek ilaçla gerekse de ilaçsız olarak dışarıya atılan şeyler için kullanılır.²⁵² Bunları vücuttan atmak, vücudu ve bağırsakları temizlemek, arındırmak ve rahatlatmak için ihtikan, kan alma, kusturma, müşhille ishal yaptırma, yumuşatma, tenkih ve terletme yöntemlerinin fayda ve zararlarından bahsetmiştir. Fakat müellif aynı zamanda kendinden önceki hekimlerin uyguladığı yöntemlerin doğru ve yanlış taraflarını şu şekilde tartışmaktadır. Öncelikle kan alma, müşhil verme ve terletme yöntemlerinin hastalığın şiddetini azaltmadığını aksine bilinçsizce yapıldığında hastalığı arttırdığını söyler. Bu yöntemlerin hastalığın hangi evresinde ve hangi grup hastalarda yararlı veya zararlı olduğunu her bir konuyu anlatırken detaylı bir şekilde açıklamıştır.

3.2.7.10.1. Şırınga/Lavman (İhtikan) Kullanımı

Bunun yapımı için *pireotu/nezleotu*, *yer mürveri* sekiz dirhem; *betunika*, *selime*, *hatmi* ve *hıyarî* yaprağından dörder dirhem; *ebe gümece çiçeği* (hubbaz), *mazeryon*²⁵³, ve *sığırkuyruğu* (busır) çiçeğinin her birinden ikişer dirhem alınır. Yeteri kadar damıtılmış su ile pişirilir. Bundan sonra bu karışımın her bir rıtlına üç ukiyye *papatya* yağı ve bir ukiyye *katlikon* macunu, bir miskal *enderâni tuzu* (deniz tuzu), bir buçuk dirhem öğütülmüş *beyaz tirid* eklenip şırınga (ihtikan) yapılır. Belli aralıktaki müşhillerle karnın içi/bağırsaklar temizlendikten sonra imkân varsa hastayı ılıca/kaplıcaya götürülmelidir. Şayet kaplıca imkânı yoksa yani onun yerine şu **tarif** uygulanır: *Sarı kibritten* üç rıtl; *deniz tuzu* ve *ûd*'dan birer rıtl; *beyaz tırtır* ve *baruttan* yarımşar rıtl; *deniz tuzu* ve *ûd*'dan birer rıtl; *beyaz tırtır* ve *baruttan* yarımşar rıtl; *kara ardıcı yemişi/tanesi* (habb-ı ebhel) ve *elfar/elğar*? tanesinden yedişer ukiyye alınıp yıkanır. Kurutulmuş *harâtîn* (yer solucanı) altı ukiyye; *biberiye/kuş dili* otu (eklîl-i cebel), *selime*, *mercanköşk*, *sümbül ruhu/özü*, *zufa* otu, *yerçamı* ve *yabani kekik* (hâşâ) otunun her birinden birer ukiyye, *papatya* çiçeği, *sığırkuyruğu* otu, *biberiye* çiçeği ve *sarı kantaronun* her birinden yarımşar ukiyye alınıp yeteri kadar saf/damıtılmış su ile pişirildikten sonra ve içinde yıkanılan havuza (abzûn) konulur. Hasta her gün veya gün aşırı buraya oturtulur. Buradan çıkınca da bahsedilen merhemler ve yağlar vücuduna sürülür. Bu havuza girme vakitlerinde hastaya tiryak veya minerallerden oluşan

²⁵² Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.23a

²⁵³ *Daphne mezereum* L.

macunlar uygulanır. Ferahlatıcı macunlar ve sıcak içecekler kullanılmak istediğinde *zehebü'r-ra'ad* (kimyevi bir madde) veya *zehebü'l-kâdir* (kimyevi bir madde) eklenirse, ilaçlara ek olarak, bu uygulama hastada etkisini bir ayda gösterir. *Zehebü'l-kâdir* bulmak zor olduğundan *zehebü'r-ra'ad*ın ise tedariki da kolay olduğundan bunu kullanımı tercih edilebilir.²⁵⁴ Hararet bastıkça ferahlatıcı içilir. Bundan önce müellifin bizzat tecrübe ettiği merhemlerden biri olan *sinir merhemi* (belesân-i a'sâbî) sürmek faydalıdır. Sinirleri güçlendiren bu merhemin spazm, gerilme, nikristen kaynaklı uyuşma ve benzeri rahatsızlıklarda çok faydalı olduğunu söylemiştir. **Tarifi** ise şu şekildedir: *Zamk* (kasini) ve *komalimiden* kırk sekizer dirhem, *leblâb zamkı*, *akgünlük sakızı* (liban/lübân), *mürsafî sakızı*, *iskator*, *laden akriti* ve *kunduz hayasının* her birinden on altı dirhem ve *mastakiden* sekiz dirhem alınır. Olabildiğince iyi öğütüldükten sonra yüz dirhem *çam terementisi* (terementi), on altı dirhem *defne çekirdeği/yemişi* yağı karıştırılarak on gün boyunca sıcak bir yerde bekletilir. Ardından *havlincan*²⁵⁵, *karanfil*, *tarçın*, *ceviz-i bevva*, *zernebad* ve *kebabenin* her birinden dört dirhem; *beyaz dağ nanesi/yarpuz* (mişkitara muşi')²⁵⁶ ve *asl-ı cecimin* her birinden yirmi dört dirhem alınır. Bunlar öğütüldükten sonra elli dirhem şarapta iki-üç gün bekletildikten sonra hepsi birbirine karıştırılır. Ardından *imbik haznesi* (kar'a) ve *cam imbir* vasıtasıyla damıtılır. Bu damıtma işleminde önce ruhu/özü çıkar, sonra sarı bir yağ, ardından da siyah yağ çıkar. Öz ile sarı yağ alınıp bahsedilen bu hastalıkta kullanılmalıdır. Bir başka merhem tarifi de vardır ki en az bunun kadar faydalıdır. **Tarif:** Dört dirhem *ceviz-i bevva* yağı, bir dirhem *kâfur*, yarım dirhem *safran*, dirhemin üçte biri kadar *karanfil*, yirmi dört dirhem *tartarik asit* alınıp iyice karıştırılır ve ihtiyaç olduğunda kullanılır.²⁵⁷ Bahsedilen bu edviyelerin terkihi akrabadin kitaplarında yazılıdır. Bu terkipler için müellif özellikle Ömer Şifâî Efendi (ö. 1742) ve Bursî Ali Efendi/Âli Münşi (ö. 1733)'lere refaransta bulunur ve detaylar için bu hazık²⁵⁸ tabiplerin akrabadin eserlerine yönlendirir. Bu tabiplerin bahsettiği terkiplerin İstanbul halkının mizacına uygun olarak oluşturulduğunu da belirtmiştir.²⁵⁹

²⁵⁴ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.24b-25a

²⁵⁵ *Alpinia officinarum*

²⁵⁶ Pune-i cebeli olarak da bilinir. *Mentha pulegium*

²⁵⁷ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.25b

²⁵⁸ Usta, mahir, ehil

²⁵⁹ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.26a

3.2.7.10.2. Hastalık Maddesini Akciğerden Temizleme

Öncelikle kan almaya (fasd) engel bir durum yoksa hastadan kan alınıp soğuk özellikli ilaçlarla hastaya tedavi uygulanır ve perhize dikkat edilir. Ayrıca sindirimi kolaylaştırıcı, kabızlığı giderici yumuşatıcı ilaçlar, bağırsakları temizleyici ilaçlar ve terletici ilaçlar uygulanır. Akciğerdeki hastalık maddesini kuruturken kullanılan yanlış yöntemler akciğer yaralanmasına dolayısıyla hastanın ölümüne sebebiyet verebilir. Bazen de hastalık nöbetleri sonlarında safra taşı oluşur. Bu durumda bahsedilen tedavi yöntemleri bırakılıp *posatikum* olarak bilinen ilaç kullanılır. Bunun yanında pişirilen *hatmi kökü kabuğu* verilir. Bu işlem uygulandıktan sonra bağırsakların temizleme işlemine geçilebilir. Bu işlem ise *hatmi kökü kabuğu* ve *beyaz süsen çiçeği* terkiibi ile uygulanır.²⁶⁰

3.2.7.10.3. Yakma (Mofse/Kûf) Yöntemi

Nikris ağrısı şiddetliyse akşamleyin *afyon tentürü* (laudanum) uygulanır. Haricen ilaç için ise Hintli tabiplerin uyguladığı ve bir dağlama yöntemi olan/ *mofse* (muhtemelen moksibüsyon²⁶¹) uygulanır. Bu yöntem nikris hastası üzerinde hafif bir yakma şeklinde uygulanır. Kadim bir tedavi yöntemi olan bu yakma şekli Hipokrat tarafından da eserlerinde kaydedilmiştir. Müellif bu yönteme *kûf uygulaması* demektedir. Bu yöntemdeki uygulama etkilenen bölgeyi keten ile yakma şeklindedir.

3.2.7.10.4. Kan Alma (Fasd)

Kan almanın kana karışan ve eklemlere girmiş olan bozulmuş hıltları vücut dışına atmak için uygun bir yöntem olduğunu düşünenlerin aksine müellif kan almayı son derece yanlış görür. Kan alma işleminin sindirimi sağlayan ruhların azalmasına neden olduğunu düşünmekte ve dolayısıyla hazımsızlık meydana getireceğini söylemektedir. Dolayısıyla sindirimin azalmasıyla birlikte hastalık maddesi de artar. Özellikle de hasta kişi yaşı ise kesinlikle kan aldırmasını önermemektedir.²⁶² Eğer nöbetten sonra kan alınırsa hıltların yükselmesi sonucu yeni bir nöbet meydana gelir ve diğer nöbetten daha şiddetli ve uzun olur. Nöbet başlangıcında kan alınması durumunda hastanın direnci düşeceğinden ve sindirimi sağlayan ruhların zayıflamasından dolayı yeni bir nöbete sebep olur. Dolayısıyla nöbet sırasında kan

²⁶⁰ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.15a

²⁶¹ Isı terapisi.

²⁶² Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.16a

alınması zararlıdır. Çünkü hastanın üzerinde hâlâ bir önceki nöbetin etkileri ve acısı vardır. Bundan dolayı nöbet bitmeden kan aldirmek beden direncini düşürerek ruhların etkisini azaltır. Bu durumda ödem oluşumuna yol açar. Gençlerde ve çokça efor sarf edenlerde kan alınması uygundur. Fakat bunun da bir vakti vardır. Nöbetin ardından yeni bir nöbet geliyorsa kan alınmamalıdır. Çünkü gençlerde ortaya çıkan nikris nöbetleri kısa zamanda gelişir ve güçlü olur.²⁶³

3.2.7.10.6. Kusturma ve Müshil

Kusturma ve ishal yoluyla bağırsak temizliği yapmak bu hastalık için zararlıdır. Kusturucular ve müshiller eklemlere girmiş olan hastalık maddesinin vücudun her tarafına özellikle bağırsaklara ve iç organlara yayılmasına neden olur ve bu durum hastanın ölümüne sebebiyet verir. Bundan dolayı hastalığı iyileştirmek ve nöbeti hafifletmek için kullanılan müshil ilaçlar hastalığı daha çok artırır. Eklemlerde ağrı yok olmuş gibi görünse de bu sefer midede ağrı ve karında şikayetler meydana gelir. Bundan dolayı müshillerin nikris hastalığında kullanımını uygun görmeyip gerek nöbet anında gerek nöbet bitiminde ve gerekse de sonrasında kullanılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

3.2.7.10.7. Yumuşatma ve Tenkih

Kabızlıktan kurtarmak için kullanılan yumuşatıcı ilaçlar beden ruhlarına zarar vererek nöbetin şiddetlenmesine yol açar ve hıltları tahrik ederek yeni nöbetin oluşmasına sebebiyet verir. Tenkih uygulanan hastalarda ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde hastalığın daha şiddetli bir şekilde nüksettiğini söylemektedir.²⁶⁴ Tenkih ile müdahalelerde ağrının geçici olarak giderildiğini söylemekte fakat bir süre sonra hastanın dayanılmaz bir ağrıya karşı karşıya kaldığını belirtmektedir.²⁶⁵

3.2.7.10.8. Terletme

Hastalık nöbetinden önce uygulanan terletme işlemi, bozulmuş hıltların vücudun her tarafına yayılmasına sebebiyet verir. Nöbet esnasında uygulanan terletme yöntemi ise etkilenen bölgedeki azalmış hastalık maddesinin artmasına neden olarak şişlerin artmasına sebebiyet verir bundan dolayı da dayanılmaz bir ağrı meydana gelir.

²⁶³ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.13a

²⁶⁴ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.17a

²⁶⁵ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.17a-17b

Terletme, henüz olgunlaşmamış hıltları da vücuttan attığından dolayı uygun görülmemektedir. Müellif bu bilginin Hipokrat'ın "Kitâbü'l-Füsûl'ü" yani Aforizmalar adlı eserinde olduğunu belirtmiştir yani Hipokrat'a atıfta bulunmuştur. Burada da sadece olgunlaşmış hıltların vücuttan atılması gerektiği söylenmekte herhangi yöntemle olgunlaşmamış hıltların atılmasına karşı çıkılmaktadır. Sıtma tedavisinde yanlış yöntem uygulanarak hastanın ateşinin yükselmesine ve dolayısıyla ölümüne sebebiyet verilebildiği gibi nikris hastalığında da yanlış yöntemle hastanın ölümüne sebebiyet verebileceğini söyleyerek bu durumda hastada *daire humması* (dönüştürme ateşi) tipi ateş görülürken yanlış yöntemle ateşin şiddeti artarak *lâzime humması*/ateşine dönüşür.²⁶⁶ Hastanın bünyesinin kaldıracağından fazla terletme yapılırsa hasta bu durumdan rahatsız olur. Bu nöbetin sonlarında sabaha doğru meydana gelen nem ve terle bir önceki akşam hastanın yaşadığı sıkıntıyı dindirir. Bu aşamada olgunlaşma evresinde bulunan fakat henüz tam olgunlaşmamış nikris maddesi aşırı terlemeyle olgunlaşmamış nikris maddesine karışarak şiddetli yeni bir nöbete sebebiyet verir. Kısacası ter, mühsil, kan alma, kusturma ve tenkih gibi yöntemlerin tamamının faydasız olduğunu hatta zarar bile verebileceğini söylemektedir.²⁶⁷

3.2.8. Nikris Nöbetleri

3.2.8.1. Düzenli Nöbetler

Nikris düzenli (muntazam) ve düzensiz (gayr-ı muntazam) nöbetler şeklinde kendisini gösterir. Bu nöbetleri tetikleyen bazı sebepler vardır. Bu sebeplerin başında hastalık maddesinin çokluğu, hastalığın şiddeti, hastalık sürecinde yanlış beslenme ve hastalık sonrası ortaya çıkan şikayetlerin uzamasıdır. Düzenli nöbetlerde nöbetin görülme vakti, süresi, şikayetlerin hafifliği ve şiddeti tek yönlü olup düzenli hareket eder. Düzenli nöbetin belirtileri genelde ocak ayının sonların veya şubat ayının ilk günlerinde kendini gösterir. Düzenli nöbet başlarken açık bir belirti göstermez. Ancak nöbetten birkaç hafta önce küçük belirtiler ile kendisini gösterir. Bu belirtiler nöbetten birkaç hafta önce hastada mide fesadı ve hazımsızlık meydana gelmesi ve iştah artması ile kendini gösterir. Bu ön belirtilerden hastanın vücudunda bir gerginlik ve ağırlaşma görünür ve günden güne etkisini artırır ve belirtiler nöbet ortaya çıkıncaya kadar

²⁶⁶ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.17b

²⁶⁷ Gevrekzade, *Nikris Risalesi*, v.18a

devam eder. Yine nöbetten birkaç gün önce hastalığın etkilediği organlarda bir uyuşukluk meydana gelir ve uyluktan aşağı bölgelere yel girmesi ile uyluk bölgesinde gerginlik ve şişlik meydana gelip buralarda seğirme görülür. Ayrıca nöbetten birkaç gün önce hastada yalancı iştah ortaya çıkar. Nöbetin geleceği geceden önce akşamleyin hastada herhangi bir rahatsızlık görülmezken gece saat iki veya üçte hastada şiddetli ağrı baş gösterir. Bu ağrı genellikle ayağın yukarı tarafından, baş parmağından veya ayak bileği topuğundan başlar. Ağrının şiddeti bir organın yerinden çıkması veya dağılmasına benzetilecek kadar ağırdır. Hastada vücuduna soğuk su dökülmüş hissi ortaya çıkar ve sıtmada görüldüğü hafif ağrıyla seyreden bir titreme meydana gelir. Nöbetin başında ağrı ve titreme hafifken ağrı şiddetlendikçe titreme azalır. Şiddetlenen ağrı bütün ayak bölgesini sarar ve bu bölgedeki sinirleri etkiler. Bu bölgedeki ağrı bazen şiddetlenerek hastayı güçsüz bir durumda bırakır. Bu durumdaki bir kimse ağırlaşmadan dolayı elbisesini bile taşıyamaz duruma gelir ve hareket edemez hâle gelir. Bu şiddetli ağrı sabaha kadar devam eder. Ağrı bu bölgede her tarafa yayılma gösterdiğinden dolayı hastanın ağrıyı dindirmek için yaptığı hareketler sonuç vermez. Bu ağrılı süreç yirmi dört saat kadar devam eder ve bu süreden sonra hastalık maddesinin olgunlaşmasıyla durma eğilimi gösterir. Yani hastalık maddesi olgunlaştıkça nöbet tamamlanır. Nöbet tamamladığında da uykusunun gelmesi ile hastada bir rahatlama görülür. Nöbetten sonra ağrı dinse de şiddetli ağrıyla birlikte damarların şişmesinden dolayı etkilenen organda şişmeler meydana gelir.²⁶⁸ Şayet hastalık maddesi yoğunsa bu süreç üç güne kadar uzayabilir. Sabahleyin ağrılar hafifken akşamları ağrılarda artış meydana gelir. Nöbetten birkaç gün sonra ağrı diğer ağaya geçebilir ve bu ayakta daha şiddetli bir ağrı meydana gelir. Ağrı ilk ayakta tamamen çıkar. Ağrının diğer ayağa geçmesiyle ağrının görüldüğü ilk ayakta ciddi bir rahatlama hissi görülür. Ağrının ikinci ayağa geçme sebeplerinden biri hastalık maddesinin çok fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı ilk önce birinci ayakta meydan gelir ve ardından arta kalan fazla hastalık maddesi diğer ayağa geçer. Hastada görülen ilk nöbet ikinci nöbete göre daha hafiftir. Sonradan gelen her nöbet kendinden önce gelen nöbetlere göre daha hafif ve kısa olur. Bu durum hastalık ilk hâline dönünceye kadar devam eder. Tam iyileşme süresi gençlerde ve nadiren nikrise yakalanan kişilerde on dört gün olmaktadır. Yaşlılıkta süre iki aya kadar

²⁶⁸ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.5b-6a

çıkabilmektedir. Çok yaşlılarda, hastalığa alışık olanlarda ve diğer hastalıkları da uzun süre devam edenlerde hastalık yaz boyunca devam eder ve ardından iyileşme görülür. Hastalığın başlangıcından itibaren on dört gün boyunca hastanın idrarı renkli olup idrar bir süre bekletilince içindeki kırmızı tortular da çökelme yapar ve idrarın yapısı kalındır. Nöbet bittikten sonra hastalığın etkilendiği ayakta ağırlaşma ve şiddetli kaşıntı meydana gelir ve parmak aralarında pullanma oluşup bu bölgeyi kaşındırır. Bu durumda görülen belirtiler zehirlenmiş kimselerin yaşadığı belirtilere benzetilmektedir. Bu belirtiler hastalık maddesinin vücuttan atılmasına yakın olduğuna işaret eder, hastada bir rahatlama görülür ve iştahı açılır. Takip eden nöbetlerde ilerleme ve gerilme meydana gelir. Hastalığın ilk ortaya çıkmasından sonra meydana gelen ilk nöbet şiddetli belirtiler gösterir. Ardından gelen nöbet bütünüyle etkisi gösterdikten sonra bitmektedir.²⁶⁹

3.2.8.2. Düzensiz Nöbetler

Düzensiz nöbetlerin ortaya çıkış zamanları değişken olabilmektedir. Devam etme süreleri de belirsiz olup uzun veya kısa, şiddetleri de fazla veya az olabilmektedir. Yani tek yönlü olmayıp dengesiz bir seyir ile hareket etmektedir. Düzensiz nöbet geçirenlerde belirtiler ve hastalığın kendisi ayakta görülmesine rağmen vücut direncinde bir halsizlik görülür. Burada düzensiz nikrisin şekli değişerek dirsek, nabız bölgeleri yani el, diz kapağı ve ayaklarda ortaya çıkan şiddetli ağrı görülür. Bu süreçte hasta bir veya iki şiddetli ağrıyla karşılaşır ve parmaklarda büzülme meydana gelir. Hareketsizlikten dolayı eklem bağları çevresinde katılaşma ve sertleşme görülür.²⁷⁰ Böylece bozulmuş hıtlar bu bölgede seretân (kanser) gibi hastalık maddesi meydana getirir. Bazen de dirsek bölgesine geçen bu madde dirsek bölgesinde sert bir şiş meydana getirir. Bu şiş zamanla iltihap (flegmoni) şeklinde kızararak gittikçe şiddetlenir. Bu şişler bazen topuklarda da ortaya çıkar ve toplara bir şey takılmış gibi rahatsızlık hissi verir. Fakat bu tür şişlerde ağrı hafif seyredir. Bir süre sonra artan ağrı boyun bölgesini de etkileyerek boyun bölgesine kadar çıkar ve bölgeyi hareketsizleştirir. Bu durumdaki bir hasta rahatça hareket etmez ve kendini döndüremez hatta tuvalet ihtiyacı için bile hareket ettiğinde ağrı şiddetlenir. Bundan dolayı hareketten kaçınmak gerekir. Nöbet bitimine kadar sürekli devam etmeyebilir

²⁶⁹ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 5a-8b

²⁷⁰ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 8a

bazen de hiç ağrı görülmeyebilir ve bu şekilde hastalık bir sene kadar uzar. Genellikle yaz aylarında iki üç aya kadar hastalıkta bir durgunlaşma meydana gelir.²⁷¹ Bu şekilde ortaya çıkan nöbetlerin süresi ve şekli birinci nöbetten daha uzun ve aralıksız seyrederek. İlk nöbet bir iki günden tamamlanırken bahsedilen tipteki nöbetler on gün kadar uzayabilmektedir. Bu uzun nöbetler üzerinden bir iki gün geçtikten sonra hastada isteksizlik ve basur ağrıları baş gösterir. Hazımsızlık sonucunda yenilen yemeklerden sonra hastada kötü kokulu bir geğirmeye neden olur ve iştahını kapatır. Bu yüzden sindirim zayıflar, vücut direnci düşer ve hasta şikayetlerinde artış gözlemlenir. Bu durumdaki hastanın idrar tahlili kıvamsız ve ham olur. Hastada öğlen vakti başlayıp yatış saatlerine kadar devam eden şiddetli bir ağrı baş gösterir. Hastanın yaşadığı bu durum diyabet (dolap hastalığı) hastalığındaki belirtilere benzetilmiştir.²⁷² Hastalık yerleştikçe hastanın ağrı şiddetinde hafifleme meydana gelir. Fakat çene uçları ağrıyıp bu bağlarda kasılma meydana gelir. Hastaya baskılanma hissi şeklinde rahatsızlık verir. Bazen de hastanın bir anda uykusu gelir ve darp edilmiş gibi aniden bağırarak uyanır. Baldırına yayılan şiddetli ağrının etkisine dayanamaz ve hatta ölümle burun buruna gelebilir. Özellikle de yaşlılar çok etkilenir ve bu duruma dayanamaz. Bu aşamada hastalık maddesi eklemlere tam olarak yayılmadığından nöbet devam etse de ağrısı hafif olur. Bu şekildeki nöbette ağrı azalır ve hastada gevşeme görülür fakat bu sefer de karın ağrısı meydana gelir. Bazen de vücutta soğuma ve ishal ortaya çıkar. Buna rağmen nikris kaynaklı ağrı hafifler. Fakat ağrı şiddetli ise ortaya çıkan şikayetler ilk başta hafif olur. Belirtiler gün geçtikçe artarak yeni bir nöbete sebebiyet verir.²⁷³ Uzun nöbetlerde ortaya çıkan ağrı düzenli nöbetlerde seyreden şiddetli ağrıdan daha hafif olur. Ağrı şiddeti arttıkça iki nöbet arası süre de uzun olur. Yani diğer nöbet geç gelir. Şiddetli ağrıda nöbet süresi kısa olur. Ağrı hafif nöbet uzun ise iki nöbet arasındaki aralık da kısa olur. Bazen de bütün belirtiler beraber ortaya çıkar ve dayanılmaz ağrı meydana getirir. Bu tip nöbetlere *öfke nöbetleri* adı verilir. Öfke nöbetleri sonrasında hastada yorgunluk ve beden direncinde düşüklük, konuşma ve düşünme yetisinde gerileme hastada telaş, korku ve üzüntü meydana gelir.²⁷⁴ Hastalık geçene kadar hastadaki bu durum devam eder. Bu süreç boyunca çokça sırtüstü

²⁷¹ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.8b

²⁷² Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v. 9a

²⁷³ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.9b

²⁷⁴ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.10a

yatmaktan ve organlarının bir kısmının işlevsizleşmesinden dolayı hastada mesane taşı görülür. Mesane taşları sebebiyle idrar kesik kesik geliyorsa bu durum hastanın ölümüne sebebiyet verir.²⁷⁵ Yaşlı kimselerde bedensel hareketlerdeki eksiklik ve mide sindirimdeki zayıflık sebebiyle vücutlarında gevşeme meydana gelir ve hastalık maddesi hızla artar. Bir sonraki aşamada ölümlerine sebebiyet verir. Hastalığa yakalananlarda bazen bayılma ve ishal de görülür. Dolayısıyla temiz havada ve güzel mekanlarda bedeni hareket ettirmenin faydaları vurgulanmıştır. Yine hastalık maddesi iç organların derinine nüfuz ederek organların işleyişini bozar. Bu durum hıtlarda da bozulmaya sebebiyet verir. Neticede bozulan bu hıtlar kana karışarak kanın yapısını bozar ve kanla birlikte hastanın birçok noktasına hastalık taşınır.²⁷⁶

3.2.9. Hastalıkla İlintili Kavramların Tanımlanması

3.2.9.1. Spazm (Teşennüc)

Teşennüc²⁷⁷ sözlükte “buruşmak, burulmak” anlamına gelip tıp dilinde “sinirlerin bozulması” anlamında kullanılır. Yunancada *ispazmoz* yani *spazm* denilir. İki çeşit spazmdan bahsedilir. Birine *yaş spazm* (teşennüc-i ratb) ve *dolu spazm* (teşennüc-i imtilâi) diğerine *kuru spazm* (teşennüc-i yâbis) ve *kusmuklu spazm* (teşennüc-i istifrâği) denilir. Dolu spazmda, sinirler kasların başlangıç noktalarına çekildiğinden en ve boylarındaki kısalma sinirlerin bozulmasına sebebiyet verir. Yani hasta yayılmadan büzülüp toplanmaya veya ikisini de bırakıp ayaklarını uzatmaya veya çekmeye ya da ikisine de gücü yetmez.²⁷⁸ Kuru spazmın sebebi bütün hafif sebeplerin ilerlemesidir. Mesela çok fazla boşaltım yani ishal ve benzer önlemlerle vücuttan bir şeyler atılması yorgunluk, sıkıntı, uykusuzluk ve aşırı açlık, şiddetli humma ve muhrike hummasına sebebiyet verir. Özellikle nikris hastalığında ağrıları gidermek için etkilenen organa soğuk uygulaması yapılması ve hastaya uyuşturucu ilaçlar verilmesi veya tatbik sinirlerde ve kaslarda uyuşma ve spazm meydana getirir. Özellikle hastanın bedeni ve organları zayıfsa bunun şiddeti daha çok olur. Diğer sebepler arasında bir “ifrit”in sinirleri bozması, aşırı soğuk yılan, akrep ve örümcek zehirlenmesi vardır. Bu faktörler sinirlerde spazm, gerinme ve uyuşma meydana getirir. Aynı zamanda *afyon*, *baldıran otu*, *ban otu* ve bunlara benzeyen uyuşturucular da

²⁷⁵ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.10b

²⁷⁶ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.11a

²⁷⁷ Kasılma, gerilme, spazm.

²⁷⁸ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.22b

gerek içerek dahilen gerekse yakı gibi haricen tatbiki spazma neden olur. Diğer sebepleri arasında mide rahatsızlığı, rahim kanaması, bağırsak kurtları vardır.²⁷⁹ Bazen kirlenmiş hılt kusulunca zehrinden dolayı mide ağzı da zarar görür. Kirlenmiş hıltın mide ağzıyla teması midede spazma neden olduğu gibi baldır ve ön kollarda da spazm oluşur. Bu faktörler aynı zamanda sinir spazmını da tetikler.²⁸⁰

3.2.9.2. Uzama (Temeddüd)

Uzama, spazmın zıttıdır. Sebebi de spazmın sebepleri gibidir.²⁸¹

3.2.9.3. Uyuşma (Hader)

Hader Arapça’da fütûr yani gevşeklik manasına gelir. Ama tabipler arasında uyuşmak anlamında kullanılmaktadır. Uyuşmanın sebebi “hassas ruh”un sinirlere girmesi, sıkıştırması, sinirlerin üzerine çok oturmak veya ilgili noktayı çok sıkı bağlamaktan dolayı ruhları geçişini engellemekten kaynaklanır. Bundan dolayı organların hissi kaybolur. Ayrıca baldır ve önkol sinirlerinde hıltların birikmesine [epanşman] sebep olur. Nikris hastalığının ortaya çıkışında etkili olan bozulmuş hılt, yoğun ve kalın yapısından dolayı sinir güzergahında engel oluşturarak bu noktadaki hissi azaltıp uyuşmaya sebep olur. Bazen de sinirler bu hıltı emerek kasları gevşetir ve ruhların geçiş güzergahını tıkar.²⁸² Birçok kez o bölgeye kan toplanması şeklinde önüne set koyar. Bazen de soğuk ilaçların içilmesinden kaynaklanır. Örneğin bundan önce de bahsedildiği üzere afyon ve benzeri soğuklar belli noktaları fazla soğutur. Bazen de fazla nem ıslaklık ve kuruluktan, liflerin toplanması ruhun bulunduğu geçitleri tıkayarak uyuşmaya sebebiyet verir. Kısacası buna benzer birçok faktörden dolayı spazm meydana geldiği gibi uyuşma da meydana gelir.²⁸³

3.2.9.3.1. Uyuşmanın Belirtileri

Sinirlerde tıkanma sebebiyle ortaya çıkan uyuşmanın belirtileri ağırlaşma, bedenin tembelleşmesi, tenin beyazlaması, duyuların ağırlaşmasıdır. Uyuşma, engel ve çekilmeden ortaya çıkarsa belirtisi siyaha çalan kırmızı renkte olur. Fakat sinirlerde meydana gelirse bu durum belirti gösteren noktanın sertliği ve yoğunluğu olup

²⁷⁹ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.23a

²⁸⁰ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.23b

²⁸¹ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.23b

²⁸² Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.23b

²⁸³ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.24a

gerçekten şişmiş olmasıdır. Eğer nemlilik ve kuruluk (cefaf) sebebiyle ortaya çıkmışsa belirtisi aynen kuru spazmdaki gibi olur. Şayet olgunlaşmamış hıtlardan ve hıtların bozulmasından meydana gelmişse daha önce gelen sebeplerden bilinir.²⁸⁴

3.2.9.4. Spazm ve Uyuşmanın Tedavisi

Uygun bir yöntemle hastalık maddesi olgunlaştırılır ardından mühsil verilerek yumuşatma sağlanır. Kanın baskısı söz konusu ise kan alınır. Kan alınınca hastalık maddesi azalarak hasta da rahatlatma yani hastalığında hafifleme görülür. Bu yöntemler nikristen kaynaklanmayan spazm ve uyuşma içindir. Spazm ve uyuşma nikristen kaynaklıysa durum gözlemlendikten sonra hareket edilmelidir. Hastalık maddesi olgunlaştıkça ilgili rahatsız bölge merhemlerle ve yağlarla ovularak bu bölgenin güçlendirilmesi gerekmektedir. Merhem ve yağların yanı sıra *kunduz hayası* (cünd-i bîdester), *sütleğen* (ferfiyun)²⁸⁵ ve *pireotu/nezleotu* (âkırkarhâ)²⁸⁶ kullanılmalıdır. Bunların tedavisinde kadim hekimler ve yeni tabiplerin uyguladığı denenmiş merhemler şunlardır; *Bolikraston*, *müteşşeyyihin*, *alkana?*, *ûd/öd* yağı, *sedefotu* yağı, *gök süsen* yağı, *balmumu* yağı, *sabun* yağı, *akrepyağı*, *biber* yağı ve spazm merhemi gibi yağ ve merhemler gerek müfret veya mürekkep olarak sürülebilir.²⁸⁷

3.2.10. Risâlede Geçen Şahıs ve Kitap İsimleri

3.2.10.1. Kişi İsimleri

Hippokrates (Hipokrat)

Ömer Şifai Efendi²⁸⁸

Bursî Ali (Münşi) Efendi²⁸⁹

²⁸⁴ Gevrekzâde *Nikris Risalesi*, v.24a

²⁸⁵ *Euphorbia officinarum* L

²⁸⁶ *Anacyclus pytethrum*

²⁸⁷ Gevrekzâde, *Nikris Risalesi*, v.24b

²⁸⁸ Ömer Şifai Efendi Osmanlı hekimlerindendir. (ö. 1742) Aslen Sinopludur. Eserlerindeki künyesini Ebü'l-Abbas, nisbesini Mevlevî, Dervîş, Dede ve Bursevî şeklinde zikr olunmaktadır. Avrupa'daki seyahatleri sırasında öğrendiği Latince ile Batı tıbbını takip ederek özellikle Rönesans'ın büyük hekimi Paracelsus'un etkisinde kalmış ve onunla diğer Batılı yazarlardan yaptığı tercümelerle Osmanlı tıbbına ve kimyanın tıpta uygulanmasına katkı sağlamıştır. Birçok eser vermiştir. Bunlar bir tanesi *Ravzatü'n-necât*. 1710'da Latince'den tercüme edilen eser farmakolojiye dairdir. Necdet Okumuş, "Ömer Şifâî Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 2007, C.34, s.82-83.

²⁸⁹ Ali Münşi İstanbul'da doğdu. (ö. 1733) 18. Yüzyılın tanınmış Osmanlı saray hekimlerindendir. Bursalı Ali Efendi adıyla tanınmaktadır. *Cerrahnâme* adlı eserin yazmaları Nuruosmaniye ve Süleymaniye kütüphanelerindedir. Bu eserin şişlerden bahsedilen bölümünde Paracelsus'un adı da geçmektedir. Birleşik ilaçlara ait *Bidâatü'l-mübtedî* adlı eserini 1731'de kaleme alan Ali Efendi, bu

Şidnamo (Macar Hekim)

3.2.10.2. Kitaplar

Akrabadin (Ali Münşi)

Kütüb-i Bukrattiye- Hipokrat'ın kitapları.

Hipokrat, Fusûl (Aforizmalar)

eserinde alfabetik sıraya göre ilaçların terkeb ve tariflerini de vermektedir. Ali Efendi'nin birçok telif ve tercüme eseri bulunmaktadır. Aslan Terzioğlu, "Ali Münşi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakıf Yayınları, İstanbul 1989, C.2, s.421.

3.3. Risâlenin Transkripsiyonu

Risâle-i Nikris

Risâle-i Gevrekzâde

[1b]

Risâle-i Nikrisîyye

Bismillâhirrahmânirrahîm

Elhamdülillahi rabbi'l-‘âlemîn ve'l-‘âkıbeti li'l-müttakîn ve's-salâtü ve's-selâmü ‘alâ hayri halkihi Muhammed ve ‘alâ âlihi ve evlâdihi ve ashâbihi ve ezvâcihi ve etbâ’ihi küllühüm ecma’în ammâ ba’d bu zebîre-i hakâyık-ı vetîrenin bâ’is-i tahrîr ve mûcib-i tastîri oldur ki Asitâne-i ‘aliyye sâneha’llâhu ‘ani’l-âfât ve’l-beliyyei ya’nî dârü’s-saltanatü’s-seniyyenin muktezâ-yı havası bürûdet ve rutûbet üzerine mebnî ve kezâlik etrâf-ı selasesi deryâ ile mâlî olub ve et’ime ve eşribenin elviye-i sâire nisbeten kesîr ve vâfi oluğu cihetinden beden-i insâniyede vâki’ ‘ilel ve eskâm ve envâ’-i bevâsîrin hudûs ve burûzu husûsuyla kesret-i nevâzil sadrına ve veca’-i mefâsil ve ‘araku’n-nesâ ve ‘ale’l-husûs nikrîs ta’bîri ile mu’abber olan ‘illet-i müellime ve müezziyenin zuhûru ve ekseriyâ ehl-i kudret ve ashâb-ı servetde bedîdâr olub ziyâdesiyle

[2a]

Izdırâba dûçâr ve şeb u rûz harekât ve sekinette‘adem-i kudret ve ezâsından ‘adîmü’l-iktidâr oldukları ke’l-şems fî vasatu’n-nehâr âşikâr olur ‘ale’l-husûs hâtırları ziyâdesiyle mürâ’at olunur erbâb-ı tabî’at ve ehl-i fitnat bir zât-ı ‘âlî-tebâr sâhib-i iktidâr hoş takrîr ve zâtında vezîr ibnü’l-vezîr menkabet-semîr zü’l-‘akl ve’l-tedbîr erbâb-ı ‘irfândan olduğu ecilden zikr olunan Nikrîs ‘illetine mübtelâ olub giriftâr olduğu ta’b ve meşakketlerine nazar-ı fakîrin ta’allukundan nâşi murâd olunduğu vakit tabâbet ve tedbîr-i marazâda hasebü’l-tecrübe olunan tedâvî ve etîbbâ-yı müte’ahhirîn ve ashâb-ı tecrübenin ‘illet-i mezbûrda bi-hasebü’l-fenn itdikleri tedâbîr-i külliyyeyi k’illet-i bidâ’a kestâhâne birle kaleme alınub ve hükemâ-yı efrencin dahi yazdıkları esbâb-ı ‘alâmet ve tecrübeleri yâd u beyân oluna me’mûldür ki hîn-i tahrîr ve tercümede vâkı’a olan kûsûr ve kusûr zeyl-i ‘afv ile mestûr buyrulub vâkı’a

olan sehv hallen makâmına sahîhin sebt ve bast mercûdur vallahü'l-muvaffak ve'l-mürşid.

El-nikrîs: imdi nikrîs ta'bîr olunan 'illetin ma'nâ-yı lugavîsi nikrîs ki cem'i nekâris gelür lisân-ı Türkîde "ayak zahmeti" ve "ayak ağrısı" ta'bîr olunub ve zebân-ı Farsîde "*derdbend-i pâý*", lisân-ı Yunanîde *podağra* [2b] tesmîye iderler ammâ ba'zıları lafz-ı nikrîs *nakures* lafzından ahz olunub ve lisân-ı Yunanîde *nakurs* ta'bîri ayağın baş parmağına itlâk olunur ki tesmîyetü'l-hâl bi-ismi'l-mahal kabîlinden olmuş olur zîrâ veca'-i mezbûr ibtidâen bu mahalden zâhir ve bedîd olub bundan sonra mefâsil-i sâirelerde zuhûr idüb hiddet ve şiddet kesb ider zîrâ bu bir marazdır ki mübtelâsı kişi ve mu'âlicâtı asîrdir hattâ hükemâ-yı Engürüsiyyeden Şidnamo nâm hekîm-i nâmdâr otuz dört sene mikdârı bu 'illete mübtelâ olub güzerân iden sinîn-i mezkûrda bi'z-zât mübemû tecrübe-i sahîha-i kesîre ile vâkıf ve vâsıl olduğu keyfiyyâtı tahkîk ve tedkîk ve müdde-i 'ömrüne tahsîl eylediği ulûm-ı hikemiyye-i felsefiyye ile tatbîk ederek bu marazın mâhiyyet ve keyfiyetini ve esbâb-ı 'alâmât ve 'avârazâtını ve edvâr- ı muntazıma gayr-i muntazama olanlarını ve hüsn-i tedbîr ile olan mu'âlicât ve ihtirâzâtını kemâ hu hakkıhi yâd ve beyân idüb imdi fakîr-i pür-taksîr dir ki bu 'illete mübtelâ olanların ekseri vakt-i sabâvetlerinde nâz u na'îm ve râhata mâil ve 'ayş u 'işrete ve zevk u safâya mütemâyil ve dâima me'kûlât ve meşrûbâtlarında olmayacak hatâya kâil 'ale'l-husûs ba'zıları yârân ve ahbâb ibrâmıyla bâde ve 'arâk ve 'anberiyye ta'bîr olunan mukattarâta ve bunların

[3a]

Emsâli olan huzûzâta mübtelâ olub hâlet-i kühûletde veyâ pîrîde bedende vâki' kuvvânın za'fı ve 'avârazât-ı kevnîyesinin tezâhumü sebebiyle mu'tâd-ı kadîmesi olan harekât ve sekenâtı noksân üzere olmağla ekseriyâ bu maraza mübtelâ olurlar ve kezâlik bu maraza mübtelâ olanların 'izâm-ı kîhıfları 'azîm ve bedenleri nerm ve mümteli ve cesîm olanlara mahsûs olmayub gâh ü bî-gâh za'îf ve nahîf olanlarda dahi giriftâr oldukları görülmüşdür ammâ nâdirü'l-vukû'dur ve kezâlik pîrlere dahi mahsûs olmayub gâhice şâblardan dahi vâki' olur ki mâdde-i maraz peder ve maderlerinden bi-tarîkü'l-irs intikâl tarîkasıyla mîrâs olur yâhûd vakt-i bulûğlarında kesret-i cimâ'a mübtelâ olanlarda kesîrü'l-vukû'dur ve kezâlik 'ahd-i şebâbda ya'ni genç ve yiğitlik vaktine kesret ve şiddet ile icrâ eylediği harekât-ı bedeniyelerini bi'l-küllîye terk

idenler bu maraza gâyet ile müste'id olurlar 'ale'l-husûs mukaddemâ me'kûlât ve meşrûbâtlarını ifrât ile terkîk idüb ba'dehu bir tâta(?) meşgûl olanlar ve kezâlik zikr olunan maraz-ı 'acâizde ya'ni müsinne olan hâtûnlarda nâdirü'l-vukû'dur ammâ meğr tabî'atları müzekkere müşâbih ola zîrâ ba'zı havâtîn tâifesi vardır ki şekl ü şemâil ve sûretleri erkek gibidir asla erkekden farkı yokdur böyle olan nisâlarda olmak ihtimâli vardır ve kezâlik za'îf

Derkenar 1: Kahf baş kemiklerinin büyük olması dimekdir

Derkenâr 2: Meselâ kar ve buz ekline mübtelâ olub ve min gayri vakt yoğurt ve buza ve bunların emsâli bedenî ve ihtilâfî ifrât üzerine tebrîd iden ağdiye ve eşribeye mübtelâ olan zâtlarda kesîrû'l-vukû'dur demek olur

[3b]

Ve nahîf olan nisvânın 'ale'l-husûs tâze olanları zuhûr iden 'avârız-ı nikrîsiyye fi'l-hakîka nikrîs olmayub beki 'ilel-i rahmiyyeden yâhûd sâbıkâ mübtelâ olduğu 'ilel-i nevâziliyyeden neş'et ider ve kezâlik sıbyânda dahi nikrîs-i hakîkî zuhûr itdiği müşâhede olunmamasıdır eğer zuhûr iderse zikr olunduğu gibi peder ve mâderinden bi-tarîki'l-irs mâtde-i maraz intikâl itmiştir.

el-esbâb imdî bu 'illetin sebepleri dikkat ile mülâhaza olundukda 'avârız-ı zâhirîyyesinden intikâl ve istidlâl olan budur ki bedende vâki' cemî' alât-i cismânîyenin hâricîyesini tasavvur ve tefekkür ederek zât ve keyfiyetlerini ma'lûm idenlere zâhir ve hüveydâ olur ki bu 'illetin mecmû' sebepleri bedenî 'adem-i hazmından nâşî olmak üzere istidlâl olunur ve dahi bu 'illete mübtelâ olanların ekseriyâ 'ömürleri uzun olub vakt-i pîrîde yâhûd pîrlik vaktinden mukaddem esbâb-ı sitte-i zarûrîyelerinde ifrât üzere hatâ itdiklerinden nâşî rûh-ı hayvâniyelerine k'illet gelür meselâ vakt-i şebâblarında kesret-i cimâ' ve zevk-i safâ' ile evkatgüzâr olub hâlet-i pîrîde süst-endâmlık hasebiyle sâbıkâ me'lûf oldukları harekât-ı bedeniyelerini icrâya kâdir olamayub ya'ni yiğitlike itdiği zevki idemeyüb fevt olmağla elbette vücûdları müsterhî ya'ni gevşek olduğundan mâ'adâ fi'l-cümle alât-ı bedeniyelerinin hazmı cidden nizâm üzere olmayub

Derkenâr: Sitte-i zarûrîyye ekl ve şûrb nevm ve yakaza hareket ve sükûn hareket ve sükûn-ı nefsânî ve hareket ve sükûn-ı tab'îden ibâretidir

[4a]

Fazalât-ı ahlât-ı bedeniye ‘adem-i harekât ile istifrâğ ya’ni bedenden çıkamayub ol bâkî kalan fazalât dem ile muhtaliten mâdde-i ‘illet olarak bedende bâkî kalur kezâlik ba’zı kere kesret-i mütâla’a ile veyâ dakîk mülâhazalar birle ervâh-ı tayyâre hizmet-i hazmda tekâsül idüb ve gâfil olduklarından nâşî noksân-ı hazma sebep olmağla ‘illetin terakkisine bâdi olur ve kezâlik bu ‘illete mübtelâ olan kimesnelerin ekseriyâ iştiâdları kavî ve kesîr olmağla reddi’l-hazm olan me’kûlât ve meşrûbâta râğbet idüb ammâ harekât-ı cismânîyeden hâlî olduklarından nâşî hazmında noksân vâkî’ olmağla bu ‘illete bâ’is olurlar hâsıl-ı kelâm kesret-i iştiâ ile gerek ciddî ve gerek reddî ağdiye ve eşribeye ekser olundukda ‘illet-i mezkûre hâdis olur zîrâ me’kûlâtta kesret ve meşrûbâtta vefret bedeninin hazm-i küllîsini fâside idüb ve etrâdını nâbud ider ve kezâlik ‘arak ve bâde emsâli olan meşrûbâtın buharlarından nâşî ervâh-ı tabî’iyye ‘âcûz ve ma’lûl olub ve bi’l-fiil âlât-ı hazm olan ervâh fi’ilinden ‘âciz oldukda ahlât-ı fâside dem ile müctemi’ olub andan nâşî bi’z-zarûrî huzûm-i beden fi’l-cümle nâkis olur bu dahi ma’lûm ola ki bedende vâkî’ ahlât-ı fâsideden kat’ü’n-nazar eğer ‘illet-i mezkûr za’af-ı beden ve k’illet-i ervâhdan neş’et ide idi lâ muhâle sibyan ve nisâya ve emrâz-ı müzmineden bedenleri za’îf olmuş

Derkenâr: Ekseriyâ bu ‘illet-i nikrîs ahmak ve gabî olan zâtlarda ve fukarâ ve cehillerde olmayub ekser hâlde zekî ve ganî ve ashâb-ı fikr ve zekâda olageldiği derûn-ı risâlede zikr olunduğu üzere ‘amâliye-i fikrden nâşî olur

[4b]

Kimselere dahi isâbet ider idi ma’a hazâ bu maraz böyle olmayub ekseriyâ kaviyyü’l-mizâc olanlarda müşâhede olunur pes imdi ma’lûm ola ki bedende vâkî’ harâret-i garîziyyenin za’afı ve ervâh-ı tabî’iyyenin killeti ve ahlât-ı fâside ve reddiyyenin kesreti bütân-ı hazma bâ’is olduğundan mâ’adâ cemî’ etrâf-ı bedeniyyenin istirhâsına sebep olmağla etrâf-ı bedeniyye dahi ahlât-ı fâsideyi kabûle gâyet müste’id olub ve demde olan ahlât-ı fâside bir müddet meks itmekle hiddet peydâ idüb tabî’at anı mefâsile redd ve def’ eyledikde ol mevâzi’in ribâtât ve ‘izâmlarıyla muhît olan evtârlarında isti’dâd hasebi ile mütemekkin ve müstahkem olur zîrâ etrâf-ı ‘azâ-i beden-i insâniyyenin medfa’ı olub derûn-ı a’zâda müctemi’a olan fazalât-ı zâide ve reddiyyeyi def’ ve reddetmekle sâir meşâc-ı bedeniye ol misillü fuzûl-ı reddiyelerden

beri ve sâlim olduğu için ashâb-ı nikrîsin ‘ömürleri uzun olmağa bâdi olur meğr sû-i tedbîr ile hullân kıyâs-ı hareket oluna ve kezâlik işbu maraz-ı nikrîsin hareket-i gayr-i muntazamasının ya’ni vaktinde zuhûru me’mûl olunur iken min gayr-i vakt zuhûr-ı hareketinin sebebi dahi ‘alîlin ya muhâlif tabî’at olan edviye isti’mâlinden olub yâhûd ‘illetin devâmından ekl olunan madde-i gıdâiyye madde-i ‘illete mütebeddil olub kuvvet-i tabî’iyye vech-i mu’tâd üzere

Derkenâr: Harâret-i garîziye ta’bîri bundan ibâretidir ki cenîn rahm-i mâderde mütekevvîn olub tamâm ifâze-i rûh olunacak vakti olub bi-izn-i halikiha nefh-i rûh olundukda anınla berâber ifâze olunan harârete harâret-i garîziye dirler ki harâret-i asliye demek olur

[5a]

Def’a kâir olamamağla ‘avâriz-i kesîre-i nikrîsiyye muhtelif nöbet ile zuhûru gayr-i muntazam olur yâhûd madde-i ‘illetin kesreti ve ‘avârizâtın zahmet ve şiddeti olub müte’âkiben zuhûr iden envâ’-i ‘avâriz-ı mürûr-ı eyyâm ie imtidâd-ı nöbet-i nikrîsiye sebep olur imdi bunlar ma’lûm olduktan sonra bu dahi ma’lûm ola ki bu maraz-ı nikrisin hareketi iki vech üzere olub birine muntazam ve birine gayr-i muntazam tesmiye olunur pes hareketi muntazam olan nikrîsin nöbetlerinin vakt-i zuhûru ve imtidâdı ve ‘avârizinin hıffet ve iştidâdı nesak-ı vâhid üzere olub ve gayr-i muntazam olan nikrîs bu mezkûrâtın ‘aksi olur

el’alâmât imdi nikrîsin hareket-i muntazaması olanın ‘alâmeti oldur ki ekseriyâ kânûn-ı sâninin evâhîrinde yâhûd şubâtın evâilinde veyâhûd bi’l-bedâha aslâ bir mukaddemesi zuhûr etmeksizin zuhûr ider ancak şu kadar var ki birkaç hafta mukaddem fesâd-ı mi’de ve bütân-ı hazm ve şehvet tekaddüm idüb ba’dehu beden bir teheyyüc ya’nî gerginlik ve sıklet müşâhede olunub yevmen fe yevmen terakki bulur ve bu hâlet nöbet zuhûr edince kadar bâki kalur ve kezâlik nöbetden birkaç gün mukaddem a’zâda bir hader ya’ni uyuşukluk hiss olunub hücûmundan ve fahzından aşağı rîhin hücûmundan ‘uzuvda inbi’âc yâhûd teşebbüh ve temeddüd ve inhidâr ile [5b] İhtilâc ya’nî seğirmek zâhir olur ve nöbetden birkaç gün mukaddem bir iştihâ-i kesîre-i kâzibe gayr-i tabî’iyye zuhûr ider vaktâki nöbet gelecek gice ahşamdan bir ‘âriza olmaksızın ‘alîl râhat ile nâim olub nısfu’l-leyliden iki üç sa’at mürûrunda veca’ şedîd ile bîdâr olur ve ekseriyâ ol veca’ ibhâmdan ve gâhice ka’bdan ve ‘akabdan ve

gâh olur ki kademin bir cânibinden ve gâhice mecmû' rusğ u şut kademden ya'ni ayağın üzeri tarafından ibtidâ ider ve bu veca' inhilâ' ve inkilâ' 'azm-i 'usva müşâbih bir veca'dır ve bu esnâda 'uzv-i münfa'ilenin gışâlarına gûyâ mâ-i bârid dökülür gibi hiss olunub ve der'akab kuşa'rîre ve nâkız ile ya'nî sıtma gibi ditreyerek bir hafifçe 'âriz olur lakin 'illetin ibtidâ-i zuhûrunda veca' hafif ve kuşa'rîre ve nâkız kavî olub tedricile ızdırâb ve veca'-i müştâd oldukça kuş'arîre ve nâkız sükûnet bulur ve bu üslûb üzere veca'-i şiddet bularak mecmû'-ı nizâm rusğ muştû'l-kadem vâsıl ve ol cânibde olan a'sâb ve renanet şâmil olub kâh şiddet ile cezb ve kesr eylediği ve kâh 'azu'l-kelb gibi ve kâh cendere ile tazyîk ve tazfî eylediği 'alîle zahmet ve ızdırâb virmekle bî-mecâl eyler bu esnâda 'uzv-i me'ûfun hattâ ol mertebe kavî olur ki 'alîl kendü esvabının hamle tahammül idemeyüb

[6a]

Ziyâde sıklet virir ve kendi câ-yı râhatı olan mevzi'in ednâ hareketine tahammül idemez olur bu hâl üzere tâ sabâh olunca veca'ın şiddet ve zahmetinden kalak ve kerb 'âriz olub her hangi cânîbe meyl iderse ve ne güne ved'ad bulunursa râhat idemeyüb ve tebdîl vaz' itmekle bîhuzûr olur zîrâ bu 'illetin ibtidâen zuhûrunda bedenın sıklet ve zahmeti 'uzv-i me'ûfun veca' ve zahmetinden kalîl değildir ve'l-hâsıl bu esnâda 'alîl her ne güne hareket idüb tebdîl vaz' iderse beyhûde zahmet çeker zîrâ veca' sâkin olmaz illâ meger yigirmi dört sâ'at mürûrundan sonra olur zîrâ ol-vakte degin 'illetin mâddesi bir mikdâr nazc bulmağa bu mikdâr müddete muhtâcdır egerçi ba'zı 'alîl veca'ın sükûnetini tağyîr vaz'dandır hayâl ider bu zann ise bu husûsda hayâl bâtıldır ve cüz'ice sükûnet bulduğı mâdde-i 'illet bir mikdâr nazc gelmeğı başlayub marazın bir devresi tamâm olduğundandır vaktaki müddet-i mezkûr tamâm olub 'ırak gelmekle nevm galebe idüb müsterîh olur ba'dehu bîdâr oldukda veca' bir mikdâr sâkin olub ve 'uzv-ı me'ûf müteverrim olmuş bulunuyor zîrâ nikrîsin cemî' nöbetlerinde muktezâ-yı hâl budur ki veca'ın şiddeti vaktinde mevzi'-i me'ûfun 'urukları teverrim ider gibi müteneffih olmağla veca' sükûnet buldukda elbetde 'uzv-i me'ûf müteverrim olur ve eger

[6b]

'illetin mâddesi kesîr ise eyyâm-ı selaseye varınca bir mikdâr bâkî kalur ve sabâhlarda hıffet gelüb ahşamları terakki bulur ba'dehu birkaç gün mürûrunda veca'

taraf-ı hilâfa intikâl idüb kadem-i evvelde çekilen zahmet ve ef'âl bi'aynihi kadem-i sâinde dahi vâki' olur ve kâh olur ki kadem-i sâniye gâyetü'l-gâye şiddetile nâzil olur kadem-i evvelde bi'l-küllîye zâil olur gûyâ ki ol kademe mukaddemâ nikrîs isâbet itmemiş gibi olur ammâ bu sûretde 'avârız-ı şedîde zuhûr idüb müddet-i tavîle hasebiyle kadem-i evvelde zuhûr iden 'avârız-ı mütesâvî olur ve gâh olur ki mâddesi kesîr olub kadem-i vâhidde güncâyış idemeyüb kademeynde dahi zuhûr ider lakin yine bu sûretde dahi ibtidâen kadem-i vâhidede ba'dehü kadem-i sâinde zuhûr ider bu güne zuhûr iden nikrîsin vakt-i zuhûrî ve imtidâd zamânı mu'ayyen degildir ancak leyâlîde şedîd olub ve nehârları hafif olur ve'l-hâsıl bu zikr olunan ahvâlden dûr nikrîs mürekkeb ve mükemmel olub mürûr-ı eyyâm ile ve marîzin mizâcî ve sinni hasebiyle ihtilât-ı kesîre üzere olur fi'l-vâki' bir kimesne bu 'illete üç ay giriftâr oldukda nöbet-i vâhide muhâtinde hareket-i devriyyesi muhât olmayub müte'âkiben zuhûr iden nöbet-i kesîre ile tekmîl olur lakin her nöbet-i sâni her nöbet-i evvelde hafif olur ya'ni mu'ahher olan nöbetin her biri kendüye tekaddüm

[7a]

İden nöbetden mülâyim ve muhtasar olur tâ ki marîz evvelki hâline 'avdet idince kadar ve kezâlik bu hâl-i sıhhatin husûlî ki şebâbda ya'ni genç yiğitlerde ve nâdiren nikrîse mübtelâ olan kimesnelerde on dört günde olagelmışdır ve ammâ sinn-i inhitâtta ve ihtiyâr ve pîr olanlarda ekseriya şehreyn-i kâmileynde sıhhat zuhûr ider ve gâyet pîr olanlarda ve bu maraza me'lûf olanlar be her 'illetleri imtidâd üzere olanlarda vakt-i sayfın tamâmına değin 'illetleri bâkî olub ba'dehu sıhhat bulur ve bu dahi ma'lûm ola ki bu marazın evâilinden on dört güne varınca 'alîlin bevli gâyetü'l-gâye mülevven olub bir mikdâr terk olundukda rûsûb-ı ahmer ile râsib olur ve mikdârda kesreti ancak sülûs-i meşrûbât mikdârı ya'ni nûş eylediği suyun üç bölükde bir bölüğü kadarı olur ve bu esnâda tabî'atı dahi münkabz olur ba'dehu noksan-ı şehvet kaş'arîreden beden ahşama varınca mümted olub ve hâlî olan etrâfın sıklet ve infî'âlleri nöbetin ahzına değin zâil olmaz ve nöbet tamâm olduktan sonra der'akab me'ûf olan kademde tahammûlden hâric bir hıkke-i şedîde ya'nî ziyâde geçişme hâdis olub ba'dehu beyne'l-esâbi' ya'ni parmaklarının arasında kepek gibi bir şey zuhûr idüb mütekaşşir olur ya'ni semm isti'mâl iden kimesnelerde vâki' olduğu gibi olur

[7b]

İmdi bu ‘alâmet mâdde-i ‘illetin bedenden tahlîline delâlet ider ba’dehu tedriciyle ‘alîlin hüsn-i ferâğı ve iştiâ-yı tabî’atı zuhûr ider bu dahi ma’lûm ola ki bu ‘illetin sebep-i tenâsübü üzere müte’âkib olan nöbetleri vukû’unda tekadüm ve te’ahhür vâki’ olur ki meselâ ‘illetin evvel zuhûrundan sonra olan nöbet ifrât üzere olub ve ziyâde zahmet virirse ve müte’âkiben olan nöbetin devresi zuhûr iden evvelin vakt-i mu’ayyenesine varınca ve temâm tekmîl olmayınca yine girüye ‘avdet itmez ammâ hikemâ-yı mütekadimîn zikr olunan maraz-i nikrîsin ahlât-ı erba’anın her birinden hâdis ve mûcib olmasına zâhib olub ve didiler ki bu maraz-i nikrîs sû-i mizâcdan nâşî olursa veremin sıkleti olmayub renk ve devri mütegayyir olmaz ammâ eğer mâddî olub da ve mâddesi dahi demden olursa veremin levni hamret ve temeddüd ile olub ve darbânî olur ve eğer ‘illetin mâddesi safradan olursa ol-vaktde levninde safrat ve harâret olub ve veca’ kesret ve sıklet ve temeddüd ile olur ve eğer mâddesi balgamdan olursa veremin veca’ ve iltihâbı kalîl ve sıklet veremi kesîr olub ve beyâza mâil olur ve eğer mâddesi sevdâdan olursa ol-vakitte veca’ı hafîf ve rengi siyâh olur didiler bu dahi ma’lûm ola ki sinîn ve ‘âdet [8a] beled ve fasl ve sanâ’at ve mizâc-ı şahseshinehe ve nabız ve kârûre ve birâz ve tedâbîr-i güzeşte gibi nesneleri bunların mecmû’ı ‘illetin mâddesinin nev’ine delâlet ider pes imdi bu ‘illet-i nikrîsin keyfiyeti ve hareket-i muntazamasını icmâlen beyân eyledik pes bundan sonra hareket-i gayr-i muntazamasını dahi beyâna şürû’ idüb ve tahrîr ve ‘ayân idelim imdi ‘illet-i nikrîsin hareket-i gayr-i muntazaması olanlarının ‘alâmeti ve mevzî’i fakat ayaklarda iken kuvvet-i bedene noksan terettüb idüb üslûb-ı nizâm-ı nikrîs mütegayyir olmağla ve hareket-i muntazaması olan nikrîsin mevzi’i yalnız ayaklarda iken ve veca’ın şidetinden kuvvet-i bedene noksan terettüb idüb üslûb-i nizâm-ı nikrîs mütegayyir olmağla mirfak ya’ni dirsek ve mahall-i nabz ve müşâr el-yed ve rûkbetîn ve sâir etrâf-ı bedeniye-yi sâbıkan zikr olunan gibi ayakarda hâdis olan veca’-ı şedîde gibi a’zâ-yı mezkûrede dahi zuhûr ider ba’dehu ‘alîl bu hâl üzere iken bir veyâ iki veyâhûd mecmû’-ı isâba’a şiddet ve zahmet ile bir veca’ isâbet idüb asba’larını ya’nî parmaklarını eğri turşuluk hıyara veyâ sağır midyeye müşâbih kılar ve şeklini ol hâle kor kezâlik ‘adem-i hareketden nâşi ribâtât-ı mefâsiliyenin etrâfında ahlât-ı fâside-i ficceden

Derkenâr: Meselâ ashâb-ı nikrîs olan kimesnelerin a'dâsının bazı mafsâl mahallerine mâdde-i hâm ve fecceen hılt-ı galiza def' idüb guma ta'bîr olunan veremler hâdis olmağla bazı isti'dâdı noksan olan tabîbler 'illet-i frengi ve 'ârizâsını andan kıyâs ile frengi 'ilâcına tasaddi itmek çok kimesneyi ma'ruz-ı helâke resîde itmişlerdir ma'hazâ mâdde-i nikrîs ile beled-i Fransa'nın kat'ıyyen münâsebeti olmadığından mâ'adâ zâhir-i bedende hâdis olan guddeler gördükde heman yalnız bu keyfiyet frengi 'iletde olur zann iderler amâ ol değildir

[8b]

Müncemid ve mütehaccer olub ol mevzi'i harâb ve efnâ itmekle cîr u 'iyn seretân ve meshûk gibi mâdde zâhir olub ve iğne ucuyla ihrâcı mümkün olur ve kezâlik ba'zı kerre ol mâdde 'âsiye mirfekayne ya'ni dirseklere intikâl itmekle beyza mikdârı bir veremi cassı ya'ni katı bir şiş zuhûr idüb ve bu şiş tedrîciyle flegmoni gibi hamret kesb idüb ve gitdikçe şiddet bulur ve kezâlik zikr olunan şiş ba'zı kere ökçelerde ve topuklarda dahi zuhûr idüb ol mevzi'e gûyâ bir cism-i sakîl ta'lîk olunmuş gibi hiss olunur amâ bunların veca'ı hafif olur ba'dehu mürtefi' olub saka ve rakbeye sıklet-i 'azîme virmekle 'uzv-i me'ufe-i mezkûrenin hareketini ibtâl ider ol rütbedeki 'alîl firaşına mismâr ile mihlanmış gibi kalub ve bir cânibden cânib-i ahire hareketi kâbil olmaz bu esnâda lâzım-ı i'mâl-ı bedeniyeden olanın birike meselâ tebevûl yâhûd teğavvut iktizâ eylese bunlar ile olan hareket-i cüz'i sebebiyle veca' terakki bulub şedîd olur bundan gâyet ile ihtirâz gerekdir zîrâ bu nöbetin tamâmına degin dâimâ veca' şedîd olmaz ve cânib-i münfa'ile dahi bir mikdâr veca'dan âsûde ve emîn olur ve bu hâl üzere sene tamâmına degin 'illet mütemâdî olur ancak iki veyâ üç ay mikdârı zamân sayfda fâsıla virir bu dahi ma'lûm ola ki bu gûne zuhûr iden

[9a]

Nikrîsin devri devr-i evvelden ziyâde etval ve mümtedd olur ve devr-i nikrîsin vâki' olan nöbetleri dahi ziyâde mümtedd ve mütemâdî olur ve mukaddemâ zuhûr iden nöbet-i evvel bir iki güne dek tamâm olur iken bu hâle zuhûr iden nöbet on güne varınca mütemâdî olur ve bu sûretde bir veyâ iki gün mürûrundan sonra 'alîle noksan-ı şehvet ile veca'-i bevâsir 'immiyâ gibi nice 'avârizât-ı kesîre zuhûr ider ve kezâlik 'aîl olan batyi'l-hazm ve reddi'l-kilus olan me'kûlâtı yâhûd hâl-i sıhhatde mu'tâd-ı kadîmesi olan me'kûlât ve meşrûbatı tenâvül ve isti'mâl eyledikde gerekse ol me'kûl

olan it'ama ve eşribe reddi'l-hazm değil ceydül-hazm dahi olursa yine 'alîle çeşâi kerihetü'r-râyiha ya'nî râyihası murdâr bir gegirme zuhûr idüb ve iştihasını kat' ider böyle olıcak ekl ü şürbden beri olduklarından nâşî ervâha killet gelmekle kuvâ-yı bedenleri noksân olub 'avâriz-ı 'illete şiddet gelür ve'l-hâsıl 'alîlin evkât-ı hayâtı birbirine muhâlif olmağla müte'âkib 'avârizlardan hâlî olmayub vakti derd ve meşakkat ile mürûr ider ve karûreleri 'adîmü'l-nazc ve kesîrû'l-mikdâr olur Diyabitas 'illetinin vâki' olduğu gibi marîzin etrâf-ı bedeninde 'ale'l-husûs zuhûrunda vakt-i nevme değin bir sıklet-i azîme vâki' olur ki ta'bîri mümkün değildir

Derkenâr: Diyabitas ta'bîr olunan 'illete Türkîde dolab 'illeti dirler ki ardı arası yok idrâr ider ya'nî su döker ana binâen ol 'illete dolab 'illeti dirler

[9b]

Ve bu 'illet müstahkem oldukda bir mertebe esnemek vâki' olur ki çene başları ağrıyub ve ribâtlarına teşennüc gelüb bîhuzûr ider ve gûyâ cendereye sıkılmış gibi zahmet virir ve bazı kerre esneme takaddüm etmeksizin nevm gelüb sâkin iken mutrika-i kebîre ile darb olunur gibi hasta feryâd iderek bîdâr olub ve 'adalât-ı sâkına bir mertebe veca' şedîde müstevli olur ki eğer bir vakt mütemâdî olmak lâzım gelse 'alîl tahammül ve sabr idemeyüb helâke karîb olur ammâ veca' tiz def' olur ve bu mertebe ta'b u meşakkatden sonra tabî'at mâtde-i 'illetin meşakkat ve zahmetine mukâvemet idemeyüb mağlûb olur husûsan za'af-ı pîrî dahi munzam ola ol-vaktde mâtde-i mezbûreyi mefâsıla tamâmen red ve def' itmeğe kâdir olamamağla nöbet-i 'illet müte'âkib olub ammâ veca' hıffet üzere zuhûr ider imdi bu sûretlerde nöbet vaktinde zuhûr idecek veca'e bedel-i bedne 'alilde istirhâ ya'nî köşklük ile veca'-ı batn ya'ni karın ağrısı bazı kerre bürudet yâhûd ishâl ve bir hastalık gibi şey zuhûr ider bu 'avârizât müstahkem oldukça veca'-i nikrîs hafîf olur ammâ eğer veca' şedîd olursa zikr olunan 'avârizât hafîf olur ve minvâl-ı muharrer üzere müte'âkiben zuhûr iden 'avârizât mürûr-ı eyyâmla imtidâd bulub nöbet-i nikrîse sebep olur bu dahi ma'lûm [10a] buyrula ki bu 'illet-i nikrîsin mürûr-ı eyyâmla her bir nöbetinde vâkî'a olan veca' derece-be-derece noksan bularak 'âkıbet-i emirde zikr olunan hastalığa müncer olur ve kezâlik nöbet-i tavîlelerde vâki' olan veca' ve ızdırâb kuvvet-i tabî'at sebebiyle vakt-i muntazamada vâki' olan veca'dan gâyet hafîf olur eğer veca' şedîd olursa iki nöbet beyninde olan fâsıla tavîl olub ya'ni nöbetleri tiz gelmeyüb geç geç gelür ve

mizâc-ı ‘alîle sıhhat-ı tâmmeye karîb bir hâlet bedîdâr olur zîrâ eğer bu ‘illet-i nikrîsde veca’-ı şedîde kesîre olursa nöbet kasîr olub ve iki nöbet beyninde olan fâsıla kesîr olur ve eğer veca’ hafîf olub ve nöbeti tavîl olursa iki nöbet beyninde olan fâsıla kasîr olur ve kâh olur ki ‘alîlde hassâten külli ‘alâmeti zuhûr idüb ‘azâb-ı rûhânî ve ızdırâb-ı cismânî çeker ve gâh olur ki nöbet zuhûr iderken bir gadab ile infî’âlât-ı nefsanîye vâki’ olur ki tahrîr ile takrîri mümkün değildir ma’a hazâ bu keyfiyâta dâir beynehâda vâki’ olmuş bir şey yokdur ana binâen bu misillü olan nöbete nöbet-i gazabiye tesmiye olunur ve bu kadar ta’b u zahmet ve ızdırâb ve meşakkat sebebiyle kuvâ-yı beden ‘alîle za’af-ı külliye gelüb kuvvet-i nâtıka ve ‘akliyesi kendiden tasarrufa ‘âciz olub kendi kendini dahi istiskâl ider ve bu esnâlarda ‘alîl mütelâşi olub havf ve hüzn ve fıkır **[10b]** nâbecâ gibi ‘avârızâtıdan ‘illet zâil oluncaya kadar hâli olmaz tekaddümeti’l-muğrika imdi ma’lûm-ı sa’âdet buyrula ki bu ‘illete mübtelâ olan kimesnelerin ba’zılarında hassâten külli hâds olub ve marîzin ekser evkâtıda arka üzere yatmasından yâhûd infisâl-i ahlâta mensûb olan alât-ı bedeniyenin esnâ-yı nöbet-i nikrîsde kemâ yenbaği hizmetlerini edâya kâdir olamadıklarından nâşi hassâten külli mâdde-i nikrîsden cinsiyyet hasebiyle cüz’ olmağla hasâtın zuhûruna bâ’is ve bâdî olur ve bu hâletde marîz iki ‘illete mübtelâ olmuş olur ve kezâlık bu esnâda hasât sebebiyle bevl münkati’ olursa me’âzâllah ‘alîlin sebeb-i mevti olur ve eğer bu maraz sinnde meşâyih ta’bîr olunan veyâ orta yaşlı olanlarda zuhûr iderse zikr olunan nöbetleri kemâl-i pîrlikten mukaddem zuhûr etmiş olursa muvakkaten olub ve şedîd olmaz zîrâ bu ‘illet zuhûr idüb vakt-i intihâ ve şiddetine varıncaya değin müddete muhtâcdır pes bu kadar müddete ‘ömr-i pîrî vefâ idemez ve bundan mâ’adâ harâret-i garîziyeleri ve kuvvâları noksan üzere olmağla tabi’atleri mâdde-i nikrîs evkât-ı mu’ayyenesinde ve kemâ yenbaği mefâsıla def’ ve redd idemez ammâ eğer bu ‘illet kemâl-i pîrlikten mukaddem zuhûr iderse ibtidâlarında sâbit ve şedîd ve müstahkem olmadığından mâ’ada nöbet-i **[11a]** gayr-i mu’ayyene ile zuhûr idüb birkaç gün hıffet üzere ahz ider ve gelüb gitmesinde vakt-i mu’ayyenesi olmaz ammâ mürûr-u müddet ile nizâm bulubda hareketinin vakt-i zuhûru ve imtidâd nöbeti fasl-ı mahsûsa ve eyyâm-ı ma’dûdede tedricen sâbit ve şedîd ve müstahkem olub ‘alîli bîhuzûr ider imdi gâyet pîr olanların kendülere lâzım olan harekât-ı bedeniyeleri ve hazm mi’deleri nâkıs olub ekser evkâtın bedenlerinde sükûnet ve köşklük olmağla mâdde-i ‘illet gitdikçe hadden efzûn olarak aher emirde mevtlerine resîde olur ve kezâlık bu ‘illete mübtelâ olanlara gâhîce gâşi

ve meğas ve ishâl ve sâir bunlara müşâbih ‘avârizât zuhûr idüb emkine-i latîfe ve ehviye-i ceyyidelerde hareket-i bedeniyeyi icrâ itmedikleri sûretde ‘âkıbete nefîcesi kabîh olur ve kezâlik mâdde-i nikrîs müddet-i vâfire ahşâ-i bedeniyeyi ya’ni a’zânın derûnunu istilâ idüb ve içerde bâkî kalmağla infisâl-ı ahlâta hizmet iden alât-ı bedeniyeye za’af gelüb hizmeterinde tekâsül idüb bu sebebdan ahlâta gılzet gelür ve ol gılzet bedende olan deme karışmağla fâsid ider bu sûretde mâdde-i nikrîs olan hılt vech-i mu’tâd üzerine mefâsile def’ olunamadığından ‘alîl olan zât nîce nîce derd ve meşakkat ile evkatgüzâr olub encâmında hâdis olmayacak ‘ârizâ-i reddiye

Derkenâr: Alât-ı bedeniyeye meselâ mi’de ve kebed ve tihall ve ‘urûk mâsârikâ ve dimâğ ve a’sâb ve adalât ve evtar ve em’â ve merâre ve ervâh ve envâ’-i ervâh ki rûh-ı hayvaniye ve rûh-ı nefsâniye ve rûh-ı tabî’iye ve bunların emsâli olanlar alât-ı bedeniyeleridir

[11b]

Kalmaz binâenaleyh bu ‘illet ekseriyâ mülûk ve vüzerâ ve vükelâ ve hükemâ ve feylesofân ve etıbbâyâ isâbet idüb ve bu ‘illetden neler çekmişlerdir bi’t-tecrübe müşâhede olunan oldur ki fukarâ ve mesâkînden ziyâde ‘illet-i mezbûr ağniyâyâ ve ahmak ile cehâldan ziyâde ezkiyâyâ ve ‘ulemâyâ isâbet idüb bâ’is-i meşakkatleri olmuşdur ve bu zikr olunan hâlât tedbîr-i ilâhiyye ile mahlûkâta nazaran ‘adâlet ve istikâmet buyurub delâlet ider ki yer yüzden virmediği kemâli cihet-i aherden ihsân idüb ve bi’l-aksi ihsân ve kerem eylediği ni’metlere bu gûne zahmet ve meşakkat-i firâvân virüb ni’met ve musîbetlerini ve ikrâm ve cezâlarını ‘alâ tarîkü’t-tesâvî taksîm eylemişlerdir zîrâ cemî’-i milel-i muhtelifede sâbit ve mukarrerdir ki her yüzden sa’âdet ve kemâl sâhibi yâhûd her taraftan derd ü musîbete müstağrak bir kimesne ‘alâ vechi külli nâdir bulunur

et-tedbîrü’n-nevm ve’l-yakaza imdi ma’lûm-ı sa’âdet buyrula ashâb-ı nikrîsden olan zât-ı elem-sıfât elbette nevm ve yakaza ya’nî uyumak ve uyanıklık husûsunda dahi ihtimâm-ı tâm eylemek lâzım ve vâcibdir ki hatta vakt-i nöbetde oldukça a’râz-ı müellimesinden râhat-pezîr ola husûsuyla vakt-i şitâda müddet-i leyâlîde ifrât üzere oturmak vücûdu it’âb itmekle keder-i ‘azîme bâ’is olur zîrâ

Derkenâr: Tedbîr-i nevm ve yakaza

[12a]

Harekât-ı ef'âl-ı bedeniye ve a'mâl-ı 'akliyenin gündüzde kesreti olduğundan 'alîlin bedeni za'îf ve ervâhı kalîl olur böyle olunca tabi'ata 'acz ve yorgunluk gelmekle ahşamdan istirâhat ve sükûnete muhtâcdır ve kezâlik bu 'illetin ashâbına seherhiz olmak ziyâde evfakdır eğer seherhiz olmadığı sûretde te'âkib iden leylin nevmine kesr ü noksân terettüb idüb ervâh hâlel-pezîr olub ve infi'âlât-ı nefsâniyeden ihtirâz olunur ki zîrâ bu husûsda ervâh-ı bedeniyenin râhat-ı rûhâniyesine sa'y u ihtimâm lâzımdır zîrâ infi'âlât-ı nefsâniye sebebiyle beden muzdarib olduğu hâlde alât-ı hazm olan ervâh-ı bedeniyenin ef'âl ve nizâmı bi'l-küllîye fâsid olmağla 'âriza-i nikrîsin tekevvünü veyâ terakkîsine bâ'is olur ve zikr olunan infi'âl-i nefsâniyenin hudûsu 'abes yere olduğundan iştibâh yokdur zîrâ 'âlem-i dünyâda bu ana değin kimesne ana nizâm virmemiştir pes imdi infi'âlât-ı nefsâniyeden mâ'adâ mâlîhulyâda vâki' olan kesret-i mütâla'a ve dakîk-i mülâhazadan dahi ictinâb eylemek lâzımdır ve kezâlik bütân-ı hazma müte'allik olan ef'âli dahi izâle idüb deme safvet ve etrâf-ı cismâniyeye takviyet vermek için harekât-ı bedeniyyeye ri'âyet ve belki beher gün fevt olunmamak şartıyla müdâvemet

Derkenâr: Meselâ ashâb-ı emrâz ve a'râzın husûsuyla 'illet-i nikrîse mübtelâ olan zevâtın a'râz ve elemeleri gündüzlerde kalîl olub ve gicelerde ziyâde olması gündüzlerde mizâc ve tabi'at etrâf ve nâs ile meşgûl olmağla tabi'atlar ile âlûde olub 'illet hâlî kalur ammâ gice oldukda tabi'at şuğul idecek şey bulamayub yalnız 'illet ile meşgûl olmağla a'râzı kesîr olur **[12b]** mürâ'ât lâzımdır.

Zîrâ bu marazın ashâbından ahvâlî bilküllîye güya mütebeddil olmuş gibi olub âna binâen harekât ile tabi'ate unutturmamak lâzımdır Eğer harekât-ı bedeniyye beher günde olmayub fevt olundukda ahvâl-i bedeniyenin tebdîline kâfi olmadığından mâ'adâ belki iki marazın nöbeti bazı kere cem' olur Husûsiyle mürûr-ı eyyâmdan beri terk olunmuş olan ve eğer hareket-i bedeniyye mu'tedil olur piran ve şüyûha nâfi'dir Ve eğer hareket şiddetli olursa hazma zahmet virüb noksan ile madde emşâc-ı bedene tevzî' olunur Ammâ eğerçi piran ve şüyûha hareket âsân olmayub pirlikden nâşi istirhâ-i beden ve za'f-ı kuvâ olmağla ol vakitlerde hareket ziyâde müşkildir Lâkin pir olub da hareket itmeyen zât 'illet-i nikrîsde ziyâde şedîdü'l-elem olan hasât-ı kilyeye mübtelâ olmasına bâdî olurlar Ve kezâlik harekât-ı bedeniyye alet-i tevâlî olursa ahlât-

1 bedeniyyenin mefâsılda ictimâ'ına yani tekâsüfüne mâni' olub dağılmasına mûcib olur Ammâ sükûn-ı hareket olmayub sükûnda ahlâtın mefâsılda husûle esâbi'de ictimâ'ına bâ'is olur Ve eğer hareket-i bedeniyye râkiben olursa sâirinden ziyade nâfi'dir Ammâ pir ve ihtiyar olanlara ashâb-ı hasât-ı kilyeye gayr-ı nâfi' olub ve belki muzırdır Lâkin zikr olunanlara lâyıık ve münâsib olan koçu ve hintoğa râkib olub hareket etmektir zîrâ bu hareket ata binmeğe bedel olur İmdi zikr olunan harekât-ı bedeniyye gerek râkiben ve gerek gayr-ı râkib [13a] olsun hevâsı latîf ve sağ olan müferrih bağçelerde olmak lâzımdır zîrâ şehirlerin ve kesret-i nüfûs olan mevzi'lerin havası ve esnâf-ı muhtelifenin kârgâhları olan mevkı'ler hâsıl olan ticârât ile mümtezic ve münkesif ve fâsid olur

Et-Tedbîr bi'l-Himyeti: İmdi nikris 'illetine mübtelâ olan zevât-ı kirâmın himye idüb sakınma ve ihtirâz olunacak tedbir ve ef'âlde olan himyenin evvelkisi cima'dır ki ashâb-ı nikrise ve pirlere gâyetü'l-gâye muzır olan ef'âldendir zîrâ mezkûrların vücûdları ve 'alîl olmakla ve ervâh ve kuvâları kalîl olub ve hazımları nâkıs ve a'sâb ve mefâsılları gevşek pes anlara fi'l-i cimâ'dan müte'âkib olan berzah ve şukkat bîcâb olduğunda iştibâh yoktur ammâ bâlâda tahrîr ve işâret olunan kânun ve kavâ'id e ri'âyet olunub icrâsına sa'y ve himmet olunursa bu 'illetin şiddet-i hücûmundan ve veca'i azîmesinden emîn ve sâlim olunur lâkin âhir şitâda fasl-ı bahâra karîb yine 'illet 'avdet ider zîrâ eyyâm-ı şitâ müddetinde kuvvet-i demeviyye noksan bulub ve meesâmât-ı bedeniyyeden teneffüs munkatı' olub ve ahlât-ı kesîra müctemi' olmakla ba'dehû müddet-i iktirân-ı şems ve hareket-i anifâ sebebiyle hareket itdirildiklerinden nâşi nöbet-i nikris tekrar avdet idüb ve nöbet-i nikrisin evvellerinde lühûm-ı me'kûle aksâmından yani koyun ve kuzu ve oğlak ve dana bu misilli etlerin eklinden gâyet ihtirâz eylemek vâcibdir ammâ bazı kimesnelerin gıdaları lahm olmadıkça tabî'atleri münfa'il olub güya vücûdunun eti ânınla tekevvün eylemiş misillü olur

Derkenâr 1: Bu 'illet ashâb-ı rutûbetli mahalde ya'nî sahil-i bahriyânî mevkı'lerinden bayağı yübûsetli mevzi' ve deryâdab teb'id olan mahal mizâca ziyâdesiyle evfak olur zîrâ rutûbetli mahal cüzân münâsib değildir

Tedbîr-i himye

Derkenâr 2: Cimâ' husûsu dahi böyle olub eğer şâb olursa yâhûd sarfina mu'tad eylemiş zevâtından olursa anın dahi zararını mülâhaza idüb eğer ziyâde zahmet verir ise ihyâ nâdifisiyle müfsid lâzımdır zîrâ amâde-i sinni heyecân itmekle girüye 'avdet itmeyüb ta'attun idüb ol dahi mâtde-i nikrîse 'ilâve olur fe-efham

[13b]

böyle olan kimesnelere nöbetin zuhûrundan bir veya iki gün mürûrunda arzu ettikleri için lahm-i cüzvî i'tâ olunmak câizdir zîrâ verilmediği sûrette kemâl-i arzusundan nâşi sıklet-i ervâh ve gaşy ve 'ilel-i rahmiyede nâşi vâkı'a olan 'avâızın ekseri pezîrayi zuhûr olduğundan mâ'adâ ba'z-ı hâdis-e-i 'ileliyyenin bürûzuyla rü'yet iden tabîbî perişân hâtır ider eğer nikrisin zuhûr nöbetinde hareket-i bedeniyye icrâsına gayret olunursa ziyâde nâfi' olur eğerçi ol vakitte veca' var iken hareket gâyet müşkildir Lâkin eğer 'araba veya kocu ile icrâ olunursa veca'ı serî'an teskîn olur Kezâlik 'alîl hareket sebebiyle tabî'at-ı 'ısyân-ı küllîden mahfûz ve emîn olur

Tedbîr-i 'Avâızât-ı Nikrîsiyye: İmdi maraz-ı nikrîse mübtelâ olanlara tedbîr-i mu'âlecâtına dest-i nihâde olan tabîb-i lebîbe lâyıık ve münâsib olan oldur ki 'illet-i mezbûreye tedbîr ve tedâvî eyleyen tabîb-i ma'ârif-i edîbe hafî değildir ki zikr olunan maraz-ı nikrîsin hâdis olan 'avâızâtı gâyetle kesîr ve vefîr olduğundan nâşi olunacak tedbîr ve mu'âlecâtı emr-i 'asîr olur Lâkin vech-i mezkûre üzere mu'âlecât-ı külliyesinden mukaddem vukû' bulan 'avâızât-ı kesîresinden hâdis olan ba'zı 'avâızlarını mehmâemken yâd ve beyân ve muktezî olan tedâbîr ve 'ilaçlarını fî'l-cümle 'ayân olunmak cesbân olduğü ecilden ber vech-i âtî tahrîr-i zikrine tasaddî olundu Meselâ: Ezcümle 'avâızât-ı nikriseden za'f-ı mi'de ve riyâh-ı mi'de ve gaşy ve mi'denin ezilmesi ve mağs ya'ni

Derkenâr 1: 'ilel-i rahmiyyeden nâşi vâkı'a olan 'avâızâtın envâ'-i illet-i dimâğîyyeden olan 'illetler ki mâlihulyâ ve cünûn ve katrab ve sıyâra sâîr bunların emsâli olan 'illetler dimekden kinâyedir fe-efham

Derkenâr 2: Tedbîr-i 'avâızât-ı nikrîsiyye

[14a]

Karında hâsıl olan buruntu misilli ‘ârizalar pezîray zuhûr olur İmdi zikr olunan ‘ârizalara mübtelâ olan kimesnelere müşâhede olunub görülmüşdür ki ol ‘ârizalar mürûr-ı eyyâmdan beri zikr olunan nikrise mübtelâ olub yahud ecnâs-ı ‘anberiyeye ve ‘ırâk ve revâh misilli olan meşrûbât-ı hârreleri terk idüb ba‘zı müteberridâta tebdîl eylemiş ola yahud ‘illetin ibtidâ-i zuhûrunda mevki‘i veca‘a ba‘zı dîmâdât-ı bâride veya sâir edviye-i müberride-i yâbise-i münfa‘ile lask etmiş ola Zirâ bu takrîb ile mefâsıla mündefi‘ olan mâdde-i müeddiye dîmâd-ı mültesîka sebebiyle ahşâyâ ya‘ni derûn-ı batna rucû‘ ve ‘avdet etmekle za‘f-ı mi‘de ve mi‘denin ezilmesi zuhûr ve hudûs ider İmdi bu misilli eşyâdan hâdis olan ‘ârizaya kanarya bâddesinin bir cür‘ası kifâyet ider zîrâ bâ‘is-i ‘ârıza olan zikr olunan bâddenin veled-i zinâsıdır dirler ve kezâlik zikr olunan tedbirden kat‘ı nazar bu husûsa cemî‘-i müferrihât-ı kalbiyeden olan tiryâk-ı andromahidten efdal ve nâfi‘ devâ olmaz Ammâ eğer madde-i nikrîsin derûn-ı ahşâyâ ‘avd ve rucû‘undan nâşî bir ‘araz şeyden zuhûr iderse ol vakitte ludanu-i (laudanum) seyyâleden yirmi katre miktarı ba‘zı miyâh-ı münasibe ile vakt-i nevmde i‘tâ olunursa fâide-i celîlesi müşâhede olunur Ve kezâlik eğer ‘ârizadan ishâl hâdis olub da buhrânı olmadığı sûrette yine ludanu-i (laudanum) seyyâleden virmek münâsibdir Ve eğer hâdis olan ‘avârizât-ı sâire hareket-i bedeniye ile mündefi‘a olmayub da bir devâyâ mürâca‘at iktizâ [14b] iderse ol vakitte ‘arake mümâsil devâ olmaz Ve eğer iki üç gün sabah ve akşam iki veya üç sâ‘at miktarı hareket olunub da ‘avâriz-ı mezkûre mündefi‘ olmazsa ‘arz-ı âhar zuhûr ider Ya‘ni mâdde-i nikrîsin bürûdeti sebebiyle bir sa‘âlî yâbis ya‘nî kuru bir öksürük hâdis olub ve mâdde-i nikrîs tadrîc ile ri‘eye müncezib ve müntakıl olur deyu ‘arzin vukû‘unda intikâl-i mâdde hasebiyle etrâf-ı bedeniyyeden cânib-i münfa‘ileden olan veca‘ ve teverrüm muzmahil olub ve râhat-ı küllî hâsıl olur Pes İmdi bu ‘arzin zuhûrunda tedbîrât zâtü‘r-ri‘eye münâsib olan tedbîrdir ki eğer fasda mâni‘ yoğise fasd tekrâr ile fasd olunub ve edviye-i bâride ile ‘ilâc idüb perhîzinde ihtimâm ideler Ve bilmünâsebe edviye-i munzice ve müleyyyine isti‘mâl oluna Lâkin bu hususta ihtiyat lâzımdır ki fasd ve telyîn ve tenkîh esnâsında edviye-i mu‘arrika isti‘mâl olunmaya zîrâ ri‘ede olan maddeyi tecfîf etmekle ri‘enin berelenmesine bâ‘is olub marizin sebeb-i mevti olur ve kezâlik bu marazın devr-i küllîsinin nihâyetine karîb ba‘zı kere hasât-ı küllî dahî ‘âriz olur böyle olunca ‘ilâcât-ı sâire terk olunub ve beyne‘l-etibbâ meşhûr ve müsta‘mel olan posatikum ismiyle

mevsûm olan matbûh bî-himmet isti'mâl olunub ammâ içine iki vukye/ukiyye kısr-ı asl-ı hatmî zam olunub andan tabh olunmak lazımdır Ve ba'de'l-isti'mâl der'akab bu ihtikânı ideler Sıfatı budur: Kısr-ı asl-ı hatmî ve zehr-i sûsen

Derkenâr 1: zuhûr-ı hisahgüli 'arizâsı

Derkenâr 2: Hiffet-i ihtikân-ı sadriyye

[15a]

Ebyaz birer vukye/ukiyye hubbazi (hatmi) ve haşîsetü'z-züccâc ve zehr-i bâbunç her birinden birer kabza bezr-i keten ve bezr-i helîle her birinden nısf vakiyye ahz ve dakk olunub miktâr-ı kifâye mâ-i kurâh ile bir buçuk rıtl kâlince tabh ve tasfiyeden sonra içine şarâb-ı hatmî ve sükker-i ebyaz ikişer vakiyye zam ve hal olunub ba'dehû ihtikân oluna Ve bu esnâda şûrb olunan posatikum kay' ile hurûc idün ihtikân dahi 'amel ider ve ba'dehû 'alîle ludanu-i (laudanum) seyyâleden yirmi katre miktarı vireler ve kezâlik bu marazda bi't-tecribe ma'lûmumuz olan budur ki kat'ı veca' ve teskîn-i 'illet için tahrîr itdikleri devaların birisi nâfi' ve meâsir değildir Meğer ki dîmâd-ı bâride evvelâ ol dahi muhâtaradan hâlî değildir zîrâ edviye-i hâriciye sebebiyle nice kimesnelerin helâkini müşâhede olunmuşdur ve eğer edviye-i hâriciyeyi henüz nöbetin zuhurunda isti'mâl iderlerse veca' teskîn olmayub nöbetin tamamına varınca uzanub bir fâide itmez Ba'dehû veca' kendiliğinden munkatı' olur Pes İmdi edviye-i hâriciye isti'mâlî 'abesdir ve bu fakîr-i pür taksîr otuz seneden ziyâde tecrîbe eyleyüb edviye-i hâriciyeden bir mücerreb devâyâ nâil olamadım Ancak leben ile hubzu tabh idüb ve içine bir miktar za'ferân ve bir miktar dühnü'l-verd zam ve mezc idün lask itmekle veca'ini bir miktar teskîn ider idüm ve her ne edviye-i muhaddere ve müsekkine hâriciye isti'mâl eyledim ise 'âkibetinde zararın müşâhede eyledim ammâ eğer

Derkenâr 1: Zîmâd-ı mücerrebe-i fakîr

[15b]

veca'-ı nikrîs 'alîlin tahammülünden hâric olursa ol vakitleri çaresiz ludanu-i seyyâleden ahşama karîb isti'mâl ideler ve edviye-i hâriciyeden beyne'l-etıbbi hind meşhûr ve müsta'mel olan bir nev'a kûfdür ki ona mofse/musfe ta'bîr iderler ve bu 'ilâc dağ 'amellerinden bir 'ameldir ki cânıb-i ma'ûf ve münfa'ileyi bununla vech-i

hafif üzere ihrâk iderler fi'l-hakîka müddet-i kadîmeden beri etıbbâ meyânında ‘amel olunur Tedbîr-i ceyyiddir ve kütüb-i Bukratiye’nin emrâza müte‘allik olan bâblarında mestûr ve mukayyeddır ‘Uzv-ı ma’üfı keten ile ihrâk münâsibdir demişlerdir zîrâ etıbbâ-yı Hind’in kûf ‘ameli olunmak ile keten ile ihrâk beyninde kat‘a fark yoktur Fî nefsi’l-emirde mâdde-i nikrîsin eczâ-i tayâresini cânib-i münfa‘ileden izâle etmekle ihrâk gibi bir devâ olmaz didiler El-‘ilâc imdi zıkr olunan marazın ‘ilacında etıbbâ-yı mütekaddîmîn üç tarîk üzerine beyan idüb didiler ki madde-i nikrîsi izâle ve ihrâc etmekde fâsd ve ishâl ve ‘arak (terletme) gibi ‘ilâç olmaz Ammâ gerçi böyle didiler lâkin bu misilli tedbir hatâdan hâlî değildir zîrâ tedbîr-i mezkûr ile ‘illet mündefi‘ olmayub belki mütezâyid olub eğer çi fâsd ile deme muhtelit ve mefâsıla vürûdu olan ahlât-ı fâsideyi ihrâc etmek münâsibdir zan olunur ammâ gâyetle muhâlifdir zîrâ bu fâsd killet-i ervâha bâ‘is olmakla ‘alîle butlân-ı hazm vâki‘ olub ve mâdde-i ‘illet ziyâde olur ‘Ale’l-husûs sâhib-i ‘illet pîr ola öyle vakitte her vechile fâsd memnû‘dur

[16a]

Ve eğer ba‘de’n-nöbet fâsd olunursa ihtimâldir ki dem ile cemî‘i ahlâtın heyecân ve ızdırâbından bir nöbet-i âhar dahi zuhûr ider ki nöbet-i evvelden şedîd ve mütemâdî ola ve kezâlik nöbet zuhûrunda fâsd olunursa kuvâya za‘f ve irâhe-i ‘acz gelmekle yine nöbet-i cedîd zuhûruna bâ‘is olur ve eğer nöbet vaktinde fâsd olunursa bu dahi muhâlifdir zîrâ tabî‘at-ı ‘alîlden nöbet-i güzeştenin henüz ızdırâbı bâkî olub zâil olmadan fâsd olunmak sebebiyle ol rütbe kuvâsına za‘f ve irvâcına (ervahına) ‘acz gelir ki bedeni istiskâya bâdî olur Lâkin eğer ‘alîl şâb olub ve kesret-i ‘îş ile me’lûf olan kimesnelerden olursa bu sûrette fâsd eylemek câizdir Ammâ eğer nöbetleri müte‘âkiben ya‘nî birbiri ardınca zuhûr iderse elbette fâsd memnû‘dur zîrâ gençlerde zuhûr iden nikrîsin her nöbeti zamân-ı kalîlede nâbit ve müstahkem olur Ve kezâlik eğer kay ve eğer ishâl ile tenkîh murad olunursa bu ‘illete ‘alâ vechi’l-küllî zıd ve muhâliftir zîrâ kavâ‘id-i tıbbiyedendir ki edviye-i mukîe ve müşhile isti‘mâlinden ihtimâldir ki mâdde-i nikrîs olan ahlât-ı ‘âsiyeyi tabî‘at-ı mefâsile def‘ idegelmiş iken edviye-i mukîe ve müşhile sebebiyle fi’l-i mezbûru kemâ yenbağî icrâ idemeyüb ahşâ-i bedeniyenin bir tarafına def‘ ve red etmekle ‘alîlin sebab-i mevtâ ola Ve ba‘zılar ‘illet-i nikrîsi def‘ ve nöbetini teskîn ve kat‘ etmek kastıyla edviye-i müşhile isti‘mâl idüb ol mertebe muzdarib ve mükedder olurlar idiği hemâ mevte

[16b]

Müntehâ zan olunur idi zîrâ tabiat madde-i ‘illeti mefâsile def’ etmeğe memur iken edviye-i müşhile sebebiyle memur ve müteveccih olduğu hizmetinden ‘âciz olub ahlât-ı fâside cânib-i em‘âya meyl etmeğe mûcib olur böyle olıcak gerçi mefâsilde olan veca‘ muzmahil olmak rütbesine varır yahud külliyyen zâil olur Ba‘dehû mi‘dede veca‘ ve batında mağz ve gaşy ve nice bunlar emsâli ‘avârızât-ı fecî‘a ve kesîra zuhûr ider Muhassal-ı kelâm edviye-i müşhile gerek hafîf ve gerek şedîd olsun bir vechile câiz değildir Gerek vakt-i nevbette ve gerek evâhiri-i nevbette ve ba‘de’n-nevbe fâsıla virilen sıhhat-ı tâm vaktinde olsun beher hâl bâ‘is-i keder olur zîrâ nöbetin şiddeti vaktinde telyîn ve ishâl-i ervâh-ı bedeniyeyi gâyet muzdarib idüb nevbetin şiddetine bâ‘is olur Kezâlik evâhir-i nevbette telyîn etmek ahlâtı müceddeden tahrîk idüb nevbet-i cedîd zuhûruna bâ‘is olur ashâb-ı tecâribden bir tabîb-i hâzik bu ‘illet-i nikrîse mübtelâ olub ve nîce def’a kendi nefsinde tecrîbe ve telyîn ve tenkîh ile zuhûr iden mazarratı def’a sa‘y ve dikkat idüb ve vâsıl ve vâkıf olduğu tecâribi kâdir olduğu mertebe tahrîr idüb dir ki zikr olunan ‘illet-i nikrîse mübtelâ olub telyîn ve tenkîhe meşgul olan kimesnelerde dahi müşâhede eyledim ki fasl-ı baharî ve güzde belki bir şehrde ve haftada müceddeden maraz-ı mezkûrdan hâlî olmadıklarından mâ‘adâ ‘avârızât-ı nikrîsiyenin eşedd-i şedîdine mübtelâ [17a] oldular Bundan sonra ma‘lûm-ı sa‘âdet buyurula ki müşhilât-ı kavâ‘id-i tıbbiyye ve ‘ilmiyye ile hareket etmeyüb yalnız ‘amellerini tecrîbeyeye hasr idüb ve iz‘ân iden etıbbânın veca‘ esnâsında tenkîh eylemelerinden fî nefsi’l-emr zâhir-i evca‘ mündefî‘ olmakla edviye-i müşhile nâfî‘ olmak iktizâ ider idi Lâkin ba‘de’z-zamân bâlâda tahrîr olunan misilli zahmet ve meşakkat zuhûr idüb ona tahammül olunmaz olur Kezâlik mâdde-i nikrîsi ‘arak ya‘nî derlemek ile izâleye sa‘y olunursa istifrâğât-ı sâire gibi beden-i ‘alîlî bîhuzûr itmez Ammâ zâtında merdûd ve muhâlifdir zîrâ kable’n-nevbet mu‘arrakât isti‘mâl olundukda infisâle müsta‘id olmayan ahlât-ı fâside-i fücce ta‘rîk sebebiyle etrâf-ı bedeniyeyi vakt-i mündefî‘ olur ve eğer nöbet mevcud iken ta‘rîka sa‘y olunursa cânib-i münfa‘ilede madde killet üzere iken ziyade olmasına bâdî olub ve ifrât-ı teverrüm etmekle veca‘i gâyet şedîd ve tahammülden hâric tahrîk-i ‘ark etmek ile rütbe-i nazca bâliğ olmamış ahlât-ı ‘âsiyeyi izâl ve ihrâca sa‘y etmek münâsib değildir zîrâ Ebu’l-Etıbbâ İpokrat (Hipokrat) Füsûl’inde dirler ki mertebe-i nazca varmış ahlâtı istifrâğ ya‘ni bedenden çıkarmak lâzımdır ammâ nazc bulmamış dahi ham olan ahlâtı bir

vechile istifrâğ câiz değildir Ve bu kâide gerek istifrâğ bi'l-'ark ve gerek istifrâğ bi'l-
ishâl olsun memnû'dur zîrâ ki hummiyât-ı dâirenin nihâyet-i nevbetlerinde vâki' olan
'ark eğer ba'de'n-nazc-i madde vâki' olub mu'tedil olursa 'alîlin hiffetine bâ'is olub
ve menâfi'i 'azîmesi

Derkenâr 1: Misâl-i hummâ-i dâire

Derkenâr 2: Ya'ni bu misâlden murâd olan oldur ki nâs meyânında meşhûr olan
sıtma didikleri ve hummâ-yı fâide nöbeti vaktinde tutub nöbeti geçdikde sahîh gibi
olur ki su-i tedbîr olundukda dâir iken hummâsı lâzıme olub ya ölür yahud kalur işbu
nikrîs dahi böyle olub sû-i tedbîr 'alîli helâk ider

[17b]

Müşâhede olunur lâkin eğer i'tidâlden hâric ve tabî'atin tahammülünden ziyâde
tahrîk-i 'arak olunursa 'alîl muzdarip olduğundan mâ'adâ hummât-ı dâire ekseriyâ
hummât-ı lâzıme mütebeddil olur Kezâlik bu 'illet-i nikrîs dahi nevbetinin nihâyeti
vaktinde ekseriyâ sabaha karîb zuhûr iden nem ve 'arak ve müddet-i leylde vâki' olan
ızdırâb ve meşakkati teskîn ider Lâkin eğer mertebe-i nazcda olan mâtde-i nikrîsin
mikdarından ziyâde ba'zı mu'arrakâtıyla tahrîk-i 'arak olunursa gayr-ı nazc olan
mâtdeye ta'alluk etmekle cedîden bir nevbet-i şedîdeye dahî bâ'is olur Velhâsıl
istifrâğâta mebnî olan tedâbîr-i nikrîsiyyenin mecmû'u 'abes olub mazarratı müşâhede
olunmuşdur Ve bu fakîr-i pür taksîr bi-hasebi't-tecribe 'avârızât-ı nikrîsiyyenin cemî'i
keyfiyetleri vakt ve iz'ân ve mülâhaza-i birle teftiş ve tefahhus olunarak vâsıl ve vâkıf
olduğum vech üzere tedbîrini zikr ve beyan edelim pes imdi ma'lûm-ı sa'âdet ola ki
bu illet-i nikrîsin tedbîr ve tedâvîsinde lâzım ve vâcib olan oldur ki evvelâ illet-i
mezbûr 'illet-i ervâh-ı tabî'iyyeden neş'et eden butlân-ı hazm, sâniyen butlân-ı
hazmdan tevellüd iden ahlât-ı fâsidenin harâret ve ta'affüne nazar iderek tedbîr ve
tedâvî etmek lâzımdır Bu ise gâyetü'l-gâye müşkildir zîrâ eğer kılet-i ervâhdan neş'et
eden butlân-ı hazm edviye-i hârre ile hiddet ve merâret-i ahlât-ı fâsideyi teskîn etmek
murâd olunursa harâret-i garîziyyeye hâlel gelmek ile butlân-ı hazm vâki' olur İmdi
tabîb-i hâzika

Derkenâr:Tecrübe-i fakîr

[18a]

Lâzım ve lâbüddür ki dem ile muhtelit olan ahlât-ı fâsidenin ihrâc ve izâlesi ancak tabî'atin 'ameline tevakkuf eder bir 'amel olduğu iz'ân ve ma'lûm idinüb üslûb-ı tedbîrini ancak butlân-ı hazmı def' ve hazma nâfi' ve mu'în olan edviye-i nâfi'a ile tedbîr ve 'ilacına sa'y ideler Bundan mâ'adâ keylusu deme istihâleye isti'dâd virüb ve cevher-i gıdâ-i bedeniyyeyi kendûye lâıyk olan sûrette tebdîl ider Ve infisâl-i ahlâta müte'allık olan âlât ve ahşâ-i bedeniyyeye kuvvet veren edviye-i nâfi'aya mübâderet lâzım ve lâbüddür İmdi bu sûrette olan devalara ıstılâh-ı tıbâk munzicât tesmiye olunub gerek ise cins-i edviyeden ve gerek ise tedbîr-i bilhimyeden ve gerek ise esbâb-ı sitte-i zarûriyyeden ve onlara dâhil olan a'mâlden olsun 'alâ vechi'l-küllî ol nesneler bunlardır ki zâtında mevcut merâreti ile mi'de ...? vesâir âlât-ı bedeniyyeye hakıyet verüp tabiatın har ve mu'tedil olan edviyeleridir Meselâ asl-ı ancelika ve râsin ve afsentin ve kantariyun-ı dakîk ve defne ve kemafitus ve kemadriyus ve bunlara tabî'atte müşâbih olan edviye-i iskorpotiye ta'bîr ve tesmiye olan edviyelerdir ki meselâ asl-ı fecel-i berrî ve varak-ı kokla'arya ve varak-ı hurfû'l-mâ ve bunlara müşâbih olan edviyeler isti'mâl olunur ve gâh olur ki edviye-i mezkûreden mürekkeb olarak bir terkîb 'amel olunub isti'mâl olunur ki zîrâ mürekkeben isti'mâl olunan edviye basîttten her vechile evlâ ve enseb olur zîrâ müfredât-ı mezkûrenin terkîbinden

Derkenâr 1: Ya'ni dimek olur ki mâdde-i nikrîs olan hılt-ı 'âsi bedende mevcûde olan dem ile muhtalit olub anı bir edviye bedenden ihrâc itmek mümkün değildir ancak tabî'ata i'ânet itmekle anı bedenden iderse tabî'at ihrâc ider lâ gayri dimekdir

Derkenâr 2: İmdi işbu kilüs ta'bîri andan 'ibâretdir ki ibtidâen bedene vârid olan gıdâ ağızda çiğnenüb andan mi'deye vârid oldukda mi'dede olan harâret-i gariziye anda 'amel idüb ol koyu tarhana şorbası gibi olur ki ana bu rütbede kilüs dirler andan 'uruk-ı masârîka beviyle kebede gidüb anda dahi hazm oldukda ana kimüs dirler ki ahlât-ı erba'a bundan mütemeyyiz olub ayrılır üstüne gelen safrâ ta'bîr olunub ve dibine çökene sevda denilüb ve tamâm-ı hazm-ı ceyd ile hazm olan dem ıtlâk hazmda noksan kalanına balgam ta'bîrini iderler bu sûretde safra öde gidüb sevda dalağa ve dem damarlara ve balgam yine kan ile berâber kalub iktizâ idüb nazc bulunca ol dahi kana döner

[18b]

Hâsıl olan kuvvet cemî'i müfredâtın kuvvetlerine şâmil olmakla ziyâdesiyle serî'û't-te'sîr bir devâ olur Ammâ müfredât-ı mezkûreden terkîb olunan edviyeyi 'amel etmek tabîb-i mücerrebin kemâline tevakkuf idüb bu fakîr isti'mâl eylediğim ma'cûn teshîl littâlibîn tahrîr ve beyân eyledim Terkîbi budur: Asl-ı ancelika ve kasabü'z-zerîre ve inparatorya ve râsen-ı berri ve afsantin ve kantariyûn-ı sağır ve ferasiyyûn-ı ebyaz ve kemâfitus ve kemâdiryus ve askordiyûn ve fûdenc, haşışetü'r-rahm ve müfettet-hacer ve heyufarikun ve 'ûsâre-i zehebî ve nemmâm ve na'na' ve selîme ve sezâb ve şevketü'l-mübâreke ve filiskun ve ebrûtânâ ve zehr-i bâbûnc ve civan perçemi ve ancu çiçeği ve za'ferân engürusi ve bezr-i hardal ve bezr-i kokla'arya ve kerâvîyâ her birinden bir vakiyye tariyyen ahz ve tecfîf ve sahk olunub miktâr-ı kifâye hamr-ı ahmer kanaryeyi ve 'asel-i menzû'ı'r-rağaf ile ma'cûn oluna Miktâr-ı isti'mâli sabah ve mesâ' ikişer dirhemdir Ve eğer bu ma'cûn tekellûf 'addolunursa me'mûnû'l-gâile bir terkîb dahî tahrîr idelim ki tahsîl ve tedârîki âsân ola Terkîbi budur: Hamîre kokla'arya bir buçuk vakiyye afsantin ve kışr-ı narenç bir vakiyye mürebbây-ı ancelika ve mürebbây-ı cevz-i bevâ her birinden nısf vakiyye tiryâk-ı andromahis üç dirhem süfûf-ı devâi'l-lûfî'l-hayye iki dirhem ahz olunub şarab-ı kışr-ı narenç ile ma'cûn oluna mikdâr-ı isti'mâli mâ sebak gibi

Derkenâr 1: Terkîb-i me'âcin-i mücerrebe

Derkenâr 2: Ma'cûn-ı diğêr muhtasar

[19a]

İki dirhemdir lâkin her isti'mâl olundukça üzerine bu mâ-i mukattardan bir fincan nûş ideler Sıfatı budur: fecel-i berrî üç vakiyye kokol'aryâ iki kabza hurûfu'l-mâ' ve bakabonka ve selîme ve na'na' her birinden dört kabza kışr-ı nârenç altı 'aded ve cevz-i bevâ-i meshûk iki 'aded mâû's-şâ'îr on iki ritl ahz olunub altı ritl mâ' hurûc edinceye dek taktîr oluna İmdî bu 'illette 'adîmü'n-nazîr olan devâlardan biri dahi kına kına olub zîrâ kına kına nevbetli olan 'illetlerin cümlesine nâfi' ve serî'û't-te'sîr bir edviyedendir Lakin sabah ve akşamda 'ale't-tevâlî isti'mâline müdâvemet elzemdir zîrâ bu 'illet sebebi ile keyfiyet-i beden tabî'at-ı âhar kesb idüb ahlât-ı bedeniyye

fesâd-ı külliye ile fâsid olmuştur İmdi kesret-i isti'mâl-i edviye ile nice ve eyyâm mürûr etmeğe muhtaçtır ki hattâ tabî'at hâl-i ûlâsına 'avdet eyleye husûsan eğer pirlık hasebiyle ola vücud ol vakitlerde 'alîl sıhhate tebdîl eylemek bir miktar su'ûbetlidir bundan sonra bu dahî ma'lûm-ı sa'âdet ola ki mi'de ve kuvâ-yı hâzıme-i bedeniyyeye nâfi' ve meşhûr ve müsta'mel olan devâlardan tiryâk-ı anderomâhis azîmetü'n-nef' dir Lâkin terkîbine afyon dâhil olmakla etıbbâ-yı afrencin i'tikâd-ı bâtiliyesine kıyasla afyon hâr olub bu sûret üzere eğer isti'mâl olunursa bedende harâret-i müfritiyye bâ'is olur dirler ma'a hâzâ

Derkenâr 1: Mâ-i muktıra-i mücerrebe

Derkenâr 2: zîrâ zıkr olunan mâdde-i nikrîsiyye-i fâside mürûr-ı ezmîne ile elleri ve ayakları hey'et-i asliyesinden çıkardığı gibi mîzâc-ı beden ve tabî'at dahi hilkat-ı asliyesinden hurûc ider gibi bir ma'nâ olur dimekdir ve's-selâm

Derkenâr 3: isti'mâl-i tiryâk-i mârûk

[19b]

Zanneyledikleri gibi değildir Hoşâmedî öyle ise dahi terkîb olunan ma'cûn mezkûrdur afyon olmadığı ecilden tiryâk tercîh olunmuştur Pes İşbu zıkr olunan devâları beyne'n-nevbeteyn kirâren ve mirâren isti'mâl ideler ve edviye-i müfrededen kına kına dinmekle meşhur olan deva dahi gâyetle nâfi' dir Lâkin takayyüd ve ihtimâm ile sabah ve akşam müdâvemet ve isti'mâl olunmakla galeyân gayr-ı tabî'î olan hıltın sûretini kesr ve teskîn idüb ve işbu mezkûr olan devâ hüsn-i nizâm ile deverân-ı tabî'isine muîn olur İmdi lâıyk olan budur ki edviye-i mezkûreyi 'illetin vakt-i zuhûrunda ve hâl-i nevbetlerinde vürûdunda ziyâdece isti'mâl eylemek vâcibdir Bu dahi ma'lûm ola ki bu 'illeti yalnız devâ ile def' eylemek mümteni'âttan olduğu 'inde'l-mücerribîn bî reyb ve kemândır Binâen'aleyh böyle olduğu sûrette 'alîl olan zevât dahi me'kûlât ve meşrûbâtında ihtimâm idüb serî'u'l-hazm ve ceyyidü'l-keylus olan ağziye-i mecmû'a-i ceyyide isti'mâl olunub ve bunların hilâfı olub i'tidâlden hâriç olan edviyeler butlân-ı hazma bâ'is olmakla nikrîse sebeb olur Kezâlık k'illet-i me'kûlât ve meşrûbât dahi ya'ni bu 'illet-i nikrîse mübtelâ olan kimesneler himye tasdîriyle ekl ve şürblerinde taklîl idüb az yiyüb ve az içmek dahi münâsib olmayub

zîrâ etrâf-ı bedeniyeleri ya'nî a'zâsının cemî'i etrâfları lâzım olan gıdâlarından mahrûm kalmakla

[20a]

Vücudu za'îf ve süst olmakla 'ilel-i mezkûreye yahud nevbetin takarrur ve tekrîrine müsta'id ider zîrâ bu takrîr ahvâli kendi nefsimin vesâir merzâları dahi tecrübe ile müşemmendir zîrâ himye ta'biri az ekl idüb ve az şûrb eylemek değildir Belki 'illete mazarratı olan eşyayı ekl ve şûrb etmemektir Nâs bunun hilâfına zâhibdir Lâkin ol zehâb bâtıldır Ammâ hazm-ı âsân olan me'kûlât hazmı batî' olana tercîh olunur Lâkin eğer sâhib-i 'illetin meyli ve iştihâ-yı mi'de ve tabî'iyyesi kavî ve arzusu ziyâde olursa bu sûrette câ becâ batîü'l-hazm olan gıdaları dahî kalîlen isti'mâl olunmak câiz olur zîrâ her ne kadar muhâlif ise dahî ol erzevânî sühûletle serî'an hazm ider Kezâlik 'alîlin ta'âmında münâsib olan lahm-i vâhid ola Eğer lahm-i muhtelif ve müte'addiden ma'mûl ta'âm me'kûl olursa hazm-ı mi'deye tehâlûfî olmakla zararı emr-i mukarrerdir Ve eğer 'alîl olan kimesne luhûmun gayrı olan et'ime-i sâireden istediği kadar ekl eylese be's yoktur Ammâ bi-şart-ı ânki ziyâde mâlih ya'nî tuzlu olmayub ve efaviyattan 'Arabistan ta'âmı gibi bahâr ile terbiye olunmuş olmaya Ol misilli et'imededen ihtirâz lâzımdır zîrâ her ne kadar hazma muhâlif değıl ise dahi tahrîk-i ahlât etmekle muzırdır Kezâlik bu maraza mübtelâ olanlara lâyıf ve münâsib olan budur ki beher gün ta'âm-ı vâhid ile iktifâ ve kanâ'at idüb

[20b]

Ahşâm ta'âmını fevt etmek ziyâde ma'kûldür zîrâ müddet-i leylde tabî'at nevm ile mecmû'u ahlâtın nâzc ve hazmına meşğûl iken ta'âm sebebi ile tabî'atı 'illet ile mekâriheden geriye alıkoyar muzdarib etmek münâsib olmadığı 'aklen dahi melhûzdur İmdi ahşâm ta'âmî bedeline mâü's-şâ'ir mükeyyif isti'mâl olunursa münâsib olduğu hasebiyle ashâb-ı nikrîse hasât-ı küllî hudûsünden emîn ve sâlim ider Ve kezâlik etıbbâdan ba'zıları bu marazda leheniyâtı eğerçi men' idüb ve mazar olmak üzere tahrîr iderler amma otuz kırk senedir ki beyne'l-etıbbâ bi't-tecrübe şöhret şî'âr olub ve gittikçe i'tibâr bulmakla ilâ hâze'l-ân şurûtuna ri'âyet iderek isti'mâl idenlerden nef'î bîşimârdır Lâkin şol şartla ki isti'mâline mübâşeret ve mülâzemet vâcibdir Aslâ ve kat'â terk idüb ve fevt olunmayub müdâvemet oluna zîrâ eğer terk olunursa 'alîlin hâl-i sıhhatinde tenâvül itdiği gıda her ne kadar kalîl olursa dahî leben

gibi serî'an ve ceyyiden hazm olunmayub madde-i nikrîsin kesretine bâ'is olur Ve'l-hâsıl leben isti'mâl idenlere vâcib olan budur ki müddet-i 'ömründe pey-ender-pey isti'mâl idüb terk etmeyeler Böyle olursa fâideden hâli değildir İmdi bu misilli inkılabda olan deva ve gıdayı isti'mâl etmekden terki evlâdır didiler Ve kezâlike hekim-i nâmdârdan biridir ki ashâb-ı merâkyâya ve vücûdu semîn olanlara

Derkenâr: Ashâb-ı nikrîs lebeniyâtı isti'mâline müdâmetidir

[21a]

Ve erbâb-ı nikrîse 'anberiyye gibi meşrûbât-ı mükeyyif ile me'lûf olanlara leben isti'mâli münâsib değildir Eğerçi hiddet-i ahlâtı teskîn ve kat' etmekle menâfi'i becâdır Ammâ butlân-ı hazma muîn olmakla münâsib olmayub ve bu marazda zararı fâidesinden ezyed olur ve kezâlik bu maraza bi't-tecrûbe bâdenin mazarratı zâhir ve âşikâr iken lâkin etıbbâdan ba'zıları hazma medarı vardır deyu nâfi' olmasına zâhib olub ammâ ahlât-ı fâsideyi tahrîk etmekle 'illet-i nikrîse muzır ve muhâlif olduğunu erbâb-ı tecrûbe indinde müselleme ve muharrerdir ve hazma medâr olduğu dahi müselleme değildir zîrâ ashâb-ı tecrûbeden bazıları hazma hâlel virüb ve ervâh-ı asl ve tabî'iyeyi perişan idüb âlât-ı hazma olan ribâtatı tazyîk idüb sıkışdırmakla bedenî ef'âline hâlel vermekle maraz-ı mezkûrun hudûsüne bâdi olduğu mukarrerdir zîrâ ekseriyetle şûrb-i şarâb idenlerin ekserisi 'illet-i nikrîse ve 'illet-i felce ve istiskâya mübtelâ oldukları kerrât-ı merrât görülmüştür Ma'a hâzâ böyle olduğu sûrette zikr olunan maraz-ı nikrîse ziyâde muzır olur Ammâ etıbbâ-yı efrencden biri derki Kundere şehrinde meşhûr ve müsta'mel olan Cerviziye nâmında bir bâde vardır bu 'illete ol muzır değildir dir fefhem Ve kezâlik eşribe-i müberride ya'nî tabî'ati soğuducu şerbetler dahi bu maraza muhâlifdir zîrâ harâret-i asliyye-i garîziyyeye hâlel vermekle huzûm-ı bedeniyeyi bilkülliyi mahv ve ifnâ ider Ve bu misilli eşribenin zararı

Derkenâr: Gerçi bâdenin keyfiyâtı zikr olunduğu vech üzerine olsun diyelim ammâ mi'dede humûzetli bir mâddeye tesâdüf iderse sirkeye istihâle idüb olmayacak mazarratı bu kadar husûsile asitâne ahâlisinin ekserisi bâsûra mübtelâ olub bu sûretde kesrete bâ'is olur ednâ mazarratı bu olur bundan mâ'adâsı mülâhaza buyrula

[21b]

Bâde gibi olmayub belki mevt-i ‘alîle sebeb olur İmdi bu maraza mübtelâ olanlara lazım ve vâcibdir ki tahrîr olunduğu ol misilli meşrûbâtan ihtirâz idüb mu‘tedilü’l-keyfiye olan meşrûbâtan şarâb-ı harîr ve şarâb-ı tüffâh ve bunların emsâlî ervâh ve mi‘de ve kalbe kuvvet virir eşribelerden isti‘mâl ideler Ammâ eğer ‘alîl olan kimesne fi’l-asıl şarâba mübtelâ olub ve zikr olunan bâdenin tedârîki ve tahsîli mümkin olmadığı sûrette bedeline lahm-i ebyaz sâfiden bir miktar ahz olunub mâ-i kesîr ile memzûcen isti‘mâl oluna Ve kezâlik ‘illet-i mezbûrede hasât-ı küllîden emîn olmak için bu matbûhdan isti‘mâl ideler Sıfatı budur: Şeb-i mağribî altı vakiyye sasafra ve çöpçini ve berrâde-i karn il her birinden iki vakiyye asl-ı sûsen bir vakiyye ahz olunub kadru’l-kifâye mâ-i kurâh ile tabh idüb ba‘dehû on iki sâ‘at ramâd-ı hârre üzerinde terk olunub ba‘dehû sülûsü miktarı zâil olunca tabh ve nârdan tenzîl ettikten sonra içine dört dirhem anason zam ve ilhâk olundukdan sonra iki sâ‘at kadar terk ba‘dehû----(metinde silik bir kelime) esfentin baharâtiden tasfiye ve billûrdan şişede hıfz oluna İmdi bu matbuhu gerek vakt-i nevbette ve gerek mabeyn-i nevbeteyn isti‘mal edeler. Kezâlik mukaddema tahrir olunan macun dahi terk olunmayub bu matbuh ile ma‘an isti‘mâl oluna Lâkin şol şartla ki ol zikr olunan kimesneler ki meşrûbât-ı müskireye mübtelâ ve me’lûf olmuş olanlar ve başında dahi za‘f-ı pirlîk ola ol sebeble

[22a]

Onların fevt-i hazmeleri noksan bulmuşdur Bu sûretde def‘aten eşribe-i müskireyi kat‘ etmek bir vechile câiz olmayub zîrâ a‘zâları ânınla hazm olub ve nevmi ânın sebebiyle icrâ idegelmiştir Pes İmdi bunun gibilere matbûh-ı mezkûreye me’lûf olunca kadar kâh bî-kâh ta‘âm meyânında şarâb-ı ebyaz-ı kalîlden vermek câizdir İmdi bu mahalle resîde olunca tahrîr olunan kavî-i müteahhirîn olan etibbâ-yı mütekaddimînin akvâli bunların hılâfına mülâbes olmakla Âsitâne-i ‘aliyyenin iktizâ-yı hevâ ve sükkânının feraçlarına muvâfık olmayub fî zamânına ashâb-ı tecârib ve huzzâkîn-i etibbânın ra’y ve tedâbiri bunun üzerine ittifâk olunmuşdur Eş-Şeyh ve’t-Temeddüd ve’l-Hazer bu dahî ma‘lûm ve sa‘âdet buyrula ki teşennüc-i luğatta buruşmak ve burulmak ma’nâsına ve ıstîlâh-ı etibbada sinirlerin bozulmasına dirler ve lisân-ı yunânîde ispasmos (ispazmoz, spazm) tesmiye iderler ve bu maraz iki nev‘

üzerinedir ki birine teşennüc-i ratb ve teşennüc-i imtilâî dinülüb ve birine teşennüc-i yâbis ve teşennüc-i istifrâğî tesmiye iderler Pes imdi teşennüc-i imtilâî a'sâb ve 'adalât/azulât kendi mebde'lerine müncezib olduklarından 'arzlarına ziyâdelik ve tûllerine noksan geldiği ecilden a'sâbın bozulmasına mûcib olur Ya'ni hareket-i inbisâtan veya hareket-i inkıbâzdan veyahud ikisinden dahi mu'attal olub 'alîl ayaklarını uzatmağa veya çekmeğe veya ikisine dahi kâdir olamaz

Derkenâr: A'sâb ya'ni sinirler 'adalât/azulât demek balık etleri ta'bîr olunan 'uzuvlardır anların [silik] insâniyede a'dâdı ve [silik] birinin bir fi'li ve 'ameli vardır.

[22b]

Bu ta'rîfin temeddüd ve hadere dahi 'umûmî olduğu fen-âşinâ olanlara hafî değildir zîrâ bunların esbâbı dahi bi'aynihi teşennüc gibidir kezâlik zikr olunduğu gibi teşennüc-i yâbisin sebebi mecmû'-ı esbâb-ı muhaffefenin tekaddüm etmesidir ki meselâ istifrâğât-ı kesîre ya'ni 'amel ile veyâ gayr-i tedbîr ile bedenden şey çıkması ve ta'b u meşakkat ve seher yani uykusuzluk ve havb-ı müfrit ve humiyyât-ı hâdde ya'ni hiddetli ve keskîn hummâlara mübtelâ olmak hummâ-yı muhrike gibi husûsuyla 'âriza-i nikrîsiyyeye mübtelâ olmağa izâle-i evcâ' için 'uzv-ı me'ûfe müberrid ve muhaddire devâlar vaz' olunmağa cürm-i 'asaba ve 'adale vaz' olunan eşyânın bürûdetiyle hader ve teşennüc hâdis olub 'ale'l-husûs 'alîlin bedeni nahîf ve 'uzvu za'îf ola kezâlik bu keyfiyetin sebebi gâhîce bir müfritin 'asaba 'arûzundan neşet idüb yâhûd berd-i kesîf istilâsından veyâ bir keyfiyet-i semmiyyeden ki lesğ'-i 'akreb ve hayyât ve ruteylâ ve ternabîr gibi şeyler ki bunların lesğ' ve ezâsı sinir üzerine vâki' ola bunlardan dahi a'sâbda teşennüc ve temeddüd ve hader hâdis olur yâhûd şûrb-i afyon ve şevkürân ve benc ve bunların emsâli muhadderât-ı sâireler gibi ki gerek şurben ve gerek dımâden zikr olunan teşennüc hâdisesini ihdâs ider ve kezâlik gâhîce 'illet-i mi'de ve ihtinâk-ı rahm ve dîdân ve hubbu'l-kar'a hülâsa derûn-ı batında hâdis olan envâ'-i dîdândan ya'ni karında tekevvün eyleyen soğulcanlardan

Derkenâr: İmdi istifrâğ ta'bîri beden-i insâniyeden 'amel ya'i ishâl ve idrâr ve kay' ve 'arak ve tükürük ve sümük hülâsa bedenden taşra gerek edviye ile ve gerek edviyesiz hurûc iden şeye istifrâğ ta'bîr iderler

[23a]

Dahi hâdis olur kezâlik gâhîce hılt-ı zencârî kay' itmekle anın semiyet-i lesğasından femm-i mi'de müteezzi ve muzdarib olmağla ve femm-i mi'deden kay'-ı zencârînin vürûduyla kısım-ı mi'de müteşennic olmağla'alîlin 'adale-i sâk ve sâ'idi dahi müteşennic olur ve bunların emsâli çok şeylerden teşennüc-i a'sâb hâdis olur El-temeddüd imdi temeddüd teşennücün gerçi zıddıdır lakin sebebi bi'aynihi teşennücün esbâbı gibidir elhader imdi hader dahi tahrîk ile lugat-ı 'arabîde fütur (gevşeklik) ma'nasına olub ammâ beyne'l-etıbbâ ma'nâ-yı lâzımîsi murâd olunub uyuşmak ma'nâsına müsta'meldir el-esbâb bu 'illetin dahi sebebi rûh-ı hassâsenin a'sâba sülûkunun imtinâ'ıdır veyâhûd zağtıdır ki kesr veyâ hal' sebebiyle 'asaba 'âriz olur veyâ 'asabın çok çok üzerine cülûs etmekden hâdis olur veyâhûd mevzi'-i mezbûru muhkem bağlamakdan ervâhın münâkızını sedd ü bend eylemek ile ol 'uzvun hissi zâil olur veyâhûd çok kerre vâk'i olur ki a'sâb-ı sâkayn ve sâ'adîne insibâb-ı ahlâtına nâşi olur 'ale'l-husûs hılt-ı fecce-i galîza-i 'âsiye ki 'ârizâ-i nikrîs hudûsunda zâtında olan galizattan mesâlik-i a'sâbda sed îrâs etmekle kuvvet-i hissiyesini sülûkünden men' idüb hader hâdis olur veyâhûd bir rutûbet-i fazliye-i mâniyeden ki 'asab anı teşerrüb itmekle istirhâ götürüb ve mecrid-i ervâhını mesdûd ve muntabık ider ve çok kerre

[23b]

Ol-mevki'e insibâb-ı demden meslikine sed hâsıl ider ve gâhîce şürb-i devâ-i müberrededen hâdis olur ki meselâ bundan akdem zıkr ü beyân olanduğu gibi afyon ve sâir müberredât gibi yâhûd ziyâde mevâzi'-i bâride geşt ü güzerân hâdis olur ve gâhîce kesret-i yübûset ve cefaftan elyâfın ictimâ'ı ve intibâkı mesâlik-i rûhda sed hâsıl itmekle hader hâdis olur hülâsa bunların misillü çok şeyden teşennüc hâdis olduğu gibi hader dahi hâdis olur el'âlâmât 'asâbda sed ü sed sebebiyle vâki' olan haderin 'alâmeti terehhül ve kesel-i beden ve beyaz levn ve sıkl-i havâsır ya'ni ol 'uzuv kat' olursa az fark ve temyîz olunur ve eğer zıkr olunduğu gibi sed ve medden hâdis olursa 'alâmet-i bir hamret levndir ki sevâda mâildir ve eğer ancak a'sâbın gılzetinden hâdis olursa 'alâmet-i mevki'inin gılzettin ve salâbet ve kesâfeti olur ve müstehâtdan müntefi' olmasıdır ve eğer yübûset ve cefaf sebebiyle vâki' olmuş ise 'alâmeti bi'aynihi teşennüc-i yâbis gibi olur ve eğer ahlât-ı semîden ya'ni hılt-ı hâm ve 'âdi ve fücleden olmuş ise mukaddem olan esbâb-ı lâzîmesinden ma'lûm olunur el'ilâc imdi zıkr

olunan teşennüc ve temeddüd ve hader işbu üç ‘illetin dahi ‘ilâcı hemân falce olunan ‘ilâc gibidir lakin bu husûsda tabîb ve lebîb olan kimesneye lâzımdır ki ibtidâen münzacât-ı

[24a]

Münâsibe ile mâdde-i ‘illete nazc virüb ba’dehu rıfk ile bi’d-defe’ât eyaric-i faykara ma’a matbûh usûlât-ı hamse müfettiha vermekle tenkîh-i dimâğ idüb eğer galebe-i dem müşâhede olunursa fasd ideler gerçi bu husûsda etıbbâ-yı mücrimîn gerek galebe-i dem müşâhede olsun ve gerek olunmasun elbette fasd evlâdır zîrâ fasd ile mâdde-i ‘illet k’illet ve tabî’ata râhat ve maraz-ı ‘alîle hıffet gelür dirler ammâ zikr olunan ‘illetler nikrîs ‘akîbinde olmadığı sûrette olur ammâ ‘illet-i mezbûrun ‘ârizasından hâdis olduğı vakitte mülâhaza olunub ana kıyasile hareket olunmak ensebdir tedbîr-i savâb fikrinde iken hataya resîde olmaya pes oldukça maddeten nazc geldikde ‘uzv-ı ‘alîli ba’zı belesânât ve edhânât ve mahlûlât-ı münâsibe ile muhkem tıla ve temrîh ve delk ideler ammâ bu zikr olunacak devâlara cünd-i bîdester ve ferfîyun ve ‘âkırkarhâ zamm ve ilhâk etmeğı iltizâm ideler imdi bu ‘illetlerin beyne’l-etıbbâü’l-müteakaddimîn ve’l-müteahhirîn meşhûr ve mütedâvil olan belesânâtıdan mücerreb olanları bunlardır ki meselâ belesân-ı Bolikraston ve belesânu’l-müteşeyyihîn limünsehat? ve belesân-ı alkana? misillü belesânlar ile ba’de’l-eyzen delk ve tılâ ideler kezâlik edhânâtıdan dühnü’l-kust ve dühnü’s-sezâb ve dühnü’l-irsâ ve dühnü’s-şamğ’ ve dühnü’s-sâbûn ve dühnü’l-akreb el-bikrû’l-matyul ve dühn-i fülful ve merhem-i teşennüc gibiler ile gerek müteferriden ve gerek mürekkeben tılâ ideler bu esnâda bu misillü ihtikân ile tedbîr ideler sıfatı budur ‘âkırkarhâ yer mürveri sekizer dirhem betunika ve selîme ve hatmi ve hıyari yaprakları

[24b]

Dörder dirhem zehr-i habbazî ve zehr-i karikon ve zehr-i busır her birinden ikişer dirhem ahz olunub mikdâr-ı kifâye mâ-i karah ile tabh olunub matbûh-ı musaffânın bir rıtlına üç vukiyye dühn-i babunc ve bir vukiyye ma’cûn-ı katlikon ve bir miskâl milh-i enderâni ve bir buçuk dirhem tirîd-i ebyaz-ı meshûk zamm olunub ihtikân oluna kezâlik aralıkda eyâric ile tenkîh-i beden ve istifrâğ-ı mâdde olundukdan sonra ‘alîli eğer imkânı var ise abzen-i ilâhî ta’bîr olunan hamâma iclâs itdireler ki türkîde ana ılıca ve kaplıca dirler ammâ eğer abzen-i ilahi mevcûd değil ise anların

bedeli ve kâimmakâmı olan abzen-i sinâ'î ki cümlelerin bu husûsda muhtârı olandır sıfatı budur kirbit-i asfar üç rıtl milh-i bahrî ve 'udu'l-kar'a her birinden birer rıtl tırtır-ı ebyaz barut yarımşar rıtl habb-ı ebhel ve habb-ı elfar? yedişer vukiyye ibtidâ rûhu'ş-şerâb gasl olunub tecfif olunmuş harâtîn altı vukiyye eklîl-i cebel ve selîme merzencûş ve sünbül rûhu ve zûfâ ve kemafitus ve hâşâ her birinden birer vukiyye zehr-i babunc ve zehr-i busır ve zehr-i eklîl-i mülk ve zehr-i herfarikun/hifarikun her birinden yarımşar vukiyye ahz olunub mikdâr-ı kifâye mâ-i karah ile tabh olunub kânûn üzere abzûn olunub 'alîl beher gün yâhûd gün aşırı bu abzene iclâs olunub ba'de'l-hurûc bâlâda tahrîr olunan belesânât ve edhânât ile tılâ ve delk-i kesîr ile delk ideler ve bu abzûn cülûsu esnâlarında tiryâk veyâ ma'cûn-ı cevâhîr isti'mâl olunub ve harâret geldikde

Derkenâr: İmdi zikr olunan me'âcîn-i müferriha ve şerâb-ı harîr eğer isti'mâl murâd olundukda içine zehbü'r-ra'ad yâhûd zehbü'l-kâdir 'ilâve olunub isti'mâl olunursa bir ayda te'sîrini müşâhede iden 'alîle zikr olunan edviyelerin izâfesiyle az vaktde te'sîrini nümâyân olur gerçi zehbü'l-kâdir tedârîki bir mikdâr su'ûbetli ise zehbü'r-ra'ad sehlü't-tedarik olduğu için andan izâfe olunmak âsân olur

[25a]

Şerâb-ı harîrden müferrah malların yeriyle ezilüb nûş oluna imdi bundan akdem zikr ve tahrîr olunan belesândan mücerrebimiz olanların biri zikr ve tahrîr olunmak münâsib olmağla işâret olundu belesân-i a'sâbî ziyâde müstehandır tılâ-i a'sâbîye kuvvet virüb teşennüc ve kılıc ve temeddüd ve nikrîsden hâdis olan haderin ve bunlar emsâli olan 'alel-i a'sâbîyenin cümlesine 'azîmü'n-nef'dir sıfatı budur kasını ve komalımı kırk sekizer dirhem zıma' leylab ve lebân-ı ebyaz ve mürsâfî ve sır iskatoru ve laden akriti ve cünd-i bidester her birinden on altı dirhem mastaki sekiz dirhem ahz olunub mümkün mertebe hurdelendikden sonra yüz dirhem terementin ve on altı dirhem dühn-i habu'l-gâr ile memzûcan on gün mevzi'-i hârede terk olunub ba'dehu havlincân ve karanfil ve darcın ve cevz-i bevva ve zernübâd ve kebâbe müşkitara meşi'-i ebyaz asl-ı cecim her birinden yigirmi dört dirhem ahz olunub ba'de'r-rak yüz elli dirhem rûh-ı şerâb ile iki üç gün nef' olundukdan sonra münâsika ilhâk olunub ba'dehü kar'a ve inbik-i zücâca konulub hamam-ı remliyede taktîr oluna evvelâ bir rûh ba'dehu bir dühn-i asfar ba'dehu bir dühn-i esved hurûc ider rûh ile

dühn-i asfar ahz olunub ‘ilel-i mezbûrede isti’mâl oluna diğér bu belesânın dahi menâfi’i mâ sebk mu’âdil ve âmeli andan esheldir sıfatı budur dühn-i cevz-i bevvâ dört dirhem kafur bir dirhem ve za’ferân nısf dirhem dühn-i karanfil sülüsân dirhem şerâb-ı tartirî yigirmi

[25b]

Dört dirhem ahz ve mezc olub mevâzi’-i fâtıraa ittihâd hâsıl idince ta’affin olunub hıfz oluna vakt-i iktizâda isti’mâl oluna bunlardan mâ’adâ işâret olunan edviyelerin terâkîbi Akrabadîn kitâblarının cümlesinde mevcûd ve muharrerdir iktizâ eylediği vaktde ahz ve tedârîki mümkün olduğu ecilden teksîr-i sevâd ile tasaddi’a cesâret olunmadı husûsuyla ‘Ömer Şifai’nin ve Bursî Ali Efendi merhûmun tahrîr eyledikleri Akrabadînler bu zât-ı ‘âlikadriler müte’ahhirinde ve ashâb-ı dâniş ve re’y ve hazakîn-i etibbâdan oldukları vechen tahrîr ve işâret buyurdıkları terâkîbin cümlesi asitâne-i ‘aliyye sânehâllâhu ‘ani’l-âfât ve’l-beliyye sükkânının ehviye ve mizâclarına mutâbık olarak ketb ve imlâ idüb bu fakîr ve hakîr-i kemter Mayezâde-i Gevrekzâde Hâfız Hasan bî bizâ’a dahi riyâset-i tabâbet hamline tahammül olunmazdan mukadem elen geldiği kadar marazâ-yı müslimîn ve müslimâtın mizâclarına tedbîr ve tedâvî ile evkâtgüzâr olub fi’l-cümle tedârik olunan isti’dâd-ı nacîzâne ile bu risâle-i nikrîsiyye kaleme alınub dîbâce-i zebîrede îmâ ve işâret olunan zât-ı sûtûde-safânın hâk-pâyine inne’l-hâzâyâ ‘alâ mikdâri mehdînâ vefkince ihdâ ve irsâl olundu me’mûldür ki derûn-ı muharrerde vâkı’a olan kûsûr ve kusûrunu ‘afv ile mu’âmele buyrulub zuhûr eyleyen hefevâtımı ahvâl-i perîşânca ‘azv ile ma’zûr buyrula vallahu’l-hâdi ilâ sevâi’s-sebîl ni’mel mevlâ ve ni’men-nasîr

[26a]

Ve sallallâhu ‘alâ seyyidinâ ve nûr-ı kulûbinâ ve şefî’-i zünûbinâ Muhammed ve âlihi ve ashâbihi küllühüm ecma’în kad hurrîre ve itmâmihi fî leyleti gurre-i zi’l-ka’de min hicreti ‘aleyhi’s-salâtü ve etemme’l-tahiyyati li-sene hamse ‘aşere ve mi’eteyn ve elf ve sellim teslîma kesîran ‘alâ sâiru’l-enbiyâi ve’l-mürselîn ve’l-hamdulillâhi rabbi’l-‘âlemîn sevvede’l-‘abdü’l-müzenneb Mustafa Sâlih gafere lehü’l-fâtih temmet sene 1215

SONUÇ

Osmanlı Devlet’inde ilk kez XV. yüzyılda görülen Hekimbaşılık Kurumu, Mezopotamya, Eski Yunan, Roma ve Eski Mısır gibi medeniyetlerde bulunmaktaydı. Osmanlıda Hekimbaşılık kurumunun ne zaman oluştuğu konusunda çok farklı görüşler bulunmaktadır. Hekimbaşılığa ait ilk vesikalar Sultan II. Bayezid döneminden itibaren tespit edilmiştir.

Osmanlıda hekimbaşılar için Ser Etibbâ-i Hassa, Reisü’l-Etibbâ, Reisü’l-Etibbâ-i Sultanî, Reisü’l-Etibbâ-i Şehre-i yârî, Ser Etibbâ, Ser Etibbâ Sultanî, Ser Etibbâ-i Şehriyârî ve daha çok Hekimbaşı, 1844’den sonra da, Ser Tabîb-i Hazret-i Şehriyârî kavramları kullanılmıştır.

Bu çalışmada değerlendirmesi ve transkripsiyonu yapılan nüsha, müellifin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan el yazması olan orijinal eseridir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasının sebebi ise Gevrekzade’nin kaleme aldığı Nikris Risalesi’nin tarih bilim alanına ve sağlık literatürüne kazandırılmak istenmesidir.

Gevrekzâde Hasan Efendi, Nikris Risalesi’ni ele alırken öncelikle kendi hastalık tecrübelerine dair bilgileri ve bu hastalığa yakalanmış kişilerin tecrübelerini aktarmaktadır. Ayrıca kendinden asırlar önce yaşamış tabiplerin eserlerine atıfta bulunmuş ve onların bu hastalıktaki yöntemlerinden bahsetmektedir. Eserlerinden istifade ettiği tabiplerden bazıları Hipokrat, Ömer Şifaî Efendi ve Bursî Ali Efendi/Ali Münşi’dir.

Gevrekzâde, eserini kaleme alırken nikris hastalığının diğer dillerdeki karşığına da değinmiştir; Arapçada *nikris* (ç. nekaris); Farsçada *derdbend-i pây*; Türkçede *ayak zahmeti* ve *ayak ağrısı*; Yunancada ise *podoğra* ve *nakurs* (ayağın baş parmağı) olarak bilinmektedir.

Gevrekzâde nikris hastalığının çoğunlukla kimlerde daha çok görüldüğünü risalesinde şu şekilde belirtmiştir: “Ahmak, kalın kafalı, fakir ve cahillerde değil çoğunlukla krallarda, vezirlerde, zenginlerde, ilim adamlarında, filozof ve tabiplerde” görülmektedir.

Gevrekzâde eserinde öncelikle nikris hastalığının sebeplerini, kimlerin bu hastalığa yatkın olduğunu söylemektedir. Nikris hastasının bu hastalıkta kaçınması gerekenlere değindikten sonra tedavi yöntemlerini yazmaktadır. En yaygın tedavi yöntemleri olarak da perhiz (diyet) ve kullanılması gereken macun terkebilerini ele almıştır.

Gevrekzâde Hasan Efendi zayıf olan kişilerde ve özellikle de genç olan kadınlarda ve çocuklarda nadiren görüldüğünü söylemektedir. Gevrekzâde zayıf ve genç kadınlarda ortaya çıkan nikris belirtilerinin nikris olmayıp, belki rahim hastalığı olduğunu veya daha önce yakalandıkları nezlelerden ortaya çıktığını belirtmiştir. Keza çocuklarda gerçek nikris belirtileri gözlenmemiştir. Eğer çocuklarda görülmüş ise bu hastalığın anne ve babasından kalıtım yolu ile geçtiğini söylemektedir.

Gevrekzâde nikris hastalığının oluşmasındaki en büyük sebebi hazımsızlığa bağlamaktadır. Hazımsızlığın artması ise nikris hastalığının ilerlemesine sebebiyet vermektedir. Bir diğer sebebi ise beden hıltlarının hareketsizlik nedeniyle bedenden atılamayıp vücutta kalıp ve bozulmasıdır. Bozulan bu artık hıltlar kan ile karışıp hastalık maddesi olarak vücutta kalır.

Nikris hastaları yaşlılık veya olgunluk döneminde altı (yeme, içme, uyku, uyumama, hareket, hareketsizlik) zaruri sebepte aşırıya kaçıp hata ettiklerinden dolayı kendilerinin beden güçleri azalır. Yaşlılıkta güçten düşüp daha önce yaptıkları bedensel faaliyetlerini yerine getiremediklerinden dolayı bedenleri gevşemektedir.

Nikris hastalığı, düzenli (muntazam) ve düzensiz (gayr-ı muntazam) nöbetler şeklinde görülmektedir. Düzenli nöbetlerde nöbetin görülme vakti, süresi, şikayetlerin hafifliği ve şiddeti tek yönlü olup düzenli hareket eder. Düzensiz nöbetlerin ortaya çıkış dönemleri değişken olabilmektedir. Yani tek yönlü olmayıp dengesiz bir seyir ile hareket etmektedir. Bu nöbetleri tetikleyen bazı sebepler bulunmaktadır. Bu sebeplerin başında hastalık maddesinin çokluğu, hastalığın şiddeti, hastalık sürecinde yanlış beslenme ve hastalık sonrası ortaya çıkan şikayetlerin uzaması gelmektedir.

Gevrekzâde hastalık hakkındaki bilgileri aktarmasının yanı sıra kendinden asırlar önce yaşamış tabiplerin eserlerine atıfta bulunmuş ve onların bu hastalıktaki tedavi yöntemlerinden bahsetmektedir. Gevrekzâde kendinden önceki hekimlerin

uyguladığı yöntemlerin doğru ve yanlış yönlerini şu şekilde tartışmaktadır; Öncelikle istifrağ kavramı ve bu noktada uygulanan yöntemler üzerinde durmaktadır. İstifrağ kavramı insan vücudundan ishal, idrar, kusma, ter, tükürük, sümük gibi gerek ilaç ve gerekse de ilaçsız olarak dışarıya atılan şeyler için kullanılır. Bunları vücuttan atmak, vücudu ve bağırsakları temizlemek, arındırmak ve rahatlatmak için ihtikan, kan alma, kusturma, müshille ishal yaptırma, yumuşatma, tenkih ve terletme yöntemlerinin fayda ve zararlarından söz etmiştir. Bu yöntemlerin faydadan çok zarar verdiğini söylemektedir. Gevrekzâde yöntemlerin hıltları tahrik ederek daha şiddetli nöbetlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu vurgulamaktadır.

Gevrekzâde kan alma uygulamasını şöyle ele almıştır; kan almanın kana karışan ve eklemelere girmiş olan bozulmuş hıltları vücut dışına atmak için uygun bir yöntem olduğunu düşünenleri aksine kan almayı son derece yanlış görmektedir. Kan almanın sindirimi sağlayan ruhların azalmasına neden olduğunu düşünmekte ve dolayısıyla hazımsızlık meydana getireceğini söylemekte ve dolayısıyla sindirimin azalmasıyla birlikte hastalık maddesi de arttırdığını söylemektedir.

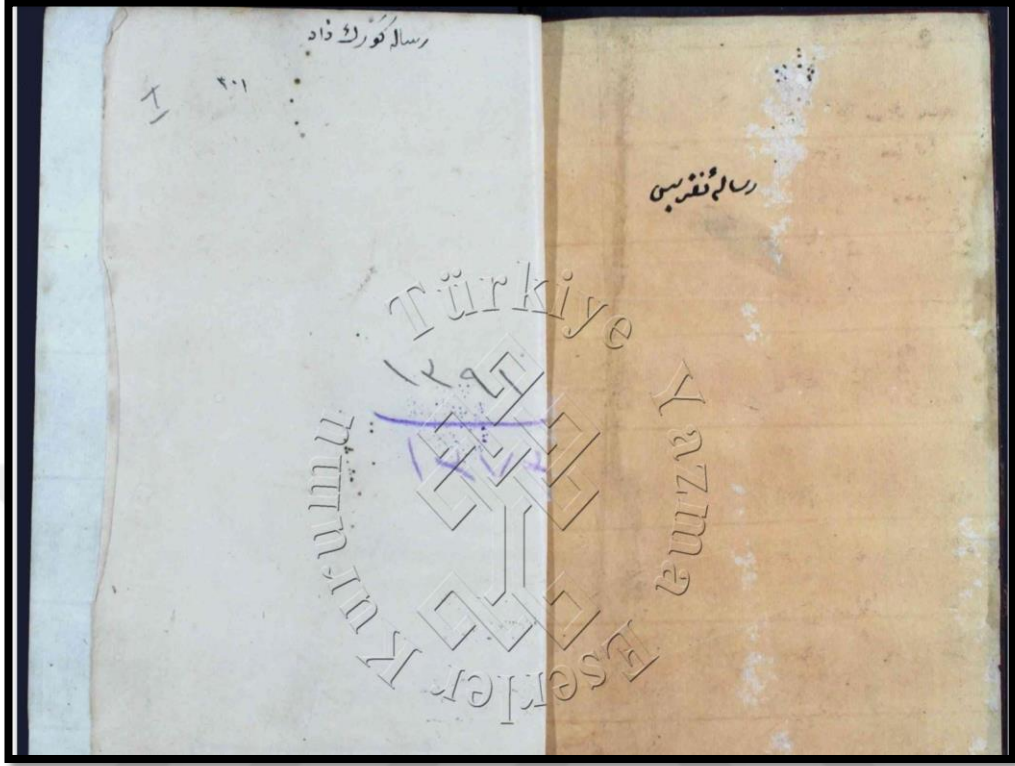
Gevrekzâde en çok macun terkiplerini ve perhiz (himye) yöntemlerini tavsiye etmektedir. Kullandığı diğer tedavi yöntemleri ise, kınakına, andromak, lavmandır (ihtikan). Nikris hastalığında safra ve diğer taşların oluşmasını engellemesi amacıyla bazı droglar önermektedir. Gevrekzâde, macun terkebilerinde birçok Latince, Farsça, Hintçe ve birkaç tane Türkçe drog isimlerini kullanmaktadır.

Gevrekzâde, perhiz safhasında dikkat edilmediği zaman nikris hastalığındaki nöbetlerin aralıklarının kısa ve şiddetli olacağını vurgulamaktadır. Nikris nöbeti başladığında kırmızı et yemekten uzak durulması tavsiye edilmektedir. Şayet nikris hastası kimse ete çok bağımlıysa ve et yemeyi çok arzuluyorsa nöbetin ortaya çıkmasından itibaren bir iki gün boyunca çok az miktarda et verilebilir. Et verilmediği durumlarda hastanın arzusunun yerine getirilmemesinden kaynaklı başka sorunların ortaya çıkabileceğini söylemektedir. Örneğin sıkıntı ve bayılma gibi sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Nikris nöbetinin ortaya çıkmasıyla bedensel egzersizlere ağırlık verilmesinin çok faydalı olduğunu belirtmekte ve hareket sebebiyle hastalığın her tarafa geniş çaplı yayılması engellenir. Ağrıdan dolayı bedensel egzersiz zorlaşacağından dört tekerlekli yaylı arabalara (koçu ve hintoğa tipi arabalar) binerek

bedensel egzersizlere eş değer egzersiz yapmış olacağını söylemektedir. Gevrekzâde, gerginlikten kaçınmayı ve düzenli bir yaşamı önermektedir.

3.3. Eserin Orjinali

رساله نقرسیه

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين
والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وعلى آله
وأولاده واصحابه وأزواجه وبناته عظمهم إجماع
أما بعد فوزيرة حقائق وميزه تلك باعث تحرير
وموجب تسطير وليذكره أحسنه عليه صلوات
الله عن الألفاظ والبليغة التي دار السلطنة
أنشئت تلك مقتضاي هواجتي بروة ووطن
أوزينه مني وكل تلك اطراف تلكه سي دوا إليه
ما لي وألوب والبعيد واشرب تلك دعي الويل سائر
نسبة كثير وداني ولد في جسدك بدلت السكينة
واقع علوا سقام وافزع بواسطتك حمد مش
وبروزي خصوصيه كرفت فوازل صدريه
ووجع مفاصل وعرف النساء وعلى الخصوص
نقرس تعبيري إليه معتبرا بلان علت مولد
وموديك تلك ظهوري واكبريا اهل ندرت
واصحاب سرونده يدبدار أولوب زياده بله

اضطرابه وجار وشب وروزيكات وسكلك
عدم قدرت واذا سندن عديم الاقربا ليل
كالشرف وسطا انوارا اشكارا ولور على المنطق
خاطر لي زياده مسيله مراعات اولور اديان
طبيعت واهل نطقت برذات عالي سيار صاحب
اشماري نقرسيه وذا نته ويزاين الور منعت
سجود العقل والتدبير اديان عرفان اوليف
اجلدن فكر اولشان نقرس علتهم ميتا اولوب
كثيرا اولو لدغي تعب وشقتهم نقرس غير
تعلقن ناشي مراد ولدك وقت طبابت
بودير مرصاده حسب نقرس اولشان نكادوي دلي
مناخرينك واصحاب نقرس تلك علت منهم ده
حسب القن ابد كرتي نكادوي كليه في قلت بضام
كساختار بله قلله الشوب وحكاي افجيك دغي
بازد قلري اسباب اعلامات ونقرس لري بادوي
لونه مأمور كرتي حين نقرس ورجه ده واقع
اولان كسوم وقصور زيل عفو ابله مستور سوز
واقع اولان مهور ملل مقامته صميمك نبت
واسط مجرور والله الموفق والمرشد النقرس
امدي نقرس تغير اولشان علتك معاني لوجي
نقرس كه جعي نقاديس ونقاريس كلور لسان
تركيد ابق نقرس دافق نقرس غير اولوب وزياد
قار سبله دوديند بای ولسان يونانينده بوندر

[illegible]

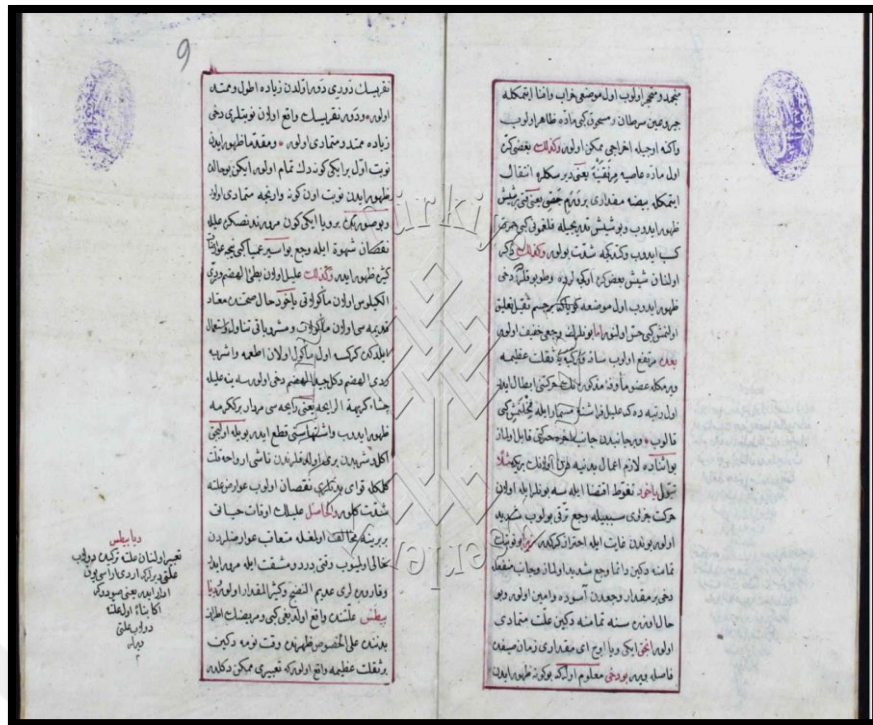
زاده نقلت و در کتب جاری راجعی اولون موقت
 اندر کتب نقلی این مژ اولون و حال اندر ناسخ
 اولونه و جعل شد و همت شد و در کتب جاری
 اولون و هفت جاییه میل ایدسه و ذکر و رضا
 و توفیق و راحت ایدیه و سبب و تبدیل وضع (بسته)
 بعضی اکر و بره و اولونه ابتدا ظهوری بن بدلت
 تفک و زنی عضو ما و ملت و مع و زینک بلبل
 و کلد و اصل و اوانده علیه هر که ترک ایدیه
 تبدیل وضع ایدسه و بهره زنت چکه بر دمع
 سانی المان آن کجی در دشت ساق مودن
 سکر اولونه و ایدیه و کین طلت مادی و معنای
 تصح و یلونه و مودن جدر مجاهد ایدیه بعضی
 طبل جعل کس و تغییر وضعنده و خال ایدیه
 وطن ایدیه و خوشحال خال ایدیه و یغیجه
 سکت اولونه و ایدیه ملت و مودن و کجی
 با شلیوب و کجی و زودیه و مژ و ایدیه و کجی
 و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی
 علیه ایدیه و مژ و ایدیه و کجی و کجی و کجی
 دمع و کجی و مژ و ایدیه و کجی و کجی و کجی
 ایدیه و کجی و مژ و ایدیه و کجی و کجی و کجی
 حال و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی
 و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی
 و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی و کجی
 ایدیه و کجی و مژ و ایدیه و کجی و کجی و کجی
 ایدیه و کجی و مژ و ایدیه و کجی و کجی و کجی

غلظت ماده می کشا ایه ایام نلته به واریجه برقیله
 باقی قالی و صیاحله و خفت کلوب احشا ملجه زنی
 بولی بعد بر قاج کون مودن جمع طرف خلاصه
 اشغال ایدوب قدیم اولده جکیلن زنت و اشغال
 جینه تائیده دخی و اتم اولور که اولور که قدیم
 ثانی به غایه الغایه شدنیله نازل اولور قدیم اولور که
 ماکلیله زائل اولور کویا که اول قدیمه معالجه اولور
 اصابت اینه مسکنی اولور اما بویوسون عوارض
 شدیم ظهور ایدوب معدت حقولم حبسیله قدیم
 اولور ظهور ایدوب عوارضات عیسیای اولور که
 اولور که ماده می کشا اولوب قدیم و اخوده کجایه
 قدیم دخی ظهور ایدوب که بویوسون دخی
 اینه قدیم و اخوده بعد قدیم تائیدن ظهور ایدوب
 بود ظهور ایدوب تقریبات لغت ظهور بی دامداد
 زمانی معین دکلور این لیا لیدر لیدر اولوب
 و هزار لیدر خفیف اولور و حاصل بود ذکر اولور
 لحوالده دور نقیص مرکب و مکمل اولوب هر یک
 ایدوب و مریضات بر ایدوب و سیسیله اختلاط کس
 ایدوب اولور بی لوانت بر کیمت بویوسون ایدوب
 اولور که نوبت و ایدوب محیطه حرکت دور بی
 محاط اولوب متعاقباً ظهور ایدوب نوبت کیم ایدوب
 تکمیل اولور که هر وقت ثانی هر وقت اولور خفیف
 اولور یعنی مؤخر اولور نوبت هر یک که کدیده قدیم

ایدوب نوبتکین ملایم و مختصر اولور تاکه مریض اولور
 حالته عودت ایدوبه نوبت که بویوسون نوبت
 حصول که شایده یعنی کج بکلیده و نوبت تقریبه
 مبتلا اولور کیمت لیده ایدوب نوبت کدیده اولور
 و اما سیسیله اختلاط و اختیار ویدر اولور که
 شهر کیمت کیمت صحت ظهور ایدوب و غایت بویوسون
 و کیمت مألوف اولور و هر علتی امتداد
 ایدوب اولور که وقت صیقل تمامه و کیمت
 علتی باقی اولوب بعد صحت بویوسون دخی
 معلوم اولور که بویوسون اولور که ایدوب نوبت
 و ایدوبه عیقلات بویوسون غایت ملون اولوب
 بر مقدار ترک اولور و سوب ایدوبه راسب
 اولور و مقدارده کیمت ایدوب نوبت
 یعنی نوبت ایدوبی صیقل ایدوب بویوسون
 نوبت اولور و بویوسون دخی صیقل اولور
 بویوسون نقصان شکیمت و تفسیر به نوبت اختتامه و ایدوب
 متعاقباً و کیمت اولور اطراف نوبت و نوبت
 نوبت که ایدوبه دکن نوبت اولور و نوبت تمام اولور
 که در عیقل مألوف اولور قدیمه نوبت
 خارج رجحه شدیم یعنی زیاد کیمت حادث
 اولوب بعد بین الاصابع یعنی مریضات کیمت
 کیمت کیمت ظهور ایدوب منتشر اولور یعنی ستم
 استعمال ایدوب نوبت لیده و ایدوب بی اولور

[illegible][illegible][illegible]

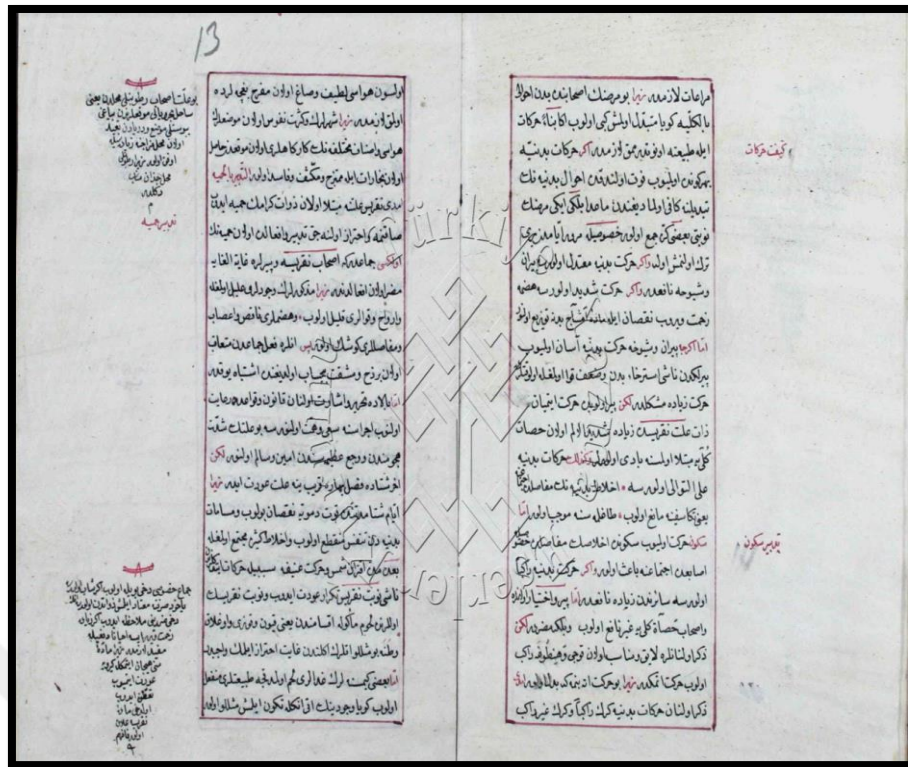

وروغلت مستحکم اولدوق برمرتبه آسته ملت
 واقع اولوق کجه ماسلری افریبوب دریا طایفه
 شمش کلوب بختور ایدر وکویا جنده به به صغلی
 گئی زخت ویدر و بعضی آن اسفند تقدیم نمکسین
 نور کلب ساکن ابکی مطر فاکبره ایلد صوب اولوق
 گنجسته فواید ایدر ایلد بیدار اولوب وعضلات
 سابقه برمرتبه وجمع شدین مستویا اولوقه اگر
 بروت مفادی اولوق لازم کلبه علیل غلظت و صبر
 این صوب هلاک قوب اولوب اسامی جمع نوز و اولوق
 و بمرتبه تعب و مستفیدن صبر طبعیت مادی اولوق
 شوق و بختنه مقاربت اولوق صوب مغلوب اولوق
 خدوصا ضعف بیری دخی مستط اولوق اولوق
 ماده مزبور بی مفایله چا تا زود تم ایتمک نادر
 اولوق غلظت قوب ملت متعاقب اولوب اما و جمع
 اولوق غلظت و مقاربت اولوق بوسه اولوق قوب و شد
 طهور ایدر حیات و جمعه بدل بدل علبله استعطر
 یعنی کوشکات ایلد و جمع بطور بی فایز افریبوب
 بعضی آن برونی یا خود اسهال و در کسکرت لالت کوی
 شوی طهور ایدر و عوارضات مستحکم اولدوق
 و جمع تقریب خفیف اولوق اما اگر و جمع شد اولدوق
 ذکر اولدوق عوارضات خفیف اولوق و مشوا ل غلظت
 اولوق متعاقبا طهور ایدر عوارضات مره را ایلد
 استعدا و اولوب قوب تقریب سبب اولوق و بوی معلی

10
 وروغلت قوبت تقریب است مره ایلد مره و بخت
 واقع اولوق و جمع درجه بدجه نقصان جله رف
 عانت ایدر ذکر ایشان خست کجه طهور اولوقه ایت
 قوبت طویل ایدر واقع اولوق و جمع واضطراب قوبت
 طبعیت سببیله وقت شغل واقع اولوق و جمع
 غایت خفیف اولوق اگر و جمع شد اولوق مره ایلد
 قوبت بدلت اولوق فاصله طویل اولوب یعنی بخت
 بخت طویل کجه کلور و مزاج علبله صحت نامد به قوب
 رجات بدیدار اولوق و اگر و جمع شد تقریب است
 شدین کیرم اولوق و جمع قوبت قصیر اولوب و ابکی
 قوبت بدلت اولوق فاصله کیر اولوق و جمع جفته
 اولوب و بوی طویل اولوق مره ایلد قوبت بدلت
 اولوق فاصله قصیر اولوق و اگر و جمع شد
 کللی عللی طهور ایدر عذاب روحانی واضطراب
 جسمانی کجه و اگر و جمع قوبت طهور ایدر کجه
 ایلد افقا افق نقصانیه واقع اولوق و جمع تقریب
 ممکن و کللی و جمع و اگر و جمع اولوق
 برشی و بوی اکتا یا بوشلو اولوق نوزنه قوبت خفیف
 کسبیه اولوق و بوی تعب و بخت واضطراب
 و مشقت سببیله قوب بدلت علبله ضعف کلبه
 کلوب قوبت نامطقه و عقلمه سی کیدون نقصانه
 عاجز اولوب کدی کدی دخی استعجال ایدر و اگر
 استازده علبله متلاشی اولوب خوف و بخت و بخت

تدیرانوم و یقضا

[illegible][illegible]

تقریب
تقریب عواد صان

Turki

Elle

[illegible]

[illegible]

امدی استغفر تعیری بدین انسانیه
علی یعنی اسهال و ادرار و نفی
و عرق و نور و ک و سر و خلاصه
بدین طریقه ک و ادرار
اگر و ک و ادرار و سر
خروج بدین شیوه
استغفر تعیری
ادریک

[illegible]

اول موقع انصاب دم در مسکنه سه حاصل
 اند که و کاهجه شپ دوا، مبرقه در حادث اول که
 شاد بودن اقدم در کربان اولند یکی بی ثبوت
 سازیم ذات یکی **بهر** نزاده مواضع دارد که کشت
 و ذلزل حادث اولوب و کاهجه کشت بیست **هفت**
 الیا ناک اجتهاد و نظایف سالک **مربعه** صده
 حاصل است که بعد حادث اول **هش** خلاصه یونان
 مشکوچی شیدن **شیخ** حادث اولوب یکی **هفت**
 دفعه حادث اول **العلی** انصاب سه درین
 سبیله واقع اولون حادث **علائی** نهیل و کسل
 بدن، ریاض اولون و نقل جراس در یکی اول **عصو**
 قطع اولوب **دجی** زرق و خیر اولون **دو** که کشت
 کجوسه درین حادث اول **کوسه** سه علامتی خیرت
 اولون که سواده مال **دو** یکی انصاب خلطه
 حادث اول **هش** علائی موقع خلطه و سادیت
 و کمانی اولوب و سینه دانی منقوع اولوب **دو** که
 و دجانی سبیله اول **علائی** سه علائی **بهر** شیخ
 راجس یکی اولوب **کوسه** خلطه **دو** یکی **خام**
 اولوب **دجی** دن اول **دو** ای مقدم اولون اسباب
 ازین سنین معلوم اولون **العلاج** اند که اول
 شیخ و منقوع و **دجی** علائی **دفعه** علائی
 و آن فایده انسان عام **یکی** **بهر** خصوصه طبیب
 و لب اولون کیم **دو** ازین **دفعه** استغنیاب

BİBLİYOGRAFYA

A. Birincil Kaynaklar

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi. *Müccennetü't-Tâ'ûn Ve'l-Vebâ*. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. İstanbul Üniversitesi Ktb. No.1299'da kayıtlı nüsha.

_____. *Gevrekzâde Hasan Efendi Mecmû'ası*. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Süheyl Ünver Koleksiyonu No: nr.658'de kayıtlı nüshası.

_____. *Nikris Risâlesi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr. 1373 numarada kayıtlı nüshası.

_____. (İstanbul 2019). *Netîcetü'l-Fikriyye Çocuk Sağlığı ve Gelişimi*, (Çev. Şaziye Dinçer Bahadır). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

(ET: 3.02.2023). 33.<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty02695.pdf>

(ET: 4.02.2023). 34.<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty04268.pdf>

(ET: 3.02.2023). 35.<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty04289.pdf>

(ET:3.02.2023). 36.<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty04394.pdf>

(ET: 2.02.2023). 37.<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty07092.pdf>

B. Kaynak Eserler

Bayat, A.H. (2010). *Tıp Tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.

_____.(2017). *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve hekimbaşılar*, (2. baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

_____.(2016). *Tıp Tarihi*. (3.baskı). İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Develioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. (32.baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Kumbaracızade Üsküplü İzzat (1933). *Hekim-Başı odası, İlk eczane, Baş-Lala kulesi*, İstanbul: Yeni Laboratuvar Neşriyat.

Şevki, O. (1991). *Beşbuçuk asırlık Türk tabâbeti tarihi*, Sadeleştiren İlter Uzel, Ankara: Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tan, E. (2016). XVIII. yüzyılda Osmanlılarda vebâ: örnek bir çalışma olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Micennetü't-Tâ'ûn Vel-Vebâ isimli

çalışması, (Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uludağ, O.Ş. (2010). Osmanlılar devrinde Türk hekimliği. (IV Dizi-Sayı 1) Haz. Esin Kahya, Ankara: TTK Yayınları.

Ünver, S. (1939). Haseki hastanesi tarihçesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü.

_____. (1950). *Hekimbaşı ve Hattât Kâtipzâde Mehmet Refi' hayatı ve eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Yayınevi.

_____. (1943). *Tıp Tarihi I ve II. Kısımlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

C. Diğer Kaynaklar

Afyoncu, E. (2006). *Osmanlı Hekimbaşları ve hassa hekimleri*. Osmanlılarda Sağlık. (C.1). Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş. 85-95.

Ak, B. (2000). Osmanlılarda sağlık ve hastane yönetimi. (Ed. Bilal Ak, Adnan Ataç). *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*. 135-170.

Aksoy, Y. (2008). *Tarihte Osmanlı bilim ve teknolojisi*, İstanbul: Karma Kitapları.

Ayhan, G. (2014). *Yenileşme sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*. (Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Baltacı, C. (2005). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı medreseleri II*. (2.baskı). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları.

Benli, Z. Hacamat tedavisi *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1. S.6.46-53. https://www.sobider.net/FileUpload/ep842424/File/hacamat_tedavisi1.pdf

Bütün, R.(1981). Hekimbaşı Gevrek-zâde Hâfız Hasan (?-1801) Efendi'nin “Nikris Risalesinin” tanıtılması. Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık. *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*. C.II. 93-106.

Cantay, G. (2014). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüüşşifaları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Cantay, Güreşsever, G. (2000). Osmanlı Türklerinde tıp eğitimi sistemi. (Ed. Bilal Ak, Adnan Ataç), *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu* Sağlık Bakanlığı Yayinevi. 135-132.

Cenkmen, E. (1948). *Osmanlı sarayı ve kıyafetleri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Değer, M. (1992). Süleymaniye Darüşşifası ve tıp medresesinin bugünkü durumu. *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi İstanbul: 11-19 Şubat 1988 Kongreye Sunulan Bildiriler*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 189-192.

Demirhan, A. (1982). *Kısa tıp tarihi*. Bursa: Bursa Üniversitesi Yayınları.

Dinç, G. (1992). Fatih Dârüşşifası ve bugünkü durumu. *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi İstanbul: 11-19 Şubat 1988 Kongreye Sunulan Bildiriler*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 199-205.

Dinçer, Bahadır, Ş. (2017). Osmanlı tıp yazmalarında zor ve kolay doğum üzerine bir araştırma. *Lokman Hekim* 7(3). 187-199.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/643847>

_____ (2016). 18. yüzyılda yazılmış bir tıp metni: Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9. S.43. 185-194.

http://isamveri.org/pdfdr/D03416/2016_43/2016_43_BAHADIRSD.pdf

Düzgün, Ö. (2020). *Sülük tedavisi ruhsal ve fiziksel hastalıklarda geleneksel tedavi*. (3.baskı). İstanbul: Mercan Kitap.

Göktaş, H. (2014). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hekim hasta ilişkileri ve diplomasız hekimler. *History Studies*, C.6. S.6. 99-115.

<https://www.historystudies.net/dergi/tar20151293b7c.pdf>

Gültekin, E. ((2019). Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Cerrahiyye-i İlhaniye adlı eserinde fasd, hacamat ve sülük tedavisi. *Darulfunun İlahiyat*. S.30. 'Fuat Sezgin' Özel Sayısı. 129-150.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/917897>

Gültekin, H. (2017). Koca Râgıb Paşa'nın telhislerine I. Mahmud dönemi Osmanlı saray gelenekleri *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Entitüsü Dergisi*. S.19. 1-13.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/305845>

Güreşsever, G. (1973). *Haseki darüşşifası (H.946/M. 1539)*”, Sanat Tarihi Yıllığı. S.5. 101-117.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/408746>

Hatemi, H. (1999). Kaynakların Işığında hekimbaşı listeleri hakkında yeni bir değerlendirme. *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi İstanbul: 20-23 Eylül 1993*, Türk Tarih Kurumu Yayınları. 55-60.

İmam Gazalî. (2022). *Allah için sevmek*. İstanbul: Nesil Yayınları, (5.baskı). (Hazırlayan Bilal Eren).

İstek, E. (Ağustos 2018). Osmanlı hekimlerinin Türkçe tıp eserlerinde veba hastalığı ve tedavisi. *Tarih Okulu Dergisi*. S.35. 128-152.

<https://www.acarindex.com/pdfler/acarindex-711138a9-b08d.pdf>

Kâhya, E. D. Erdemir, A. (2000). *Bilimin ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete tıp ve sağlık kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaya, M. (2008). Sadaka b. İbrâhim. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.35. 385.

Kazancıgil, A. (1999). *Osmanlılarda bilim ve teknoloji*. İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları.

Kerimov, Ü. (Bahar 2017). İbn Sînâ'nın hocaları (İbn Sînâ'nın Orta Asyalı Hekim Çağdaşlarıyla Bilimsel Bağlar Üzerine). çev. Fegani Beyler. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.7. S.13. 323-340.

<http://busbed.bingol.edu.tr/tr/download/article-file/299712>

Kılıç, Ü. (2016). İlmiye Teşkilatı. *Osmanlı Teşkilat Tarihi el kitabı*. (Ed. Tufan Gündüz). (4. Baskı). Ankara: Grafik Yayınları.

Kırbıyık, K. (2009). Sâlih b. Nasrullah. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.36. 41-43.

Köşe, A. (1996). Hacamat. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.XIV. 422.

Küçük, Y. (2019). Tıbbi sülük terapisi (Hirudoterapi). *J Biotechnol and Strategic Health Res. 2019. C.3(Özel Sayı). 29-46.*

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/819746>

Nemlioğlu, C. (2008). Osmanlı dârüşşifâları'nın bahçe düzeni ve tıp bilimine katkıları (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Sezer Erer) *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. C.2. Selçuk Üniversitesi Yayınları. 1322-1330.

Sarı, N., Aydın, M.B.Z., Yıldırım, M. (1999). Gevrekzâde Hâfız Hasan ve Zübdetü'l-Kuhliyye Fi Teşrihi'l-Basariyye kongreye sunulan bildiriler 20-23 Eylül 1993. (Ed. Hüsrev Hatemi). *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Türk Tarih Kurumu*. 249-256.

_____. (1981). Gevrek-zâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi. Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık. *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*. C.II. 47-92.

_____. (1998). Hekimbaşı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.17. 161-164.

<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/17/C17016096.pdf>

_____. (2020). Osmanlı darişşifasında tedavi. (Ed. Berrin Okka, Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Usmanbaş) *Ayfon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı*. Selçuklu Üniversitesi Basımevi. 1-13.

_____. (2019). Süleymaniye tıp medresesi. (Ed. Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz). *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*. Mahya Yayıncılık. 367-385.

Serin, S. (2021). *Osmanlı sağlık sisteminin yönetimi Hekimbaşlık Kurumu*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Songur, H., Saygın, T. (2014). şifahaneden hastaneye: sağlık kuruluşlarının değişimine genel bir bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. S.19. 199-212.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/215132>

Süreyya, M. (19969). *Sicill-i Osmânî*. C.I (Ed. Nuri Akbayer ve Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____. (1996). *Sicill-i Osmânî*. C.II. (Ed. Nuri Akbayer ve Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

şehsuvaroğlu, B.N. (1953). *İstanbul'da 500 yıllık sağlık hayatımız*. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Neşriyat.

şeker, N. (2013). Hz. Peygamber'in hadislerinde koruyucu hekimlik hacamat rneği. *KS İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.21. 156-188.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/211683>

Tabîb İbn-i şerf. (2003). *Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe tıp kitabı Yâdigâr-ı İbn-i şerf*, (Sadeleştiren Orhan Sakin). İstanbul: Yerküre Kitaplığı.

Terazioğlu, A. (1992). Bmristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.6. 163-178.

_____. (1989). Ali Mnş. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.2. 421- 422.

Turabi, H. (2006). Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve müzikle tedavi. *Uluslararası Müzik Kongresi*. Bilkent Üniversitesi. 1-9.

_____. (2011). Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Müzikle Tedavi. (Ed. Oğuz Elbaş, Mehmet Kalpaklı, Okan Murat ztrk). *Türkiye'de Müzik Kültürü ve Kongresi Bildirileri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. 357-366.

http://real.mtak.hu/33858/1/030___2011___Bartok_Anadolu_turkiyede_muzik_kulturu_web_u.pdf

Tümer, T. (2021). *Tıbbi hacamat ilaçsız ameliyatsız doğal tedavi*. (6. Baskı). İstanbul: Hayykitap Yayınları.

Unan, F. (2010). Fatih Külliyesi. *Osmanlılarda bilim ve teknoloji makaleleri*. (Ed. Yavuz Unat). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Uslu, R. (1997). Hasan Efendi, Gevrekzâde. *TVD İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları. C.16. 316-318.

Uzunçarşılı, İ.H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. (4.baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M.A. (2011). *Paradigma Osmanlı tarih sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Okumuş, N. (2007). Ömer Şifâî Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.34. 82-83.

<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/34/C34011047.pdf>

Yakışan, Maden, R.Ş. (2015). *Varis tedavisinde rutin tedaviler ile tıbbi sülük tedavisinin karşılaştırması*. (Uzmanlık Tezi). Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Aile Hekimliği Anabilim Dalı.

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/54303.pdf>

Yavuz, Y.Ş. (2019). Süveydî, Abdullah b. Hüseyin. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.3. 540-541.

<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-2/CEK215317.pdf>

Yazıcı, T. (1989). Ahmed Eflâkî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Diyanet Vakıf Yayınları. C.2. 62.

Yıldırım, B. (2021). *Hz. Peygamber (sas) döneminde hacamat*, (2.baskı). İstanbul: Siyer Yayınları.

Yıldırım, N. (2010). *İstanbul'un sağlık tarihi*. İstanbul: Düzey Matbaacılık.

_____.(2010). *İstanbul'un sağlık tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

D. İnternet Kaynakları

(ET: 30.01.2023). <https://hipokratist.com/fatih-darussifasi/>

(ET:30.01.2023).<https://www.oguztopoglu.com/2013/03/suleymaniye-darussifa-1970l-yllara-ait.html>

LÜGATÇE

‘**Akab**: Topuk, ökçe

Abzûn: İçinde yıkanan küçük havuz, leğen

‘**Alîl**: Hasta

‘**Amel**: İshal

‘**Arak**: Ter

‘**Araku’n-nisâ**: Aslı “Araku’un-nisâ”; bir damar ismidir. Ancak genelde hekimler Siyatik hastalığı için kullanmaktadırlar

‘**İrk**: Damar. ‘**Urûk** ise damarların çoğuludur.

‘**İlel**: Hastalıklar

‘**İllet**: Hastalık

A’sâb: Sinirler, damarlar

Adalât/azulât: Kaslar

Adale-i sâk: Baldır kasları, adale= kas; sâk= baldır

Ağdiye: Yenilip içilecek şeyler.

Ağniyâ : Zenginler

Ahlât: Hıltın çoğuludur. Hılt ise Ahlat-ı Erbaa denen dört hıltan (kan, balgam, safra ve sevdâ) her biri

Ahşâ: İç Organlar

Alâmât: Hastalık belirtileri

Alât-ı Bedeniyye: İç organlar

Anason: Otsu bir bitki türüdür. Küçük tane şeklindeki tohumdur.

Anberiyye: Bir yayla çiçeği. İçine amber katılmış güzel kokulu karışım.

Andız: Yapraklarını dökmeyen, odunu çok sert ve dayanaklı bir bitki türüdür. Güney Anadolu’da yaygın bir çeşit dağ bitkisidir.

‘**Âkırkarhâ**: pireotu/nezleotu

Avarız: Sıkıntı

‘**Âzâ**: Organlar

Bâde: Şarap

Baden: İri gövdeli kimse.

Balgam: Solunum yolları tarafından salgılanan ve ağızdan dışarı atılan sümük, irin ve kan karışımı maddedir.

Bârid: Soğuk

Bahâr: Baharat

Bevâsîr: Mayasıklar, basurlar. Tekili ise Bâsur. Bâsûr ise tıp teriminde kalın bağırsağın alt kısmında ve makatta toplardamarların genişlemesiyle kendini gösteren hastalık, hemoroit.

Bedîdâr: Yatak

Benc: Ban otu

Berelenmek: Çürük, zedelenmek.

Belesân-i a'sâbî: Sinir merhemi.

Belesânât: Merhemler, **Belesân:** merhem

Bevlî: Tıp teriminde idrarla yollarıyla ilgili.

Beyne'l-esâbî': Risalede parmak arası anlamında kullanılmış.

Bezr: Tohum

Bîdâr: Uyanık

Bîh: Kök

Bîhuzur: Nikris hastalığı hastada, huzursuzluğa neden olur.

Bî-mecâl: Nikris hastalığında hasta mecalsiz, tâksizliğe neden olur.

Birâd: İhtiyar.

Kütub-ı Bukratiye: Hipokrat'ın kitapları.

Buluğ: Rüşt, ergenlik çağı

Busır: Sığırkuyruğu otu

Buruntu: Nikris hastalığı bağırsakları buruluyor gibi acı veren şiddetli karın ağrısına neden olur.

Butlân: Bozuk. Çürük. Metinde butlân hazm olarak geçmekte. Butlân-ı hazm ise metinde bozuk sindirim olarak kullanılmıştır.

Bürûdet: Soğukluk

Bürûz: Ortaya çıkma

Bozotu (Ferasiyyün-i ebyaz): İt otu, köpek otu, mayasıl otu, kara deme gibi birçok isimlerle anılan yabani bir tür kır bitkisidir. Kendiliğinden yetişir. Çiçekleri beyaz renkli açan bu bitkinin yaprakları hafif tüylüdür. Bu bitki özellikle sıcak bölgeleri sever. Hipokrat tarafından da sağlık faydalarına değinilen şifalı bitkiler arasında yer alır. Hazımsızlık, şişkinlik, gaz, iştahsızlık, ishal, kabızlık, karaciğer ve safra kesesi şikayetleri gibi sindirim problemleri için kullanılan bir bitki türüdür.

Cendere: Nikris hastalığı hastaya baskı oluşturmaktadır.

Cesîm: İri, büyük

Cevz-i bevva: Hindistan cevizi

Cimâ': Cinsi münasebet

Cism: Beden, vücut

Cismânî: Vücut, beden

Civan peçemi: Testere dişli ve dar şeritler biçiminde yaprakları, kandil halinde toplanmış beyaz ve pembe, güzel kokulu çiçekleri olan, kuru topraklarda yetişen kır bitkisi, kandil çiçeği (Hazımsızlık, kansızlık, öksürük, bâsur ve bağırsak hastalıklarının tedâvisinde kullanılır).

Cünûn: Hastada cinnet hali

Cünd-i bîdester: Kunduz hayası

Çin saparnası: Çöpçini

Dakîk: İnce, hassas

Dîdân: Kurtçuk

Daire Humması: Dönüşlü ateş

Def': Uzaklaştırma, gidermek

Defne: İki çeneklilerden, açık sarı ve üzüksü meyvesinde ve kabuklarında barsakları yumuşatıcı, mîde düzeltici, idrar söktürücü ve terletici hassalar bulunan, yaz kış yeşil, taflan cinsinden ağaç veya ağaççık.

Dem: Kan

Deryâ: Deniz

Dest: El

Dımâdât-ı Bâride: Soğuk sargılar

Dimâğ: Beyin

Dirhem: Okkanın dörtyüzde biri olan eski ağırlık ölçüsü. Eskiden kullanılan ve yaklaşık 3 gramlık ağırlığa karşılık gelen bir ölçü birimi.

Dûçâr: Hastalığa yakalanmak.

Dühn-i babunc: Papatya yağı

Dühnü'l-irsâ: Gök süsen yağı; **İrsa:** gök süsen.

Dühnü's-şamğ': Balmumu yağı

Ebhel: Ardiç ağacının yemişi

Ecnâs: Cinsler, türler

Ednâ: Pek aşğı, çok yakın

Edhanât: Yağlar; **Dühn:** Yağ

Edviye: İlaçlar, devalar

Ekl: Yeme

Elyâf: Lifler

Em'â: Bağırsaklar

Emrâz: Hastalıklar

Endâm: Beden, vücut

Engûrus: Macar, Macaristan

Ervâh: Ruhlar

Esâbi: Parmaklar

Eskâm: Hastalıklar

Eşedd: Çok şiddetli

Eşribe: İçecekler

Eklîl-i cebel: Biberiye/kuş dili otu

Eşek turpu (Fecel-i berri): Turpgiller ailesine ait bitkilerden biridir. Yabani turp olarak da bilinmektedir. Beyaz ya da sarı çiçekli kahverengi tohumludur. Üst kısmı tüylü, sap kısmı diktir. Doğal ağır kesici özelliğe sahiptir.

Etubbâ: Doktorlar, tabipler, hekimler

Efaviyattan: Kokulu baharatlar

Eğir kökü (Kasabü'z-zerire): Yılanyastığı ailesindedir. Yetiştigi yerin sürekli olarak ıslak olması gereklidir. Göllerde, bataklıklarda, su kenarlarında yetişir. Tüm sindirim sistemi bozukluklarında mide ve bağırsak gazlarında faydalıdır.

Evtâr: Kirişler

Ezkiyâ: Zekiler. Nikris hastalığı çoğunlukla zengin ve zeki kimselerden görünmektedir.

Fahz: Uyluk, Kalça

Fasd: Damardan kan aldırma yöntemi.

Fâsid: Bozulmuş

Fasl: Mevsim

Ferfiyun: Sütleğen

Fem: Ağız. Dihen. (Kelimenin aslı: "Feveh" veya "Fâh" dır.)

Fevt: Ölüm

Fıraş: Yatak

Pelin otu (Afsantin): Genellikle Akdeniz bölgesinde yetişir, kırmızı çiçekleri vardır. Grimsi ya da beyazımsı yeşil renkli bölümlü yapraklıdır. Hekimlikte kullanılan bir bitkidir.

Flegmon: İltihap

Frengi: Avrupa'ya ait. Eserde "Hükemay-ı Frengi" şeklinde geçmektedir. Avrupalı hekimler anlamında kullanılmıştır.

Füfûl: Biber

Fütur: Gevşeklik

Gabî: Kalın kafalı

Garîziyye: Tabîî, yaradılıştan

Gâşiye: Zar, bağırsak zarlari

Gasy: Bayılma

Gızzet: Sertlik.

Giriftâr: Yakalanmış, müptela.

Hâb: Uyku

Habb-ı ebhel: Kara ardıcı yemişi; ebhel: kara ardıcı

Hacer: Taş

Hader: Uyuşma

Hâlet: Hâl, durum

Hamîre: Hamur içine katılan maya

Harâret: Sıcaklık

Harâret-i Garîziyye: İnsan vücudunun tabîî (doğal) sıcaklığı.

Harâtîn: Yer solucanı.

Hardal: Sarı veya beyaz çiçekli, sert ve yakıcı tohum. Hekimlikte kullanılan otsu bitki.

Hârre: Sıcak, hararet

Hasât: Taş. Çakıl. Tıb: Sidik yolunda taş peyda olmak. Eserde "hasât-ı kilye" olarak geçmektedir. Hasât-ı kilye böbrek taşı anlamında kullanılmıştır.

Hâşâ: Yabani kekik otu.

Haşişe: Kuru bitki

Haşişet'üz-zücâc: Yapışkan bitki

Hatmî: Pembe beyaz çiçekli, bataklıklarda, sulak çayırarda yetişen, çiçeği yumuşatıcı, kurutulmuş kökünün kaynatılmış suyu tenkiye (bağırsak temizliği) ve gargara olarak kullanılan otsu bitki.

Havâtîn: Kadınlar

Havf: Korku

Hayyât: Yılan

Havlıncân: Zencefilgillerden, çiçekli, ıtırılı, çok yıllık, otsu astropikal Asya bitkisi. Bu bitkinin zencefil gibi baharat olarak kullanılan kök sapları.

Hâzik: Ehil. Usta. Metinde “hazkîn-i etibba” ehil veya usta tabipler olarak kullanılmıştır. Metinde “huzzâk-ı etibbâ”, hekimlerin en usta anlamında kullanılmıştır.

Hekîm-i nâmdâr: Ünlü Hekim

Hefîle: Sıcak iklimlerde yetişen ve tohumları müshil olarak kullanılan bitki.

Heyufarikun /hifarikun: Sarı kantaron

Hıkke-Geçişme: Kaşıntı

Himye: Yiyecek ve içecekte sağlık için gösterilen özen. Perhiz

Hubz: Ekmek

Hubbazi: Hatmi

Hummâ: Ateşli hastalık. Nöbetler şeklinde seyreden yüksek ateş

İspasmos: İspazmoz, spazm

İhrâk: Akıtma

İhtikân: Organda kan birikmesi sebebi ile etkilenen organın şişip kabarması, kan toplanması.

İhtilâc: Nöbet, seğirme

İhtilât: Karışmış

İhtinâk: Boğulma

İhtinâk-ı rahm: Eskiden, rahmin tıkanmasından dolayı olduğu sanılan ve kadınlarda görülen sinirli bir hal ve hastalık.

İlâcât: Tedaviler

İlel: Hastalıklar

İmtilâ: Kanın vücûdun belli bir yerinde toplanması

İnfi’âlât: Hareketler

İnhidâr: Verem, derinin şişmesi

İnsibâb: Tıb: Ahlat-ı erbaadan birisinin vücudun bir tarafında dokular arasında toplanması.

İrs: Kalıtım, İrsî

İshâl: Tıb: Barsakların iltihabından soğuk algınlığından kaynaklı olan sürgün, iç sürme.

İstifrâğ: Kusmak

İstirhâ: Gevşeme

İstiskâ: Vücûdun çeşitli yerlerinde su toplanması

Îş: Yiyip içme

İştîdâd: Şiddetlenme

İştihâ: İştah

İt'âm: Yemek yedirmek

Ka'b: Topuk kemiği

Kabza: Sap

Kadem: Ayak

Kademey: İki ayak

Kafur: Hindistan ve Çin'de yetişen kâfur ağacının zamkından elde edilen ve hekimlikte kullanılan beyaz, yarı şeffaf, kolaylıkla parçalanır güzel koku maddesi.

Kanarya: Serçegillerin ötücü kuşlar sınıfından, ana vatanı Kanarya Adaları olan, serçe büyüklüğünde, çoğu sarı renkte, kısa ve kalın gagalı, çiftelhânelerde yetiştirilip kafeste beslenen kuş.

Kantar: Kırk okka. Ağırlık ölçüsü âleti

Karanfil: Çeşitli renklerde çiçekler açan, ince saplı otsu süs bitkisi

Karn: Boynuz

Karah: Saf su

Kara pelin otu (Ebrûtânâ): İki çeneliler. Kapalı tohumlular. Akdeniz bölgesi ve Avrupa kıtasında yetişmektedir. Yeşil renkli, sapsı ise grimsi beyaz renklidir. Sindirimi kolaylaştırıcıdır.

Kasab: Nefes borusu, bronş

Kaş'arîre: Ürpermek, titremek

Katre: Damla

Kay': Kusma

Kebed: Karaciğer

Keraviye: Doğu Anadolu bölgesinde yetişen, tanen, beyaz çiçekli, sâbit ve uçucu yağlar içeren, mide rahatsızlıklarında ve gaz gideren, idrar söktürücü, astıma iyi gelir.

Kesel: Gevşeklik

Keten: Yaprakları basit, kireçli toprakları ve ılık iklimnin otsu bitkidir.

Kilüs: Vücuda giren gıda ağızda çiğnenip mideye iner. Midede ısıya maruz kalarak “koyu tarhana çorbası” kıvamını alır. Bu aşamadaki gıdaya *kilüs* olarak adlandırılır.

Kemafitus: Yerçamu

Keylüs: sindirimi kolay olan yiyecekler

Kışr: Kabuk

Kirbit-i asfar: Sarı kibrit

Kilye: Böbrek

Kühûlet: Yetişkinlik çağı

Koçu: Dört tekerlekli araba; **hintoğ** ise **koça** benzer dört tekerlekli yaylı arabadır. Nikris hastalığında hastalar için uygun olan iki binme türü

Kay’: Kusma

Laden: Çamdan çıkarılan zift gibi siyah ve kokulu zamk

Lahm: Et

Lahm-i ebyaz: Beyaz etten

Laudanum: Afyon Tentürü

Lebân: Göğüs

Leben: Boyun ağrısı

Leyâli: Geceler

Lühûm: Etler

M’ekûlât: İçecekler

Mâ: Su

Ma’lûl: Hastalıklı

Mâder: Anne

Mağs: Bağırsak

Mağz: Beyin

Mâhî: Balık

Mâ-i bârid: Soğuk Su

Mâlih: Tuzlu

Mâlîhulyâ: Kara sevdâ

Maraz: Hastalık

Masârikâ: (Yun.) Bağırsakları tutan iç zarı

Merâre: Safra kesesi

Mastaki: Sakız ağacı, fıstık ağacı vb. kabuğundan elde edilen sakız

Me'âcin: Macunlar

Melek otu kökü (Ancelika): Dere ve çayır kenarlarında yetişen yeşilimsi çiçekli, hoş kokulu bitkidir. İştah açıcı ve idrar söktürücüdür. Hazımsızlık, mide ve bağırsak kramplarında kullanılır

Me'kûl: yiyecek. Çoğulu ise "me'kûlât" yiyecekler

Mefâsıl: Eklemler

Meğrib: Akşam vakti

Merzâ: Hastalıklar

Mesâ': Akşam

Mesâmât: Cildin gözenekleri

Mesdûd: Tıkalı. Eserde damarların tıkanması anlamında kullanılmıştır.

Meshûk: Bitkilerin dövülüp toz haline getirmek

Meşâyih: İhtiyarlar

Meşrûbât: İçecekler

Mevt: Ölüm

Milh-i bahrî: Deniz tuzu

Milh-i enderânî: Enderani tuzu

Mirfak: Dirsek

Miskâl: Osmanlı'da kullanılan bir ağırlık ölçüsü. Yaklaşık 4.5 grama denk olan bir ağırlık ölçüsü

Mismâr: Çivi. Eserde hastalığın şiddeti arttığndan hasta yatağa çivilenmiş gibi kalır. Hareket etmede zorlanır.

Miyâh-ı münasibe: Faydalı şurup

Mu'âlecât: Tedâviler

Muarrik: Terletici

Mukattar: Damıtılmış

Müellim: Acı ve elem veren

Mülûk: Hükümdarlar, melikler

Mümted: Devamlı. Nikris nöbetlerinin sürekli olarak devam etmesi

Münkabiz: Kabızlık hâli

Mürsâfi: Mürsafi kış aylarında en güçlü antibiyotik yerine geçebilecek oldukça faydalı ve güçlü bir bitkidir.

Müsemmem: Zehirli

Müşilât: Bağırsakların temizlenmesine yardımcı olan ilâçlar

Müskir: Şarap veya içki

Müsterhî: Gevşemek

Müteneffih: Şişme. Kabarma

Müteşennic: Kasılma

Müteverrim: Eserde nikris hastalığının tesir ettiği organların şişip kabarması anlamından kullanılmıştır. Müteverrim bir diğer anlamı ise veremdir.

Mofse/Mufse: Muhtemelen maksibüsyon. Isı terapisi.

Nârdan: Göz damlaları

Nâs: İnsanlar

Nazc: Büluğa erme

Nehâr: Gündüz

Nerm: Yumuşak. Metinde nikris hastalığına yakalanmış kişileri vücutları daha yumuşak olduğunu kaleme almıştır.

Nesâ: Uyluk başından tırnağa kadar devam bir damardır.

Nevâzil: Nezleler

Nevbet: Nöbet

Nevm: Uyku

Nısfu'l-leyl: Gece yarısı

Nikris: Ayak zahmeti, ayak ağrısı; derdbend-i pây; podağra/podagra; nakurs (ayağın baş parmağı). Nakures kelimesinden gelmektedir.

Nisvân: Kadınlar

Nûş: İçki

Peder: Baba

Perhiz: Beslenme düzeninde sağlığın gerektirdiği kısıtlamayı yapma, bazı yiyecekleri hiç yememe veya belli miktarlarda yeme.

Piran: Yaşlılar

Ramâd: Kül

Ratb: Islak, taze

Revâh: Öğleden akşama kadar olan vakit.

Rıtl: 130 dirhem-i şer'îlik (436,8 gram) bir ağırlık ölçüsü birimi.

Ribât: Eklemlerdeki bağlar

Rie: Akciğer

Riyâh: Vücuttaki ağrılar

Ru'yet: Görme

Ruteylâ: Zehirli örümcek

Rusğ: Bilek

Rutûbetli: Nemli

Rûz: Gündüz

Rûkbetin: Diz kabağı

Sabâvet: Çocuklar

Sadr: Göğüs

Safrâ: Karaciğere bağlı öd kesesi içindeki yeşilimsi sarı ve acı su ki, yağların sindirilmesini sağlar.

Safvet: Metinde kanın temizlenmesi anlamında kullanılmıştır.

Sâ'idi: Önkol

Sâ'adîne insibâb-ı: Vücudun bir bölgesinde sıvıların birikmesi.

Sâk: Uyluk veya baldır.

Salâbet: Metinde damarların setleşmesi anlamında kullanılmıştır.

Sayf: Yaz mevsimi.

Seher: Uykusuzluk.

Seretân: Eserde kanser anlamında kullanılmıştır.

Sevdâ: İnsan yapısında bulunan dört hıltan her biri. Balgamdan, kandan ve safradan başka vücuttan çıkan bir nevi irin, idrar vb. salgılar.

Sezâb: sedef otu; **Dühnü's-sezâb:** Sedefotu yağı

Sıklet: Ağırılık, sıkıntı. Nikris hastalığı vücutta ağırılık ve sıkıntı neden olmaktadır.

Sıtma: Ateşli nöbet

Sist: Gevşek

Sûsen: Susam

Sükker: Şeker

Sülüs: Üçte bir

Sünbül: Başak, sümbül

Süst: Gevşek

Şâb: Genç erkek

Şeb: Gece

Şerâb: Üzüm suyunun belli usullerde mayalandırılmasından elde edilen içki.

Şevkürân: Baldıran otu

Şitâ: Kış

Şüyûh: Yaşlılar

Ta'affün: Bozulma

Tabâbet: Hekimlik

Tabîb: Hekim

Tebâr: Soy

Tebevvül: İdrar yapma.

Tebrîd: Soğutma

Tedâbîr: Çareler, tedbirler. Hastalık için alınan tedbirler

Telyîn: Yumuşatma. Kabızlıktan kurtarmak. Alınan tedbirlerle hastanın kabızlıktan kurtulması.

Tenâvül: Yeme içme

Tenkîh: Bağırsak temizleme

Terementin: Kozalaklı ağaçlardan ağacın çizilmesiyle veya kendi kendine akan ve yağlı boya yapımında, yağlı boyaların inceltilmesinde, şeffaflaştırılmasında kullanılan kokulu reçine.

Teskîn: Yatıştırma, sakinleştirme

Temeddüd: Gerinme

Teşennüc: Kasılma, spazm, titremek

Teşennüc-i ratb: Yaş spazm

Teşennüc-i imtilâî: Dolu spazm

Teşennüc-i istifrâğî: Kusmuklu spazm

Teşennüc-i yâbis: Kuru spazm

Tevellüd: Doğma

Teverrüm: Verem olma, vereme yakalanma, şişme

Tiryâk: Panzehir, afyon, ilaç

Tihal: Dalak

Tüffâh: Elma

Uzv: Organ

Vakiyye: 400 dirhemlik Osmanlı ağırlık ölçüsü. Okka. Metinde aynı anlama gelen diğer bir kelime ise Vukiyyedir.

Veca': Ağrı, acı

Verd: Gül

Vürûd: Toplardamarlar, siyah kan damarları

Yâbis: Kuru, rutubetsiz

Yakaza: Uyanıklık

Yed: El, güç

Yevmen fe yevmen: Günden güne

Yubûset: Kuruluk

Za'ferân: Safran

Zağt: Sıkıştırma

Zâtürrie: Zatürriye, akciğer iltihabı

Zebîr: Sıkıntı

Zehebü'r-ra'ad: Kimyevi bir madde. Zeheb=altın

Zehebü'l-kâdir: Kimyevi bir madde. Zeheb =altın

Zehr-i karikon: Mazeryon çiçeği

Zehr-i habbazî: Ebe gümece çiçeği

Zımâd: Yakı, hardal yakısı, ilaç

Zûfâ: Zufa otu

EKLER

EK 1. Risâlede Geçen Drog İsimleri

Afsatin: Pelin otu

Anason: Otsu bir bitki türüdür.

Anjelika: Melek otu kökü

Askordiyûn: Su sarmısağı/kurtluca

İnci/ incû Çiçeği

Asl-ı Fecel-i Berrî: Yabani turup kökü

Benc: Ban otu

Bezr-i Keten: Keten tohumu

Betunika: ?

Busır: Sığırkuyruğu

Cevz-i Bevva: Küçük Hindistan cevizi

Civan Perçemi

Cünd-i Bîdester: Kunduz Hayası

Çam Terementisi:

Çin Saparnası: Çöp çini

Darcın: Tarçın

Defne

Dühn-ı Babunc: Papatya yağı

Dühn-i Asfar

Dühn-i Habu'l-gâr: ?

Dühn-i Karanfil: Karanfil yağı

Dühnü'l-verd: Gül Yağı

Dühnü's-sezâb: Sedef yağı

Ekfîl-i cebel: Biberiye/kuş dili otu

Ebdel: Ardiç ağacının yamışı

Ebrûtânâ: Kara pelin otu

Fecel-i berri: Eşek turpu

Ferasiyyün-i Ebyaz: Bozotu

Filiskun: Pire otu

Fûdenc: Yarpuz

Fülfül: Biber

Hardal: Sert ve yakıcı tohum, hekimlikte kullanılan otsu bitki

Harâtûn: Yer solucanı

Habb-ı Ebhel: Kara ardıcı yemişi/tanesi

Haşîşetü'z-züccâc: Yapışkan otu

Hatmî

Hâşâ: Yabani kekik otu

Havlıcân: Astropikal Asya bitkisi

Hıyarî Yaprığı: ?

Hubbaz: Ebe gümeci çiçeği

Heyukarikun: Sarı kantaron

Hurfü'l-mâ: Çayır köpükotu, acı tere

Kantariyûn-ı dakik: Öğütülmüş kantaron

Kantariyûn-ı sağır: Küçük kantaron

Karanfil

Kasabü'z-zerire: Eğir kökü

Kerâvîye: Frenk kimyonu

Kemafitus: Yerçamı

Kemadriyus: ?

Kısr-ı Narenç: Portakal kabuğu

Kokla'arya: Kaşıkotu

Laden: Kokulu zamk

Mâ-i Bârid: Soğuk su

Maktetü'l-hacer: ?

Mişkitara Muşi': Beyaz dağ nanesi/yarpuz

Mâü's-şa'îr: Arpa suyu

Mazeryon: ?

Na'na: Nane

Narenc: Portakal kabuğu

Nemmâm: Yabani kekik

Selîme: Kazyağı otu?

Sezâb: Sedefotu

Sasafra: ?

Süsen/iris çiçeği

Şevketü'l-mübâreke: Şevketi boğa/Şevket otu

Şevgürân: Baldıran otu

Terementin: Kokulu Reçine

Za'ferân: Safran

Za'feran-ı Engürüs: Engürüs /Macar safranı

Zehr-i Babunc: Papatya çiçeği

Zûfâ: Zufa otu

Yer Mürveri: ?